ERDEI FERENC

MAGYAR VÁROS

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

MAGYAR TÁJAK NEVÉBEN

Vádak, mesék, ferdítések és tévedések hangzanak mind-untalan körülöttünk országunk települése, berendezése és területi szerveződése felől, s a valóság riadtan süllyed még mélyebbre elfelejtett régi könyvek, sárgult térképek és a föltáratlan ismeretlenség homályába.

Nézzünk egyszer szembe ezekkel a kósza kísértetekkel és egyelőre egyetlenegy kérdésben kíséreljük meg az igazság és a valóság torzítatlan föltárását; s ha földerítettük a magyar tájak valóságos állapotát, azután sírjunk vagy örvendezzünk.

Városainkról van szó[f] Arról, hogy vannak-e Magyarországon városok és különösen vannak-e magyar városok, vagy csak idegen példák gyarló utánzatai városnak nevezett településeink.

Mondják, hogy nincsenek. Földvárakról, sárból emelt táborhelyekről és körülöttük ásítozó pusztákról beszélnek, s pallérozott nyugati városok utolérhetetlen szépségeit emlegetik.

És mi hiszünk ezeknek a megtévesztő beszédeknek. Hiszünk, mert egy sincs közöttünk, aki ha látta, ne ámult volna a nyugati városok csudálatos varázsán és a városi élet részegítő izgalma nem ejtette volna kábulatába, ha egyszer is megízlelte valahol. Bulcsú vezér óta minden nyugatra járó magyar fékezetlen mohósággal veti magát ezekbe a csudálatos városokba és vagy telhetetlenül rabolja mindenrendű szépségeit, vagy szélütött én hull vissza hazai emlékeibe és komoran tűnődik a magyar tájak rideg kietlenségén.

Akármilyen élmény ejti is hatalmába a nyugati városokat járó magyart, ha újra hazai földre lép, fájdalmasan elszomorodik a mi városaink láttán, s Ázsiát emlegetve sóvárog vissza nyugatra. Ha pedig nyugati ember fordul meg nálunk, az bizonyosan pusztát, port, sarat és ásító nagy térségeket visz haza emlékezetében és az a meggyőződése alakul ki, hogy a magyaroknak nincsenek városaik, az egyetlen fővárosukat kivéve. És ha éppen túlbuzgó szomszédunk ez az idegen, mindezek tetejébe még arról is meggyőződik, hogy a magyaroknak valóban nincsenek városaik, de Magyarországon mégis akad néhány város, csakhogy ezeket idegenek építették, mert a magyar nem városépítő nép.

Így születik a mese, s a magunk tehetetlensége növeli egyre kísértetiesebb erejűvé. Kész városképeket hasonlítunk össze s mivel a nyugati városkép kétségtelenül fölötte áll a magyarnak, elhisszük, hogy a magyar település rendszere a rossz és a nyugatit kellene átvenni, ha az ottani városok nyomába akarunk lépni.

Pedig ha a két település rendszerét hasonlítanánk össze, s a magyar települési elvet nyugati előítélettől megszabadulva szemlélnénk, meg kellene látnunk, hogy nem alábbvaló az a nyugatinál, sőt olyan fejlődésre képes, amilyenre a nyugati rendszer képtelen. Azt természetesen ilyen szemlélettel sem állíthatnánk, hogy a magyar városok szebbek és nagyszerűbbek, mint a nyugatiak, hiszen pallérozatlan, kiépítetlen, fejlődésükben számtalanszor visszavetett telepek ezek, de azt nyomban megértenénk, hogy alapvetően más rendszerű települések, s ha úgy kiművelnénk őket, mint a nyugatiak a magukét, ugyanolyan rangú, csak más minőségű városokká lehetnének.

De nézzük csak, ha egyelőre legáltalánosabb vonásaiban is, ezt a híres magyar települési rendszert.

A magyarlakta területnek a nagyobbik fele nyugatias településű vidék. Az a terület ez, amelyen a szentistváni alapvetést nem borította föl mindenestül a későbbi idők pusztítása. Itt éppúgy, mint nyugaton csak kétféle telepforma van: város és falu. A falu az őstermeléssel foglalkozók apró telephelye, a város pedig a többi polgárosultabb foglalkozások művelőinek a telepe. Vannak még itt, éppúgy, mint nyugaton, urasági majorok, ame-

lyek azonban nem egyebek, mint falvak, avval a különbséggel, hogy kastély, vagy kúria is van bennük a birtokos úr gyakrabban időleges, mint állandó lakhelyeképpen.

Ennek a magyar településterületnek a városait ugyanazok a szükségletek hívták életre, amelyek a nyugatiakat, sőt alapítóik is legtöbbször nyugati jövevények voltak. Város keletkezett ,- ott, ahol királyi erődítés, egyházi központ, vásárhely vagy egy-egy becsesebb munkára való nyersanyag volt jelen, s ezek a kiváltságos helyek vidéküktől függetlenül nőttek és gyarapodtak. És ha fejlődésükben semmi nem akadályozza, vagy éppen vissza nem veti ezeket a helyeket, éppenolyan városok lehettek volna, mint a nyugatiak. Sorsuk azonban nem volt ilyen kedvező. Újra meg újra visszatérő háborús veszedelmek zúdultak rájuk és csak a későbbi századokban értek oda, hogy hasonlítani kezdenek nyugati példáikhoz. A Dunántúl és a magyar Felvidék városai nyugati városok, csak Nürnberghez, Firenzéhez és Genfhez képest fiatal városok.

A magyar nyugati városokat körülvevő falvak szintén nyugatias települések. Annyira azok, hogy mint idegen testeket ' királyi erőhatalommal és kíméletlen szigorúságú törvényekkel kellett meghonosítani földünkön. Ezek is a szentistváni országépítés emléKei. A vándorló nemzetségek falvanként települjenek le, s ha csak tehetik, templomokat építsenek maguknak, ez királyi törvény volt és századokba telt, mire a magyarság beletörődött ebbe a települési rendszerbe. Azóta azonban a Dunántúlon és a magyar Felvidéken ez a településnek az érvényes rendszere, s az itt való apró kis falvak úgy veszik körül a városokat, mint nyugaton: csak közlekednek egymás közt, de nem tartoznak egy egységbe velük. Ezek a falvak önmagukban élnek saját kis körükben, s külön a városok a maguk magasabb világában, a távolság köztük áthidalhatatlan. Éppenígy élnek a majorok is, avval a különbséggel, hogy a kastélyok és kúriák urainak módja van a városokkal való közlekedésre, esetleg a bennük való lakásra is.

Ez a nyugatias város-falu terület a mai Magyarország területének 60%-át foglalja el, s az itt lakó csaknem öt milliónyi népességből 800.000, tehát az összes itteni népességnek 16 százaléka városban lakik. Ha pedig Budapestet is ehhez a területhez számítjuk, úgy hat és fél milliónyi népességről van szó, amelynek

már nem 16, hanem 35 százaléka városlakó. A magyarság területének és népességének a nagyobbik felére tehát még nyugati mértékkel mérve sem érvényes a várostalanság vádja. Ez a magyar vidék éppolyan települési rendszerű, mint a nyugati, amiben mégis elmarad nyugat mögött, az nem más, mint kiépítettségének és kultúrájának az érettsége. Fiatalabb nyugateurópai terület ez, s ha elmaradottsága gyakorta keserves is, szegy élni való sohasem lehet.

Ez volt az európai magyar településterület, s ekörül kevesebb is a tévedés és félreértés, azt leszámítva, hogy ezt a területet gyakran nem nagyságának megfelelően veszi tekintetbe az elhamarkodott ítélet. Annál nagyobb azonban a tájékozatlanság a sajátos magyar településterület megítélése körül. Itt aztán mérték nélkül hullanak a vészes ítéletek: itt nincs város, de még falu is kevés, az emberek szétszórva laknak a pusztákon, minden kultúrától és védettségtől távol, nem csoda, ha annyi az analfabéta és olyan külterjes a termelés kultúrája.

De nézzük, mit mondanak a számok erről a területről. Három és félmillió lélek települési helyéről van szó, s ezen a területen harminc városban 1,100.000 lélek lakik, tehát az itteni népesség 32%-a. íme a magyar Alföldön a népességnek kétakkora része városi, mint a Dunántúlon és a Felvidéken! S csak akkor éri el a nyugatias településterület városi lakosságának az aránya az Alföldet, ha Budapestet is a Dunántúlhoz és Északhoz számítjuk.

Erre a megállapításra az összes városokkal foglalkozó tudományszakoknak egyértelmű a megjegyzése, az nevezetesen, hogy ennyi városlakó csak a statisztikában szerepel, mert ennek a népességnek a jórésze kinn lakik olyan alföldi városok tanyáin, amelyek nem is igazi városok, tehát még annyi köze sincsen a városhoz, mint a dunántúli falusinak, mert az legalább igazi város vidékén él.

Ahány állítás, annyi tévedés. Az alföldi városok igenis igazi városok, csak nem olyanok, mint a nyugatiak, s a tanya nem egyértelmű a nyugati szórvány faluval, hanem olyan földművelőknek a gazdasága, akiknek a lakóhelye a városban van. Az igazság az, hogy a tanyás alföldi városok egy különlegesen városi településrendszert testesítenek meg, s ez a rendszer természetesen nem érthető meg a nyugati város-falu elv szemléletével.

Egy különlegesen magyar településformáról van itt szó, amely megoldotta azt a megoldhatatlannak hitt kérdést, hogy földművelők is lehetnek városlakók, sőt egyenesen földművelők teremthetnek városokat.

Ám ha városlakók lehetnek a földművelők, akkor bizonyára nem lesznek falusiak. Valóbantaz alföldi magyar települési elv fölborítja a város és a falu munkamegosztáson alapuló egyensúlyát és a tanyás mezőváros rendszere által lehetővé teszi, hogy az egész településterület városi terület legyen, íme, ez a sajátságos magyar települési elv lényege szerint városiasabb megoldás, mint a nyugati város-falu rendszer, mert a mezőgazdasági népességet nem szorítja kívül a város falain, hanem a többi foglalkozásúakkal együtt egységes városi nívóra emeli.

Ezt a magyar szálláselvet annakidején teljesen kiszorította a szentistváni város-falu szervezés, azonban a későbbi időben bevándorolt kunok feleleventették a már-már elfelejtett rendszert és úgy szállták meg pusztáikat, hogy azokon csak tanyás városok keletkeztek, nem pedig városok és falvak. A teljes népesség nagyobb városszerű szállásokon telepedett meg, s úgy folytatták óriási határaikon az állattenyésztést és később a földművelést, hogy csak a termelés szükségéhez képest hagyta el a dolgozó nép a városi szállást, s ott való lakóhelyét akkor sem adta föl, ha aránylag hosszabb időt kellett a jószág mellett vagy a szántóföldön eltölteni.

Amikor pedig a török dúlások pusztává tették az egész Alföldet, úgy támadt föl az egész elpusztított vidéken a régi magyar szálláselv a korábbi falurendszer helyén, mintahogy a földbe taposott mag csírázik ki a nyári záporeső után. A török utáni visszatelepüléssel újra átvette az uralmát az egész Alföldön a magyar településrendszer, s anélkül, hogy valaki is számontartotta volna, vagy belenyúlt volna fejlődése irányába, mind e mai napig érvényes települési rendje az alföldi magyarságnak.

Hogy pontosan és részleteiben miben áll ennek a magyar települési rendszernek a lényege, hogyan alakult ki és hogy az ilyen tanyás város tekinthető-e kétségkívül városnak, az nem e bevezető résznek, hanem az egész könyvnek a tárgya. Bevezetésül csak az kívánkozik még ide, hogy milyen okok és tényezők

alakították ki ezt a különlegesen magyar és egyedülállóan érdekes települési rendszert.

Történeti magyarázatul a török hódoltságra szoktak hivatkozni, mondván, hogy akkor pusztultak el virágzó városaink és falvainK, s ezek helyén szükségszabta és tervszerűtlen megoldásként jött létre a tanyás város rendszere. Ebben a megállapításban csak annyi az igazság, hogy az Alföld nagyrészén valóban a török pusztítások hívták életre ezt a különös települési elvet. De csak életrehívták, nem pedig megteremtették. A török dúlás azzal, hogy elpusztította a város-falu rendszerű települési formát, módot adott rá, hogy az emlékezetben és ösztönökben élő régebbi saját települési rendszer föltámadjon. Föl is támadt, és pedig úgy, ahogy a kunoklakta részeken a hódoltság előtt és alatt is érvényben volt. A történeti magyarázat tehát helyesen úgy szól, hogy a török pusztítások előidézték a szentistváni rendezés előtt érvényes és kunoknál később is meglévő településrendszer visszatérését.

Ám hogy azelőtt is miért volt ez a rendszer érvényben és a pusztítás után is miért ez támadt föl, annak a nomád gazdasági rendszer mellett a magyar népiségben van a magyarázata. ^Európa árja megszállói mind apró kis szigetekben telepedtek meg országunkban és csak városaikban tömörült később a népesség, de az őstermelők továbbra is magános, vagy kis falvakba csoportosuló szállásokon maradtak. A magyarság sohasem telepedett így. Mindig nagyobb egységekben maradt együtt és csak hosszabb-rövidebb ideig tartó tanyázásra hagyta el közösségi szállásait a termelés szükségletei szerint.

Két különös népi jellemvonás követelte meg, illetve tette lehetővé ennek a szállásrendszernek a kialakulását. Az egyik a mozgásra való állandó készség, a másik pedig a tágabbkörű társaséletre való igény. Pusztai nép volt a magyar, azonban ez éppen ellenkezőt jelentett, mint egyedülvalóságot és magánosságot. Azt jelentette, hogy szabadon változtatta a helyét a pusztaságban és a nagyobb közösségeknek szállásául szolgáló telephelyekre minden kiszállás után visszatért, ami egyértelmű azzal, hogy sohasem szakadt ki belőle.

Mindezek a népiségbeli okok fokozottan érvényesültek a török hódoltság után. Sem az ellenséges betörés, sem az úri hatalmas-

kodás ellen nem tudott volna védekezni a kicsiny falusi telep, tehát együtt maradt a városokba összefutott népesség és társas együttmaradásának a biztosítására fölelevenítette a tanyás termelés rendszerét. Mintahogy annak idején vadászat, legeltetés és rabló portyázások végett ki-ki járt szállásáról hosszabb-rövidebb ideig való tanyázásokra, úgy most is pásztorkodásra és földművelésre tanyákat épített a tágas határban, de lakóhelyét megtartotta a várossá növekedett menedékhelyen.

íme ez a magyar tájak települési arculata a valóságban. Gyökeresen más ez a valóság, mint az a hiedelem, ami városainkról-tanyáinkról még a magyar közvéleményben is annyira megkövesedett.

Vannak olyan városaink is, mint amilyenek nyugaton honosak, de van egy különleges magyar települési rendszer, amely országunknak csaknem a felén olyan városokat hozott létre, amik egyedül állanak az európai települések között. Nem állítjuk, hogy a magyar tanyás város olyan kulturált és vonzó városképet nyújtana, mint a nyugati városoké, azonban tudjuk azt, hogy lehet belőle olyan rangú város, csak előbb magunk is ismerjük el városi minőségét és rendkívüli értékét.

Ez a magyar város ennek a könyvnek a tárgya, s célunk az, hogy általános társadalmi szemlélettel rávilágítsunk ennek a jellegzetes magyar településformának a sajátságaira és megmutassuk azokat a lehetőségeket, amik a jövendő magyar városrendezés és tágabb körben a magyar országrendezés számára belőle nyílnak.

ELMÉLKEDÉS
A VÁROSRÓL „VÁROSTALAN“ TÁJON

1. A VÁROS

A város, minden civilizáció klasszikus nagy műve, már készen van. Mostani és ezután következő élete már olyan, mint a többi klasszikus műveké: gazdagodik, teljesedik, mind több és több élmény tapad hozzá, de lényegében nem változik. Ügy, mint a nagy közös alkotások: formái egyre rendeződnek, tisztulnak és mind tökéletesebb arányba igazodnak, azonban mássá, mint eddig voltak, már nem alakulnak át.

Éppígy a város élménye a különböző korok és tájak emberének a szemléletében: megszámlálhatatlan azoknak a műveknek a száma, amelyek egyértelműen szólnak a város titkairól és nagyszerűségéről. Minden idők és tájak emberének van mondanivalója a városról, s a csodálatos gazdagságú vallomásokból szinte áttekinthetetlen bőségben törnek elő azok az élmények, amelyek a város lényegére és az emberi történelemben betöltött szerepére egyforma világosságot vetnek.

Ám ha kész mű a város és teljes a város élményéről való vallomások sora, mi értelme lehet akkor annak, hogy a magyar tájak embere is elmondja a városról szóló vallomását, amikor úgysem beszélhet másról, mint a saját városáról, s az is aligha lehet más, mint a városok klasszikussá kiformálódott képe általában? Mit mondhat még az ember magyarul a városról, amikor változtathatatlanul teljes már a városról alkotott képünk és a részletek színei is gazdag változatosságban pompáznak?

Fölösleges és haszontalan lenne ez az írás, ha nem éreznénk, hogy a várostalannak hitt magyar tájak emberének van külön

mondanivalója a városról s ha nem hinnénk, hogy ez az adalék az összes általános érvényű vallomások mellett nem járulna hozzá valamivel a város lényegének a fölfedéséhez és a város nagyszerű élményének a teljességéhez.

Ebbéli hitünknek egyszerűen tárgyi oka van. A mi tájainkon olyan városfajta lelhető föl, amely végső kifejlettségében talán olyan, mint a város klasszikus példaképe, azonban addig való fejlődésében és a lakói életében betöltött szerepet illetően azután is lényegesen különbözik ettől.

A mi Alföldünkön nem exkluzív élmény a város. A magyar alföldi földművelő, amikor vasárnap hajnalban vidáman gördülő kocsikon igyekszik a város felé, akkor nem idegenségbe megy, hanem haza és amit a háta mögött hagy, az nem a várostól messzeszakadt örökös lakóhelye, hanem csak mezei munkahelye. A mi Alföldünk lakója nem ismeri a magábazárkózott kis falvak életét, s nem tud arról, hogy az ember úgy lakhat a városok közelében, hogy az számára idegen különvalóság maradjon. Ezen a tájon a város mindenkié, s nem úgy, hogy ünnepi ajándékul mindenki hozzájuthat, hanem úgy, hogy mindennapi élménye mindenkinek, s az volt már akkor, amikor ez a táj a mai arculatát nyerte.

Ha mi beszélünk városról, úgy csak erről a városról mondhatunk érdembelit, s ha a város általános érvényű értelmét keressük is, nekünk csak erre a városformára tapad a tekintetünk. Éppen ezért a városról szóló vallomásunknak két feladatra kell vállalkoznia: elmondani, hogy milyen a mi városunk, ha egyszer úgy érezzük, hogy lényeges pontokban különbözik az általánosan érvényes városformától és megvizsgálni azt, hogy mi hát tulajdonképpen a város, ha úgy akarjuk értelmezni, hogy a mi különleges városaink is helyet kapjanak e fogalomban.

Az általános emelkedésen kezdjük, amely azonban csak annyiban általános, hogy a város közérvényes fogalmát kutatja, egyébként a mi tájunkhoz kötött: az a legfőbb gondunk, hogy itt érvényes legyen ez a fogalom és alkalmas legyen arra, hogy városaink különleges jelenségeit vonatkozásba tudja hozni a többi városokkal.

Ahogy a különös magyar városkép áttöri a klasszikus városképet, s úgy gazdagítja egy értékes új vonással, ahhoz hasonlóan a »várostalan« magyar tájon való elmélkedésnek is át kell törnie a városfogalom klasszikus zártságát, hogy olyan újabb ismérvekkel

gazdagítsuk a város fogalmát, amelyek nemhogy érvényét csökkentenék, hanem inkább ahhoz járulnak hozzá, hogy még inkább klasszikus érvényű legyen.

A mi szemléletünkkel nézve megtévesztően szűk az a városfogalom, amely abból indul ki, hogy a város a vidék ellentéte és attól való elszakadása jelenti legsajátosabb értelmét. Mert mi ismerjük a magyar városokat és átestünk az alföldi magyar város élményén, nem tudjuk ilyennek látni a várost, sőt éppen ellenkezőleg: a város legmélyebb értelmét a vidékkel való összeműködés és egyéb összekötő vonatkozások által tudjuk csak megvilágítani.

Mindenekelőtt elégedetlenül kell elfordulnunk a legtöbb egyoldalú szakszempontból szabott városfogalomtól, mert mindegyikben a vidékkel való ellentétességet fedezzük föl legfőbb meghatározó ismérvül.

Egyedül a jogi városfogalom nem esik ebbe a tévedésbe, azonban ez természeténél fogva annyira külsőleges marad, hogy viszont megfoghatatlanul keveset mond a város lényegéről. Minden jogi fogalmazás abban summázódik, hogy a város olyan jogilag egységként szereplő település, amelynek önkormányzata van. Kétségtelen, hogy az önkormányzat elengedhetetlen föltétele a városnak. Az önálló igazgatás és a jogalkotásnak minél tágabb köre oly elválaszthatatlanul jellemzi a várost, hogy az a település, amely ennek híjával van, bizonyosan nem város. Arra nézve azonban, hogy ez a jogi egységként szereplő település milyen legyen azonkívül, n°gy önkormányzata van, már semmit sem mond és nem mondhat a jogi fogalmazás. Ha azt mondaná, hogy egy összefüggő településnek kell lennie ennek a városi jogtestnek, akkor sem mondott döntő ismérvet, mert miért két jogi város akkor Hamburg és Altona, s miért egy város egy magyar alföldi tanyás település? Nem, jogi fogalmazással soha sem ragadhatjuk meg a város lényegét, mert ez a különlegesen keretező fogalom maga is csak akkor használható, ha reátámaszkodik egy olyan városfogalomra, amely a város lényegi ismérveit adja meg.

De nézzük sorjában a többi meghatározást.

A legközkeletűbb városfogalom, a statisztikáé, így szól: a város olyan lakott hely, amelyben bizonyos számon fölüli lakosság tömörül. Ez a bizonyos szám a legsűrűbb gyakorlat szerint a tízes számrendszerbe illeszkedik bele: város az a lakott hely, amelynek

10.000-nél több lakosa van és nagyváros az a település, amelynek 100.000-nél több lakosa van. Am a népszámlálás mit néz, amikor lakosnak tekint egy embert? Nem keresi, hogy az lakik, vagy dolgozik az illető helyen, hanem ha ott találta, akkor föltételezi, hogy az örökös lakóhelye és azon hely lakosának tekinti. Ilyenformán persze nem tud egyebet mondani a városról, minthogy 10.000-nél több ember egy tömegben él benne. És ha olyan az illető lakott hely, hogy nemcsak tömören együttlakó népesség található benne, hanem ekörül szétszórtan több apró lakott hely is, akkor már nem vállalja a döntést a statisztikai szemlélet, hanem alapul veszi a közigazgatási, szóval a jogi határokat, és eszerint summázza a népességet. S ha kiadja a 10.000-t, akkor város, ha nem, akkor falu. Nyilvánvaló, hogy a statisztika egymaga szintén nem alkalmas arra, hogy a város fogalmát megadja, ellenben letagadhatatlan, hogy számadatai nélkülözhetetlen segítségül szolgálnak a város meghatározásánál. Egymagukban azonban semmik éppen nem meghatározók.

A közönséges gyakorlat az, hogy mind a jogtudomány, mind a statisztika, amikor segítséget keres a város fogalmának tartalmi meghatározásához, akkor a településföldrajzhoz fordul és annak a meghatározását fogadja el.

A településföldrajz pedig azt mondja, hogy a város egy vidék munkamegosztásának az eredménye és város ott van, ahol az őstermelésen kívül akármelyik, vagy minden gazdasági tevékenység folytatásának a földrajzi föltételei jelen vannak és éppen ezért nagyobb település keletkezik. Városképző erőkről beszél a településföldrajz és ezek sorában végső sorban minden földrajzi és gazdasági tényezőt elismer, kivéve a mezőgazdaságot. Végeredményben tehát odaegyszerűsödik a településföldrajzi városfogalom, hogy város minden nem mezőgazdasági település, ha ez bizonyos nagyságot elér.

Első észrevételünk erre a fogalmazásra az, hogy a mező- , gazdaságot eleve kirekeszteni a városképző tényezők sorából súlyos tévedés. Kivonhatja kétségbe, hogy néhány alföldi városunk mégis csak város, és vájjon ezeket nem az egybetelepülő mezőgazdák alapították-e meg, s a többi termelési ág munkásai nemcsak azért települhettek-e szintén oda, mert az őstermelők erre alkalmat adtak neki? Vagy néhány ausztráliai város alapítása nem mező-

gazdasági telepesek nevéhez fűződik-e? Az igazság az, hogy valóban kisebb szerepe van a városok fejlesztésében a mezőgazdaságnak, mint egyéb termelési ágaknak, azonban a mezőgazdaság kizárását tenni meg a város fogalmi ismérvének, föltétlenül téves.

A másik meggondolni való pedig az, hogy a településföldrajz csak egynemű telephelyet ismer, mintha az ember föltétlenül ugyanazon a helyen lakna, dolgozna és szórakozna. Ha egy-egy építményt vagy ilyenekből álló települést lát, akkor azt lakótelepnek tekinti: ha szétszórtan vannak ezek az építmények, akkor szórványról, ha tömören egymás mellett, akkor tömör településről beszél. Holott a »település« szóval nyilván csak az emberek összes életviszonylatainak a helyét lehet illetni, s ha történetesen ezeket külön-külön helyen végzi el egy település lakója, akkor pontosan meg kell vizsgálni, hogy hova milyen tevékenysége fűződik, s eszerint ítélni meg az illető telephelyet, így ha az alföldi tanyákat jobban megnézzük, látnunk kell, hogy azok nem szórvány lakótelepek, hanem szórványos mezőgazdasági munkahelyek, s gazdáiknak a városban van a lakóhelyük, amelyhez a tanya tartozik. Tévedés tehát a településföldrajznak az az eljárása, hogy a magyar tanyás városokat szétválasztja belterületre és külterületre, s a belterületről azt mondja, hogy ez lehet város, ha a mezőgazdasági népesség benne bizonyos arány alatt van, viszont a tanyákról azt állítja, hogy szórványfalvak, tehát gyökeresen elválnak a várostól.

De nem is tapinthat rá a településföldrajz a város lényegére, hiszen az alapvető szempontja az, hogy egy-egy települést milyen földrajzi tényezők határoznak meg, tehát hogy mért ott és miért nem máshelyt van. Ezen a helymeghatározáson túl minden települést csak formális szempontok szerint képes megkülönböztetni: sűrűn vannak-e benne a házak vagy ritkán, egyenesek-e az utcák vagy görbék, párhuzamosan futnak-e vagy sugarasan. Arról, hogy milyen élettevékenység fűződik a városhoz és egyáltalán hogyan rendeződik befelé lényegileg egy település, arról egészen más szempontú vizsgálódás adhat csak kielégítő fölvilágosítást.

És amikor a településföldrajz mégis meg akarja ragadni ezt a belső lényeget, akkor a különböző térbeli formákkal azonosítja a különösebb kritika nélkül fölvett társadalmi szerepeket és eszerint magyarázza a települések értelmét. Mint morfológia kiindul abból, hogy a város nem mezőgazdasági telep, a mezőgazdasági

tevékenységnek pedig egy bizonyos házforma felel meg, tehát város az a település, amelyben kevés az ilyen mezőgazdasági ház, viszont jelen vannak a különböző »városias« formák. Itt az első hiba az, hogy bizonyos házformák nem felelnek meg egyértelműen bizonyos tevékenységnek, s második pedig az, hogy a városiasság nem házformák kérdése, hanem azon a társadalmi-gazdasági szerepen fordul meg, amelyet egy település betölt.

Kézzelfogható és alakítandó valóságként az építészek találkoznak a várossal, s mivel az építészetnek nincs sajátlagos külön szempontja a városra, segítségül kérik az egyébszempontú városfogalmakat. S legtöbbször a településföldrajzét kapják kézbe, tehát ők is ezután indulnak el. Technikai berendezésekkel azonosítják a várost, s minden olyan telepet, ahol ezek a berendezések hiányoznak, kizárnak a városok sorából. Csak akkor jön rá az építészet a város lényegbeli kérdéseire, amikor már nemcsak házakat és technikai berendezéseket tervez, hanem amikor egész városképeket akar kialakítani, vagy éppen eredendően megtervezni egy új települést. Ekkor nyomban észreveszi, hogy a technikai megoldás és kivitel csak a második lépés, az első megtudni azt a szerepet, arnit az illető telep betölt, s ha városokról van szó, akkor tisztázni a város társadalmi szerepeit s ezeknek egymás közt való rendjét, s csak ezután lehet a technikai megoldás felől gondoskodni.

Mivel pedig a modern építészeti tevékenység teljesen beletorkollott a városrendezés kérdésébe, az építészet lett a modern várostudomány. S mint várostudománynak nem a technikai berendezések vizsgálata az első és legfőbb gondja, hanem a város társadalmi-gazdasági szükségleteinek a kikutatása, hogy az építőmunka ezeket elégítse ki, ne pedig indokolatlan formajátékokra pazarolja erejét.

A városépítészet útja megmutatja a város helyes fogalmához vezető vizsgálódás irányát. Ahogy a városépítőnek el kellett jutni a város technikai berendezéseitől a társadalmi-gazdasági szükségletek vizsgálatáig, úgy a városfogalom kutatójának is el kell jutni a külső ismérvekkel való meghatározástól a város társadalmi funkcióinak a feltárásáig.

Kém az a kérdés, hogy a térszínnek éppen melyik pontján épült egy telep és mért nem egy másikon, nem az, hogy emeletesek-e a házak benne vagy nem és még csak nem is az, hogy sokan laknak-e

benne vagy kevesen, hanem az, hogy milyen társadalmi szerepet tölt be az illető település. Az a kérdés, hogy laknak-e benne, vagy termelést folytatnak, s ha termelést, annak melyik ágát, legfőképpen pedig, hogy a szomszédos telepek vonatkozásában milyen szerepet játszik egy-egy település.

Mindezek a kérdések nyilvánvalóan különlegesen társadalmi kérdések s megválaszolásuk az összes társadalmi összefüggésekre kiterjedő vizsgálatot követel, tehát egybefoglalja mindazokat a szempontokat, amelyeket egyes szakmeghatározások külön-külön és egyoldalúan ragadtak meg. De nem is lehet ez másképpen. A város az összes társadalmi összefüggések sűrítő je, s nincsen olyan összefüggés emberek között, amelyet a város ne érintene, tehát inkább az a csodálatos, hogy nem ezt a társadalmi fogalmazást keresi az ember a legelső lépésnél.

A város társadalmi megfogalmazása azonban távolról sem azt jelenti, hogy egybefogjuk a különböző szakmeghatározásokat és eredőül megkapjuk a város általános érvényű fogalmát, amelyet joggal nevezhetünk társadalminak. Lehet, hogy a város társadalmi meghatározása szintetikus lesz, de nem azért, mert a szakszempontokat magába olvasztotta, hanem azért, mert olyan különös szempontból kiindulva jutottunk hozzá, amely a város alapvető jellegére utal és azt teszi érthetővé.

Egy csoport, amely a legváltozatosabb belső szerveződést, s az összetevő csoportok közt a legszövevényesebb viszonyokat rejti magában, s ezenfelül sajátságos sösszefüggésben van szomszédos csoportokkal, nem könnyű tárgya az egyszerű és világos meghatározásoknak. Bizonyára sokkal könnyebb a vár^os szembeötlő látszataira utalni, mint szövevényes társadalmi valóságát meghatározni.

A város mindenesetre egy csoport, tehát olyan jelenség, amelyre érvényesek a szociológiának a társadalmi struktúrára vonatkozó megállapításai. Tehát olyan emberi magatartásoknak az egysége^ amely valamilyen viszonylatban más magatartásokat érint. Egység úgy, hogy egy csomó hasonló magatartást jelent, amely kifelé a vidék felé kiegészítőén különböző magatartásokkal kapcsolódik egybe, s egység úgy. hogy a városon belül a tipikusan különböző magatartások egy egységgé szerveződnek egybe. És mivel ennek a csoportosulásnak a területi elhelyezkedés a legfőbb,

helyesebben az egyetlen meghatározója, mondhatjuk, hogy a város területi társadalmi egység, területi csoport.

Mindezen megállapítások között az a legfontosabb, hogy a város nem embereknek kisebb vagy nagyobb tömege, hanem tipikusan egyező és tipikusan kiegészítő magatartásoknak, tehát tájreadalmi csoportoknak valamilyen rendje. Azért fontos ez a megkülönböztetés mert az vitte tévedésbe az összes szakmeghatározásokat, hogy az embert egységként vették számba, holott az ember csak önmagában szuverén és osztatlan egység, összes társadalmi viszonylataiban csak egy-egy magatartásával, tehát csak egy része erejéig vesz részt. Sem a család, sem az osztály, sem a párt, sem az állam, éppígy a város sem egész embereket csoportosít egybe, hanem csak a megfelelő emberi magatartásokat, még akkor is, ha a totalitást a legelkeseredettebben hangoztatja. Eképpen a város is, úgy lehetne mondani, nem emberekből áll, hanem emberi magatartásokból, illetve az azok eszközéül szolgáló technikai berendezésekből. Nem a népgyűlés a város, mégcsak nem is az egymásmelleit lélekző táplálkozó és egymással közlekedő emberek tömege, hanem a lakóház, az iroda, a templom, a vásártér, az iskola, a színház és a többi hasonló intézmény, amely az ember megfelelő magatartásainak az instrumentuma. Nem azt kell tehát keresnünk, hogy hány ember és milyen közelségben van együtt, hanem hogy milyen emberi magatartásoknak a helye a város, s ez viszont a csoport, illetve a társadalom összessége szempontjából fogalmazva azt a kérdést jelenti, hogy milyen társadalmi funkcióknak a helye a város és nem azt, hogy milyen emberek telephelye.

A városnak mosfc már mint területi csoportnak első jellemzője, hogy nem egynemű és nem tagozatlan csoport. Különböző magatartástípusokat, különböző társadalmi funkciókat foglal egybe s ezeket meghatározott rend szerint illeszti egymáshoz, másszóval szervezi össze. A falu például csaknem egynemű telep. Az ^őstermelésnek és bizonyos külterjes életnek^ a^ színhelyedé s pedig úgy, hogy a termelés és a falusi élet ugyanazon helyen, ugyanazon berendezések segítségével folyik. Közelebbről: ugyanaz a falusi ház a mezőgazdasági épület és a lakóhely s ugyanaz az utca a sétatér, csirkelegelő és a gazdasági forgalmi út, s a hazakat körülvevő zöldterület osztatlanul konyhakert, park, szérűskert és játszótér. S az egész falu nem is áll másból, mint

ilyen osztatlan falusi termelő-lakó házakból és utcákból. Az ipari termelés, a kereskedelem és az értelmiségi szolgálat ugyanezekbe a keretekbe illeszkedik bele, s ha egy-egy ház erejéig meg is teremti a maga különleges berendezéseit, az utca azért éppen olyan marad, mert a többségben levő parasztporták adják meg a jellegét. Ezzel szemben a város több társadalmi funkciónak, több magatartástípusnak a telephelye. Hogy csak a vitathatatlanul városi funkciókat említsük: lakóhely, az ipari termelésnek, a kereskedelmi forgalomnak és a társadalom igazgatásának, továbbá a magasabb kultúréletnek a színhelye, s mindezek a funkciók egyenként olyan arányban vannak jelen, hogy a többiek nem nyelik el és nem olvasztják magukba.

A másik jellemzője a városi társadalmi csoportnak, hogy a jelenlevő különböző funkciók meghatározott rend szerint szerveződnek egybe. A város nemcsak annyi, hogy ott lakás, magasabb kultúrélet, ipari és kereskedelmi munka folyik, hanem azt is, hogy ezek egy sajátos rend szerint kapcsolódnak egymáshoz s ez a területi elhelyezkedésben is megnyilvánul. A szabályszerű rend az, hogy a legfőbb és meghatározó funkció a lakás. Ilyen helyen a város településének a törzse a lakóhely, s ehhez tapadnak a többi városi funkciók. Az itt lakók részben a város belsejében elhelyezkedő irodákban és üzletekben vesznek részt a kereskedelmi és szellemi életben, másik részükben pedig a perifériákon elhelyezkedő műhelyekben és kertekben találnak foglalkozást az ipari és mezőgazdasági termelésben. De lehet, hogy az ipari termelés, vagy a kereskedelmi forgalom, vagy az üdülésjellegű lakás, vagy a katonai tevékenység a főszerepe egy városnak s a többiek ennek rendelődnek alá. A lényeg azonban mindenütt az, hogy ezek a különböző funkciók olyan rendben illeszkednek egymáshoz, hogy mindegyik külön-külön érvényesül és mind területi elhelyezkedésben, mind technikai berendezésekben megkapja a természetének megfelelő lehetőségeket.

További jellemzője a városi csoportnak, — s ez a legfőbb — hogy nemcsak befelé, saját határain belül szerveződik meghatározott rend szerint, hanem sajátságosán szerveződött viszonyban van a környező területi csoportokkal is. A város olyan társadalmi funkcióknak a telephelye, amelyek föltételezik a környező területneK — egyszóval a vidéknek — a kiegészítő funkcióit, tehát

avval egy magasabb egységbe szerveződnek egybe. Ha a város lakótelep elsősorban, úgy tartozni kell hozzá a környékben megfelelő termelőtelepeknek, s ha a város elsősorban ipari, vagy szellemi termelőhely, akkor kapcsolódni kell hozzá olyan lakótelepeknek, amelyek az ott dolgozóknak a lakóhelyei vagy az ott termelt javak fogyasztói. Ez a szerveződés természetesen munkamegosztást jelent, azonban távolról sem csak azt a munkamegosztást, hogy a város fogyasztó s a vidéke termelő, vagy még azt sem, hogy a város az ipari, kereskedelmi és szellemi termelés helye, a vidék pedig az őstermelésé. Minden változatra van példa s a magyar tanyás mezőváros arra is példa, hogy ez a magasabb városi egység, amely a tulajdonképpeni városi telep és a hozzátartozó vidék szerveződéséből áll elő, egy városnak a határai között is lehetséges.

S végül elmaradhatatlan jellemzője^ a városi területi csoportnak az önkormányzat, illetve az önálló vezetés. Végeredményben minden, még oly Tncsniy területi csoport is él bizonyos autonómiával, hiszen ahol már csoport képződik, ott mindenütt kialakul annak a saját vezetése is, azonban a városi önkormányzat a viszonylag tágabbkörű saját vezetést jelenti. De nem biztos, hogy csak a jogi önkormányzat jelenti ezt a tágabbkörű saját vezetést. Rendszerint ez is hozzátartozik, ha pedig megvan, akkor bizonyosan lehet arra is következtetni, hogy a társadalom egész területén érvényesül az önálló vezetés. Vannak azonban esetek, amikor a jogi önkormányzat hiányában is a gazdasági és szellemi életben kialakult önállóság várossá tesz egy települést. Annyi bizonyos, hogy magában nem marad meg a társadalmi élet egy-egy területén kivívott önigazgatás, hanem az minél előbb a többi területekre is kiterjeszkedik.

íme, ezek a városi területi csoportok jellemző vonásai. Azok a területi társadalmi egységek, amelyeknek ezek az ismérvei megvannak, városok s a tüzetesebb meghatározáshoz már nem is hiányzik más, mint hogy megjelöljük azokat a társadalmi funkciókat, amelyeknek jelenléte szükséges a városi minőséghez.

A város mindenekelőtt lakóhely. Nincsen város anélkül, hogy lakóhelye ne lenne viszonylag nagyobb számú népességnek! azt is hozzátehetjük, hogy tömören együttlakó népesség a városhoz, mert a város értelme csak a folytonosan együtt-

levő népesség állandó érintkezése révén teljesül. Mondottuk, hogy a város nem emberek tömege tulajdonképpen, hanem emberi magatartásoké, azonban ez nem jelenti azt, hogy néhány magatartás bizonyos helyen való találkozása elég lenne a város keletkezéséhez. Ahhoz sok és állandó érintkezés kell, s ha nem is föltétel az, hogy a városlakó minderi élettevékenysége a városon belül bonyolódjék le, de az föltétel, hogy néhány meghatározotton kívül az összes többi igenis ott. Az lehet, hogy a városlakó a távoli műhelybe, irodába, tanyára járjon dolgozni, azonban akkor születési helye, temploma, iskolája, pihenő- és szórakozóhelye, társasága és temetője a városban legyen. A lakás, a város esetében a nagyobbtömegű együttlakás mindenesetre gyakorlatilag azt az együttlétet jelenti, ami a város létéhez föltétlenül szükséges.

De melyik most már az a mérték, amelyen alul már nem város valamely települési Mennyi együttlakó kívántatik ahhoz, hogy az illető telepet városnak tarthassuk[1]? A statisztika 10.000 lélekről beszél, s maga ellen a szám ellen nem is lehet fölhozni semmi kifogást. Szükséges azonban, hogy ennyi ember valóban együtt lakjék, tehát nem lehet város az a település, ahol tízezer ember tíz- és tíz-ezer holdakon lakik szétszórtan. Viszont ha ennyi ember együttlakik, az még nem város. Szükséges, hogy azoknak a további funkcióknak is helye legyen a városban, amelyek hozzátartoznak a városi minőséghez.

A térbeli együttlakás természetesen abban az arányban távolodik el a tőszomszédság közelségétől, amilyen mértékben gyorsabb és sűrűbb lesz a közlekedés az egyes lakóházak között. Elképzelhető az is, hogy a Pontini-beli olasz városi központok — amelyek mindent tartalmaznak a városból, csak a lakóházakat nem — igazi városok legyenek, akkor, ha a távoleső lakóházak olyan közelségbe kerülnek a közlekedés sűrűsége és gyakorisága következtében a központtal, hogy a közbeékelődő távolság nem elválaszt többé, hanem összeköt.

A város többi jellegzetes funkciói a városnak abból a tulajdonságából folynak, hogy a környező területi csoportokkal úgy szerveződik egybe, hogy kölcsönösen kiegészítik egymás szerepét. Eszerint abszolút városi funkciók nincsenek is, mert minden társadalmi szerep azáltal lesz városivá, hogy kiegészítő vidéki szerepekkel egészül ki. Az igazság azonban mégis az, hogy vannak

olyan társadalmi funkciók, amelyek csak a város arányai között és a város helyzetében folytathatók, tehát ezeket bátran nevezhetjük városi szerepeknek, mert mindenkor csak a városban és nem a vidéken találjuk meg őket.

Egyszóval központiaknak nevezhetnénk azokat a funkciókat, amelyek a lakáson kívül jellemzői a városnak. Központiak azért, mert csak egy nagyobb társadalmi terület szükséglete hívja életre őket, s csak egy központi fekvés alkalmas arra, hogy onnan ezek a szükségletek ki is elégülhessenek. Azt lehetne mondani, hogy városiak azok a társadalmi funkciók, amelyekre mindenütt szükség van, de nem lehetnek mindenütt jelen, tehát nincs más megoldás, mint hogy egy központi helyen telepedjenek meg és onnan szolgálják az egész területet, amelynek szükségletét kielégíteni hivatottak.

Ilyen központi funkció elsősorban az igazgatás és a vezetés. Várost jelent éppen ezért a magasabb igazgatási szervek jelenléte. Igazgatási központja minden falunak van, azonban a központi igazgatás, az olyan tehát, amely székhelyénél nagyobb terület társadalmára hat ki, jellegzetes városi szerep. Hasonlóképpen a társadalom életének minden területére vonatkozó vezetés, ha az természete szerint nem egy szűk helyi körre korlátozódik.

Ugyanilyen városi szerep a gazdasági élet mindazon szükségleteinek a kielégítése, amelyek egy nagyobb területen közösek, viszont nem elégíthetők ki mindenütt. Ilyenek pedig a közlekedés, forgalom és hitelellátás minden vonatkozásban, továbbá az igényesebb vagy nagyobb arányú ipari termelés. Ilyen továbbá a gazdasági élet irányításának minden olyan szerepköre, amely nagyobb területre egységesen kihat, tehát érdekképviseletek, szövetkezeti központok, biztosítótársaságok működése és legfőképen a gazdasági élet hivatalos intézményei. De városi funkciók a mezőgazdasági termelésnek egynémely mozzanatai is. így a kísérleti intézmények és a termelés irányításának minden feladata, s végül a mezőgazdasági termelés igényesebb ágainak a folytatása: nagyobb arányú vagy igényesebb kertészet s az állattenyésztésnek ipari üzemekhez kapcsolódó ágai.

Legvégül és legfőképen városi funkciók a szellemi kultúra összes »termelő« vonatkozásai és »fogyasztási« vonatkozásainak

azon mozzanatai, amelyek egy-egy nagyobbszabású intézményt vagy berendezést követelnek meg. így a város jellemzője az irodalmi élet minden jelensége: újság, könyvkiadás, könyvtárak fönntartása, a tudományos élet minden lépése, a művészeti élet minden vonatkozásban: színház, mozi, gyűjtemények, kiállítások s ezenkívül a vallási élet magasabb szervezeteinek a fönntartása. De beletartozik a legsajátosabb városi kulturális szerepbe az elemi iskolákat kivéve, minden iskolának, képzőintézetnek és nevelőintézménynek, legkivált pedig az egyetemeknek és kutatási intézményeknek a fönntartása.

Egyetlenegy elemmel tehetjük még teljesebbé a város meghatározását, s ez egyformán vonatkozik az összes eddig fölsorolt ismérvekre. Arról van szó, hogy nem elég, hogy meghatározott jellegű társadalmi egység egy település, s nem elég, hogy a tipikus városi funkcióknak a telephelye, mert az is szükséges hozzá, hogy a városi jelleget adó szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel is rendelkezzék.

Nem az a város követelménye, hogy a vidékével való összeköttetés okvetlen gyorsvonati vagy földalatti legyen, hogy a házai emeletesek legyenek, vagy hogy nagyszerű műemlékekkel dicsekedhessek. Hanem az a föltétele a városnak, hogy egyáltalán meg legyen az összeköttetés a város és vidéke közt, hogy a házai valóban lakóházak legyenek és gazdasági és kulturális intézményei valóban túlhassanak a város szűkebb határán. Ennek a hangsúlyozása azért fontos különösen, mert a fejlett technikai berendezések híján fosztják meg oly sokan a városi minőségtől az alföldi tanyás városokat, holott a városnak a követelménye csak az, hogy egyáltalán városként töltse be szerepét egy település; az már a szép városnak, a magas kultúrájú városnak a követelménye, hogy technikai berendezései egy bizonyos szinten fölül álljanak.

Nehéz lenne a város szövevényes társadalmi valóságát formulába önteni, de ez nézetünk szerint nem is föltétele a helytálló fogalommeghatározásnak. A lényeg az, hogy a város olyan település, amely önmagában is és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot és egyfelől nagy óbbszámú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékére kiható központi funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel rendelkezik.

2. ŐSTERMELŐ VÁROSOK

Az őstermelés általánosságban nem városi funkció, tehát őstermelő városok általában nincsenek.

Az őstermelés egyetlen különleges ága: a bányászat és a kohászat az, amely közönséges értelmű városokat hozott létre, ezek azonban nem őstermelő városok. Ami a bányászatban őstermelés, az a földalatti építményeket teremtette meg, a bányavárosokat a bányászat ipari tényezői hozták létre.

Az őstermelés többi ágai, a földművelés és az állattenyésztés, egyszóval a mezőgazdaság, a közönséges városfogalom szerint egj^általán nem, de a mi városfogalmunk szerint is csak kivételesen teremthet városokat. A mezőgazdaságnak ősi és sajátos tele Rülésformajaji falu. Akárhogyan is határozzuk meg mind a városnak, mind a falunak a fogalmi jegyeit, abban nem lehet eltérés, hogy a legősibb termelés a legősibb településformának, a falunak a kereteit tölti ki.

A mezőkkel és egymással is egybefolyó lakó- és termelőtelep a falu, s ez az ősi egység nemcsak idegen a város differenciálódott életéhez, hanem annak egyenesen az ellentéte. És a várossal való szembenállás, helyesebben a várostól való eltérés szempontjából tökéletesen mindegy, hogy egy falu tömör település, vagy szétszórt házrendszer. Mindenütt a mezőgazda lakó-termelő udvara a település alapsejtje, s rajta kívül nincs is más számottevő összetevője az ilyen településnek. Egyébként is minden átmeneti fokozat megvan a tömör és szórvány falu között. A szórványfalutól, anol minden mezőgazda háza-gazdasága a termőföldje közepén helyezkedik el, csak egy lépés a sorfalu vagy körfalu ahol az egymással érintkező földtábláknak az összeérő és úttal elválasztott szélen vagy térbe összefutó sarkán helyezkednek el a házak A csoportfalu külső látszatra már nem is különbözik ezektől csak mészszebb távolította a házat a termőföldtől: elválasztotta egymástól· Ezen a ponton azonban már jelen is van a falu határa. Csak akkorára nőhet, ameddig a háztól naponta érdemes kijárni a földre, vagy ha szórványtelepülés a falu, ameddig érdemes bejár a falu központjába. Távolabbi területen már újabb falunak kell keletkezni a mezőgazdaság és település törvényei szerint.

Az ilyen mezőgazdasági településeket bízvást kizárhatjuk a városok köréből és ha csak ilyen mezőgazdasági telepeket ismernénk, úgy kimondhatnánk a végső ítéletet, hogy mezőgazdasági városok nem léteznek. Számolnunk kell azonban a mezőgazdaságnak két olyan tényezőjével, amelyek annak ellenére, hogy szorosan véve a mezőgazdaság jelenségei, mégis alkalmasak arra, hogy városi funkciókká legyenek.

Ha a mezőgazdasági termelés olyan belterjességet ér el, hogy azon a területen, amelyen egyébként csak egy falunyi népesség telepedhet meg, városi tömegű népességet tud eltartani, bízvást hozhat létre városokat. Természetesen ebben az esetben teljesen egy tekintet alá esik az ipari termeléssel, s ezért annak a föltételnek is meg kell felelnie az ilyen mezőgazdasági városnak, hogy termelőtelepei éppúgy elváljanak a lakóházaktól és a város külső részein helyezkedjenek el, mint ahogy az ipari városnál ugyanez a követelmény érvényesül.

Mind e különleges megszorítások ellenére vannak mezőgazdasági városok, ha nem is valami nagy számban. Egynéhány hollandi kertész vár ős mindenesetre mezőgazdasági városnak nevezhető, annak ellenére, hogy a városi kertésztelepek és városlakó kertészek mellett, ipari-forgalmi telepek és valamelyes iparforgalmi népesség is megtalálható határai között.

Egy azonban bizonyos. A mezőgazdaságnak ilyenképen belterjesült ágai föltétlenül városi funkciók lehetnek, s ha egymagukban a legritkábban teremtenek is városokat, egyéb városi termelőfunkciókkal együtt mindenkor városi tényezőknek számíthatnak. Szélesebb körben lehet azonban a mezőgazdaság városi tényező egy egészen más vonatkozásban. Akkor nevezetesen, ha a mezőgazdasági termelés maga nem is válik városi funkcióvá, azonban a mezőgazdák maguk a falusinál sokkal nagyobb területről egy nagy lakótelepre tömörülnek és annak ellenére, hogy termelésüket a távol eső termőföldön folytatják, maguk városi lakosok lesznek. Ebben az esetben ugyan nem mezőgazdasági városról beszélhetünk, hanem a mezőgazdák lakó városáról. Természetszerűen a lakás mellett egyéb városi funkciók is megtelepszenek az ilyen helyen, azonban a mezőgazdák együttlakásának városteremtő jelentőségét akkor sem homályosítják el, s az ilyen város legtöbbször mindvégig megmarad mezőgazdasági lakóvárosnak.

Az ilyenfajta mezőgazdasági városra a magyar Alföld mezővárosai mutatnak példát, s több változatban mintegy harminc ilyen városról beszélhetünk. Hogy másutt is lennének ilyen jellegű mezővárosok, arról csak tüzetes helyszíni vizsgálódással győződhetnénk meg. Az irodalmi értesülések érthetően nem adnak ezekről a jelenségekről kellő felvilágosítást, hiszen minálunk is Thessedik Sámuel után elsikkasztotta az irodalom ezeknek a jelenségeknek a számontartását és vagy falvaknak nevezi az ilyen városokat, vagy legjobb esetben több falu különleges rendszerének. Mindenesetre ha vannak még ehhez hasonló mezőgazdasági városok, úgy valószínűleg az orosz síkságon és az új világ nagy mezőségein találhatók föl.

A mezőgazdák városának egyik magyar formáját a kertes városok testesítik meg. A város belső része kizárólag lakótelep. Keskeny utcákban, gazdasági udvarok közbeiktatása nélkül sűrűn egymás mellett állanak a házak, s ezek a gazdaság terhétől mentesülve teljesen a lakás és a társas élet szükségleteihez idomultak. Olyanok ezek a lakótelepek, mintha nem is mezőgazdák laknának bennük. Nincs állati forgalom, takarmány- és trágyafölhalmozódás, még az aprójószágok tartása sem haladja meg azt a mértéket, ahogy más foglalkozásúak lakótelepein is föllelhető. A gazdasági udvarok pedig körül a város peremén, a »kertekben« helyezkednek el, tehát ott, ahol a legelőről hazatérő jószág leghamarabb éri és a termőföldhöz legközelebb esik. Minden gazdának két »háza« van tehát: az egyik a lakásra, a másik istálló és raktárhelyiségképpen gazdasági célokra.

Ma már elhomályosul a kertes városok régi szerkezete, egyrészt azért, mert a »kertek« kikerültek a szántóföldre, mint tanyák, másrészt pedig, mert lakóházakká alakították át a valahai gazdasági épületeket. Maga a rendszer azonban nyomokban még mindenütt megtalálható, s az átalakulással seholsem az történt, hogy faluvá süllyedt volna vissza az ilyen mezőgazdasági település, hanem az, hogy átalakult tanyás várossá.

A tanyás város pedig a másik, ma már az egyetlen formája a mezőgazdák lakó városának. Szerkezetük éppolyan, mint a kertes városoké, avval a különbséggel, hogy a lakóházak alatti kertek helyett a távoli szántóföldön állanak a gazdasági épületek, ott van tehát a termelés telepe, viszont a lakóház éppúgy a város belsejében

áll, mint a kertes városokban. Ezzel a rendszerrel lehetségessé vált, hogy nem ritkán 100.000 kat. holdnyi területről egy telepre tömörüljenek az őstermelők, s anélkül, hogy földjük, illetve termelésük megsínylené, egy városi közösségbe kerüljenek. Harminc, de olykor negyven kilométer sugarú is van egy ilyen városhatár és 40 50 ezer őstermelő lakhat így egy helyen, ami már bízvást tekinthető városnak.

A város élete természetszerűen nem állhat kizárólag egy nagyobb tömegű ember együttlakásából, hanem ennyi városi keretek közt élő népességnek szükségletei támadnak, amit az ipari és szellemi termelésnek és a forgalomnak kell kielégíteni. Meg is települt műiden ilyen városban valamelyes ipar, kereskedelem és szellemi kultúra, sőt az is megtörténthetett, hogy idővel ezek a nem mezőgazdasági városfunkciók arányaiban hátraszorították a mezőgazdák lakótelepét, azonban a város eredeti jellegét és struktúráját csak a legkivételesebb esetben változtatták meg.

De egy másik módosulás sem volt elegendő arra, hogy kivetkőztesse eredeti jellegéből a tanyás városokat. A tanyák fönntartása népes családot és megfelelő nagyságú területet követelt meg, más« ként lehetetlen lett volna meghonosítani azt a rendszert, hogy a tanyán is legyenek épületek és állandó munkaképes családtag és a városi házban is megfelelő lakás és a háztartás ellátására alkalmas családtag. Mindkét vonatkozásban azonban idők során változás állott be. A paraszt nagycsalád, amely teljesen nemzetségi jellegű volt, már egy századdal ezelőtt fölbomlott, s a család a szülőkre és serdülő vagy serdületlen gyermekekre szűkült. De az egy-egy családnak jutó birtok nagysága is állandóan kisebb lett. Ha a korábbi kétfelé osztott életet fenn akarták tartani, nem volt más megoldás, minthogy több időt töltsenek a tanyán és csak ünnepi alkalmakra kerüljenek haza a városi lakásba. De megtörtént az is, hogy éppen csak annyi tehetőssége volt egy gazdának, hogy a tanyán be tudott rendezkedni, a városi lakás fönntartásáról már le kellett mondania. Az ilyen kiszakadt a városból, s hasonló lett a szórványfalvak mezőgazdájához. Az is természetes, hogy az ilyen városból kiszoruló mezőgazdák a birtokok osztódásának az arányában szaporodnak, ami azt eredményezi, hogy az olyan igazi tanyásgazdák, akik egyébként igazi városiak is, egyre fogynak.

Még egy másik körülmény is növelte a földjükre szorult mezőgazdák számát. Sokhelyütt telepítettek arra vállalkozókat a várostól távol eső határrészre, s ezeknek legtöbbször nem volt erejük arra, hogy a városi házukat is fenntartsák és a tanyán is berendezkedjenek, az ilyenek szintén szórványfalusiak lettek, s ha nem is véglegesen, de hosszú időre elestek a város javaitól.

Sem a belső, sem a külső módosulás nem volt azonban elég ahhoa, hogy az alföldi tanyás városokat megfossza egyrészt városiasságuktól, másrészt mezőgazdasági jellegüktől. Ma is mind városok ezek, a népességük nagyobbik fele őstermeléssel foglalkozik.

Városok, mert nagy területnek nagyszámú népességét egyesítik magukban, tehát a nagy sági, illetve kitér jedési követelményeknek megfelelnek. Piac, igazgatási központ, kultúrközpont és a mezőgazdasági termeléstől elválasztott lakás szerepét töltik be, tehát igazi városfunkciókat teljesítenek. Hogy mégis oly gyakran kétségbe vonják városi minőségüket, annak az az oka, hogy a mezőgazdasági város valóban szokatlan jelenség és hogy túlságosan meggyökereztették a nyugati városok példái azt a felfogást, hogy nem lehet város az a telep, amely nem választja el magát őstermelő vidékétől és nem emelkedik annál sokkal magasabb kultúrszíntre. Ha ez volna a város igazi kritériuma, természetesen nem lennének városok tanyás településeink, azonban mivel helyes ítélet szerint egészen más a város, bízvást tekinthetjük vitatott telepeinket igazi városoknak.

Sőt továbbmenve, a nyugati város és a magyar tanyás város között kétségtelenül fennálló különbséget sem vagyunk hajlandók a mi várostípusunk terhére írni. Hiszen a modern városkultúra minden mozzanata azt a követelményt erősíti, hogy a város ne kiemelkedő szigete legyen egy társadalomnak, hanem a körülötte elterülő vidéknek a kiszolgálója. Ennek a követelménynek pedig egyetlen egy városrendszer sem felel meg jobban, mint a magyar tanyás település.

A tanyás őstermelőváros mindebből kivehetőleg általános telöpülési rendszer, olyan tehát, amelyik kizárólagosan képes elfoglalni egy vidéket. Nem osztja kétfelé, városra és falusi vidékre a tájat, hanem egyöntetűen városi vidékké emel egy egész területet. Nemcsak hogy valóban város tehát, hanem még olyan

különleges városrendszer is, amely megfelelő kiépítés mellett alkalmas arra, hogy a város jelentőségét kiszélesítse és a város javait eljuttassa olyan területre is, amely a város általános törvényei szerint abból kirekesztetett és csak vidéki vendégként járulhatott időnként e javak forrásához.

3. VÁROS ÉS VIDÉKE

Mivel a város területi csoport, nagyon könnyű szerveződésének és tagozódásának a kérdéseit helyrajzi problémaként fogni fel. Mivel legtöbbször földrajzi tényezők határozzák meg, hogy hol fejlődik ki egy város és mivel belső szerveződése valamilyen tagozódást jelent, könnyen úgy tetszhet, hogy földrajzi okokkal kielégítően megmagyarázhatjuk a város szerkezeti jelenségeit.

Holott, ha arra feleletet is ad a földrajzi tájékozódás, hogy mért épp azon a helyen települt meg egy város, arra már nincsen módja, hogy akár a város belső tagozódását, akár a vidékével való összefüggését, a tények egyszerű és fölületes bemutatásán túl megvilágíthatná. A városnak minden szervezeti kérdése, még az is, hogy egyes részei milyen térbeli elhelyezkedést követnek, szigorúan társadalmi kérdések és rájuk csak társadalmi vizsgálódás adhat feleletet.

Sohasem az a lényegbeli kérdés egy-egy város belső tagozódásának, de még a vidékével való külső szerveződésének a kapcsán sem, hogy milyen térszíni formákat ölt az illető település, hanem az, hogy egy-egy összetevője milyen társadalmi szerepet tölt be és milyen viszonyban van a többi összetevő részekkel. Ha pedig ezekre a kérdésekre akarunk megfelelni, akkor tüzetesebben szemügyre kell vennünk az egyes városi funkciókat és egyenként megvizsgálni, hogy melyik milyen vonatkozásban lesz valóban városi funkcióvá, milyen viszonyba kerülhet a többiekkel és végül, hogy a térbeli elhelyezkedése milyen törvényszerűségeket követ.

A legáltalánosabb és legjellemzőbb városfunkció a lakás. A lakótelep azonban egymagában még nem város, sőt egymagában nem is növekedhet akkorára, hogy már a nagysága után is városnak lehetne tekinteni. Hacsak az meg nem történik valahol, hogy tőkések és nyugdíjasok alapítanak várost, mert az ilyen

népességnek természetesen nem lenne szüksége termelőtelepekre.

Egyébként a lakótelepek mindenütt csak valamilyen termelőteleppel együtt alkotnak városi társadalmat. Ám ha nem is teremt egymagában várost a lakás szükséglete, arra mégsem képes, hogy saját követelményeit föladva teljesen alárendelődjön a többi funkcióknak. Minden városnak csak az első fejlődésszakában történik meg az, hogy a lakás a különböző termelőfunkciók alatt húzódik meg és nem alakít külön lakótelepeket. A középkor kereskedővárosainak jellegzetes házformája az emeletes nagy épület, amelynek pincéjében és földszintjén a boltok és raktárak helyezkednek el, emeletem pedig a kereskedő lakása talál hajlékot. Vagy ugyanennek a kornak az iparos városaiban hasonló épület udvarán, pincéjében és hátsó részeiben van a műhely és az épület többi részeiben az iparűzőnek és családtagjainak a lakása. Későbbi időben, annak arányában, ahogy növekednek a termelés arányai és a lakás igényei, egyre inkább önálló lakótelepek kialakítását követeli meg a lakás szükséglete és napjainkra már minden városban ennek a tendenciának az eredményeit szemlélhetjük. Külön berendezéseket követel meg a városi lakás, s ez azt eredményezi, hogy a városok szükségszerűen lakótelepekre és egyéb rendeltetésű részekre tagolódnak.

Azok a városi termelőfunkciók, amelyek a lakással együtt alakítják ki a városok szerkezetét, mindenütt a lakótelepek szükségletei előtt érvényesítik városformáló erejüket. A legkevesebb olyan város van, amelyet a lakás szükségletei hívtak életre, s a termelés berendezései idomultak a lakáshoz és nem fordítva. E kevesek közé tartozik az őstermelők lakó városa, s ideszámíthatok az üdülést és gyógyulást nyújtó nagyobb telepek. A szabályszerű eset az, amikor termelő erők alakítanak ki egy várost és csak azután jutnak önálló szerephez a lakás igényei.

Várost tehát termelőerők fejlesztik ki, de ezek közül azután akár magában egy, akár több együtt alkalmas városok létrehozására és a termelőtelepek kialakulását minden esetben követni fogják a lakótelepek.

Van olyan város, amelyet a vezetés és igazgatás termelő jelentőségű energiái alapítanak meg, s ez természetes, hiszen ezek a funkciók elsőrendűen városi szerepbe tartoznak. Van példa

arra, hogy az uralkodói székhely és udvar akkor is város alapítására vezetett, amikor egyéb városi termelés nem telepedett meg az illető helyen, vagy tudunk olyan városalapításról is, amikor a különböző igazgatási intézményeknek egy központi helyre való telepítése vetette meg a város alapját olyan helyen, ahol azelőtt tér meló energiák nélküli pusztaság terült el. A városok legtöbbjét azonban gazdasági erők alakították ki. Elsőszámú városképző gazdasági energia a forgalom. Kivéve az árugyüjtés és az áruelosztás mozzanatait, az áruforgalom egész folyamata tipikusan városi funkció. Minden helyen tehát, ahol a forgalom szükséglete megvan, ott már keletkezhet város. A szorosan vett termelőtevékenységek közül elsősorban az ipar lesz tényezője a városi életnek. Az ipari termelésnek akár minőségileg, akár mennyiségileg magasabb szintje csak a városban képzelhető el. Akár egy nyersanyag jelenléte, akár az ottlakó népesség ipari vállalkozókedve várossá nevelhet egy mégoly kicsiny és városiatlan települést is. A mezőgazdaság városteremtő energiáit már tüzetesen szemügyre vettük egyéb termelőerőkkel való vonatkozásban, csak az a megjegyezni való róla, hogy sokkal ritkábban jut városalakító szerephez, mint akár a forgalom, akár az ipar tényezői. Utoljára, de nem a legkisebb mértékben városi energiát jelentenek a szellemi kultúra intézményei. A tudomány, irodalom, művészet, akár a műtermelés, akár a művekkel való élés oldaláról tekintve, egyformán városi szerepbe eső társadalmi funkció és arra is alkalmas, hogy egymagában hozzon létre városokat, aminthogy ismerünk is egyházi és egyetemi, illetve iskolavárosokat.

Akármelyik városi termelőenergiát tekintjük is, egyformán arról győződhetünk meg, hogy ha alkalmas is arra, hogy egymagában is, helyesebben a hozzákapcsolódó lakóteleppel együtt elegendő egy város kialakítására, mégis a legtöbb esetben társulnak hozzá egyéb hasonlóan városi szerepek, s azok a megjelölések, hogy iparváros, kereskedelmi város, iskolaváros, vagy éppen mezőgazdasági város, mindig csak a túlnyomóan érvényesülő és első szerepet játszó városfunkcióra utalnak, anélkül, hogy kizárnák egyéb városi tényezők jelenlétét.

A város belső szerkezete szempontjából az most már a kérdés, hogy a város termelőfunkciói milyen viszonyba kerülhetnek

egymással és a mindnyájukhoz társuló lakórészekkel. S ez a városszerkezeti kérdés elsősorban társadalmi probléma, csak azután a térbeli elhelyezkedés kérdése.

A lakás a legszerényebb városfunkció. Lakni lehet a termelés szükségleteit szolgáló épületek egy-egy alkalmas részében, s a lakóhelyeket el lehet helyezni a legkülönfélébb termelőtelepek berendezései között is. Ha azonban fontosnak tartjuk az emberanyag védelmét és értéknek ismerjük el az ember magasabbszintű életét, akkor minden városösszetevő között a lakás szempontjai követelnek elsősorban megszivlelést. A jó lakásnak követelménye az, hogy ne essék túl messze a termelő telepektől, de ne is legyen azok tőszomszédságában és mégis jó közlekedés kösse egybe azokkai. Mindé követelmények együtt abban summázódnak, hogy a lakás külön lakótelepeket igényel, s ezek, ha nem is a főrészét alkotják a városnak, de mindenesetre nem alárendelt tartozékát.

A vezetés és igazgatás funkciói a legközpontibb jellegűek az összesek között, tehát megkívánják, hogy a különböző lakó- és termelőtelepek központi összefüggésben legyenek, ami az elhelyezkedésben is központi helyet jelent. Akármilyen szövevényes szerkezetű legyen is egy város, az igazgatás és a vezetés intézményeit mindenütt a legközpontibb helyeken és a forgalom legmozgalmasabb gócaiban találjuk meg. Hasonlóképen a forgalom is ilyen helyzetű. E hatalmas apparátust igénylő termelő funkció egészen különleges berendezést és elhelyezést követel meg. Amely város forgalmi központul szerepel, s nagyon kevés az olyan, amelyik nem, annak szerkezetében elsősorban a forgalom érdekeit kell szolgálni. A forgalom lefoglalja a város legközpontibb és legjobban megközelíthető helyeit, s útvonalaival keresztülgázol minden máscélú telep testén és előlép a várost jelentő tényezők elsejévé. Jellemző városi telepei a forgalomna* a városközép terei, utcakereszteződési és legfőbb útvonalai, de föltartóztathatatlan igénye és törekvése az is, hogy egész forgalmi városrészeket alakítson ki. A nagyvárosok city-jei ennek a törekvésnek az eredményei és ezen az úton minden kisebb város követi őket.

Az ipar addig, amíg kézierővel és kisüzemekben termelt, könnyen megfért egyéb élettevékenységekkel együtt. Akkor

azonban, amikor gépekkel termel és a legkülönbözőbb természeti energiákat használja föl, már önálló szerepet kér és a mai városok már ki is elégítik ebbéli igényét. Az ipari negyedek jellemző összetevői minden nagyobb városnak, s ezek a termelőtelepek megkövetelik a forgalmi intézményekkel való közelséget, szorosan követik a természeti lehetőségeket és igen gyakran minden egyéb városi funkció rovására nagy területeket foglalnak le termékeik és melléktermékeik elhelyezése céljára.

A szellemi kultúra intézményei egyik oldalon szintén központi szerepűek, tehát ugyanolyan helyet követelnek a város szerkezetében, mint az igazgatás intézményei, másik oldalon pedig szorosan a lakás tartozékai, tehát a lakótelepeken igyekeznek elhelyezkedni.

Végeredményben tehát minden egyes városfunkció önálló szerepet jelent a város szerkezetében és térbeli elhelyezkedésében is külön telepet igyekszik kialakítani. Innen van az, hogy a modern város tipikusan különböző városrészekre tagolódik, amelyek mindegyike egy-egy különös városi szerepet tölt be. Nem minden városfunkció alakít egy-egy külön városrészt jelentő telepet, azonban minden városi telep tipikusan egy vagy ritkábban több városfunkciónak a színhelye. Ilyen különálló szerepű részekként alakultak ki az egyes városokban: a city, vagy belváros, illetve városmag; a lakótelepek, és a különböző termelőtelepek.

A városmag, amelyet, ha nagyobbmér ét ű, city-nek szokás nevezni, magában foglalja a vezetés és igazgatás intézményeit, az áruelosztó üzleteket és a gazdasági életet irányító irodákat, intézményeket, továbbá a szellemi kultúra központi intézményeit: főiskolákat, múzeumokat, könyvtárakat és az irodalmi élet különböző szerveit. Technikai berendezéseiben ez a városrész a »légvárosiasabb«. Itt lüktet legjobban a város élete és a városi külsőségek itt ötlenek legjobban szembe. Tévedés volna azt hinni, hogy a mezőváros, ez a különleges mezőgazdasági város nem alakított ki ilyen városmagot. Ha technikai berendezéseiben nem is oly kiképzett, de szerepében éppolyan szabású városmag foglalja el mezővárosaink központját, mint akár a legkifejlettebb nagyvárosét.

A városmagot burokként veszi rendszerűit körül a lakótelep övezete. Ez a városrész már szürkébb és csendesebb, s mindenben

a lakás szükségleteihez igazodik. Megtelepszik ugyan a lakótelep utcáiban valamelyes ipar és forgalom is, továbbá a szellemi kultúra különböző helyi vonatkozású intézményei (mozi, iskola), azonban mind közvetlenül a lakás céljait szolgálja. Az üzletek és ipari műhelyek a mindennapi szükségletet elégítik ki, s az iskolák és mozik hasonlóképen a mindennapi igények szolgálatában állanak.

Egyrészt osztály hely z et, másrészt a térbeli elhelyeződés különbözősége szerint szokás megkülönböztetni néhány egymástól eltérő lakótelepfajtát, így beszélhetünk belvárosi, vagy polgári lakónegyedről, külvárosi lakótelepekről, villanegyedekről és kertvárosi telepekről. A köztük levő különbség azonban soha nem szerepbeli, hanem csak helyzeti.

A belvárosi lakónegyed a polgári nívójú lakást jelenti, tehát technikai berendezéseiben, elhelyeződésében és méreteiben magasabb szintet, mint a külvárosiak. Ezek a lakótelepek az igazi lakó vár ősre szék, éppen ezért ideáljai minden lakótelep berendezésének. Hasonló szinten szolgálják a lakás szükségleteit a villanegyedek, avval a különbséggel, hogy nagyobb területen, zöldterületbe ékelődve helyezkednek el, tehát egy fokkal kellemesebb lakóhelyet nyújtanak. E két polgári lakótelephez hasonlóan tisztára a lakás céljait szolgálják a külvárosi, vagy munkáslakótelepek, szintúgy a kertes munkástelepek, tehát a város szerkezetében ugyanolyan helyet foglalnak el, a különbség csak annyi köztük, hogy ez utóbbi szűkmarkúbb berendezésekkel és közművekkel kénytelen megelégedni, kiszorult távolabbi területre és az egyes lakások kiépítése is alatta marad a polgári lakások nívójának.

A tanyás őstermelő városban pontosan megtaláljuk mindkét lakótelep képviselőjét. A polgári lakótelepet képviselik a városmag körül elhelyezkedő utcák és terek, amelyek a város nem mezőgazdasági népességének és a tanyás gazdáknak a lakóházait foglalják magukban, Az itt elhelyezkedő gazdaházak épp olyan polgári lakások, mint az iparforgalmi vagy értelmiségi lakosoké. Többszobás nagylakások, s gazdasági épületeik olyan kicsinyre zsugorodtak össze, hogy a lakóépületek mellett számba sem jönnek. A külső munkástelepeket is megtaláljuk minden mezőváros külső részén, s ha külső látszatra falusi telepnek látszanának is ezek a

városrészek, alaposabb vizsgálódással kiderül, hogy csak lakótelepek, kicsiny gazdasági udvar nélküli telekkel, s nagyobb részben földmunkások, kisebb részben ipari munkások laknak bennük.

A város termelői célokat szolgáló részei közül elsősorban a forgalmi területek ötlenek szembe. Ritkán alkotnak összefüggő külön városrészt a forgalmi területek, azonban egy-egy nagyobb sziget alakjában minden forgalmi városban megtalálhatók. Állomások, kikötők, rakodóhelyek szerepelnek ilyen forgalmi területül és élesen elhatárolódnak az egyéb rendeltetésű városrészektől. Gyakrabban telepszenek meg a város külső részein, de előfordulnak olykor a város középső részein is és összekötő vonalaikkal az egész város testét behálózzák. A mezővárosokban egyedül a vasúti pályaudvar és a vízmelletti városoknál a kikötőpart szolgál forgalmi területül, egyébként a forgalom lebonyolítására elegendők a közönséges utak és terek.

Az ipari termelés csak azokban a városokban alakított külön negyedeket, amelyekben vagy nagyobbüzemu a termelés és ez gyártelepeken folyik, vagy ott, ahol tömeges kisipari termelés fejlődött ki. A gyártelepek legtöbbször a külső részeken helyezkednek el, s ha nem ott lennének, mindenütt az a városrendezési törekvés érvényesül, hogy kiszoruljanak. A kisipari termelőtelepek viszont, ahol még meg vannak, legjobban hasonlíthatók a falvak szerkezetéhez. Lakást és műhelyt egyaránt magukban foglaló házak sorait foglalja le, az ilyen kisipari termelés tehát nem alakít tiszta termelőtelepet, hanem olyan városrészt, amely elsősorban szolgálja a termelés és csak azután a lakás céljait.

Mezővárosokban nincsenek ipari telepek. A város lakóterületén helyezkednek a kisipari műhelyek és rendszertelenül szétszórva a város minden részén a nagyobb ipari telepek, malmok, gépműhelyek és mindenütt a városszélen a téglagyárak. Ellenben jellegzetes termelőtelepei az ilyen városoknak a kertek, falusi telepek és a tanyák.

Közvetlenül a belső lakónegyed után falusi részek veszik körül a városmagot, tehát olyan telepek, amelyek ha egymagukban foglalnák el a város egész területét, akkor nem is lenne város az illető település, így azonban mint elsősorban termelőrendeltetésű és csak azután lakásul szolgáló városrészek mezőgazdasági

termelő telepként illeszkednek be a mezőváros szerkezetébe. Tiszta termelő telep ék már a falusi városrészek és a külvárosi lakótelepek után következő és a várost övszerűen körülvevő kertek, kisebb-nagyobb termelési berendezésekkel. Egy-egy mezővárosban hatalmas kiterjedésű részt foglalnak el a kertek és termelőiket egészen városi szintre emelik, tehát fontos tényezői a városiasságnak. Különlegesen jellemző termelőtelepek voltak a kertes városok aklai, kertjei, amelyek tisztára termelési célra berendezve a legszebb példáját adták a mezőgazdasági város szerkezeti tagozódásának. Ma a tanyák képviselik a mezővárosok \ külső termelőtelepeit, s úgy tartoznak hozzá egy-egy város szer- V kezetéhez, mint ipari városoknál a külső ipartelepek.

A városok szerkezete természetszerűen megszabja a város belső életét és rendjét, azonban nemcsak ezt teszi, hanem meghatározza növekedésének a külső határait is. Van városszerkezet, amely eleve kicsiny méretekre van szabva, az ilyenből nem lehet soha nagyváros, viszont mások, ha jelenleg kicsinyek is, szerkezeti összetételük folytán állandó növekedésre alkalmasak.

Általában úgy tudjuk, hogy egy város növekedésének a határait földrajzi elhelyezkedésének az energiái szabják meg. Távoli hatásukban valóban ezek az erők, azonban hogy konkrét valóságukban milyen irányt szabnak a város életének, az már a város szerkezetén múlik. Tehát ha a közelebbi okokra akarunk rámutatni, úgy itt kell keresnünk a ható tényezőket. A város szerkezete két oldalon állítja föl a város növekedésének a korlátait: egyik felől, hogy mekkora népesség lakik együtt, illetve lakhat együtt, a másik felől pedig, hogy a jelenlevő városi funkciók mekkora sugaiú körre hatnak ki.

Hogy mekkora népesség lakhat együtt egy városban, az attól függ, hogy a jelenlevő termelőfunkciók mekkora terület szükségletét tudják kielégíteni, tehát a városok kiterjedésének e két társadalmi föltétele egymással kölcsönhatásban van. A kisváros kisebb tömegű népességet jelent azért, mert termelőfunkciói csak egy szűkebb vidék társadalmát látják el, viszont a nagyváros nagyobb terület városa, tehát nagyobbszámú népességnek lehet a lakóhelye. De nem is ez a kölcsönhatás a legfonto-

sabb, hanem az, hogy a városok egyes nagyságtípusai a jelenlevő népességnek és a városi termelőfunkcióknak egy-egy tipikus kombinációját jelentik, s ezzel megbízható mértékét kapjuk a városok nagy sági osztályozásának.

A kivár ős, amit nevezhetünk elsőfokú városnak, egy kisebb vidék elsőfokú városi szükségleteit elégíti ki városi funkcióival. A vidék kiterjedése középarányosán mintegy harminc kilométer sugarú területet jelent, akkora távolságot tehát, amit egy napon belül akármilyen járművel be lehet járni, géperejű közlekedéssel pedig órákon belül. Az ilyen város magában foglalja a vezetés és igazgatás első és ritkábban másodfokú szerveit, a gazdasági élet első, illetve legkisebb forgalmi körét, másszóval olyan jószág-cserét, amely a helyi termelés áruit cseréli ki. Ezenkívül pedig helyi kulturéletet, ami magában foglalja a helyiérdekű sajtótermékek kiadását, ugyanilyen körű összejövetelek, előadások, bemutatások tartását és az oktatásnak elemi és középfokú részét. Ilyen városfunkciók, ekkora sugarú vidék, 10.000-nél nagyobb, de 50.000-nél rendszerint kisebb számú népesség lakótelepét jelentik.

» A mezőgazdák tanyásvárosa ilyen különlegesen elsőfokú ' város s jellemzően testesíti meg a kisváros szerkezetét. Mint mezőgazdasági város, átlagosan 25—30 kilométernyi sugarú vidéknek az őstermelőit kapcsolja be a város életébe, s ugyanennek a népességnek elégíti ki városi szükségletét. És ezt a városi szerepet olymódon tölti be, hogy szerkezeti részeivel egészen el is foglalja ezt a vidéket, tehát semilyen vidéki települést nem kíván meg úgy, mint egyéb városok. Az ilyen település tehát nemcsak elsőfokú városa egy vidéknek, hanem elsőfokú és egyetlen települési formája is.

A .középváros, amelyet neveznek kerületi, tartományi városnak és bátran nevezhetjük másodfokú városnak, a városi funkciók következő fokozatát foglalja magában: az igazgatás második és ritkábban harmadfokú szerveit, továbbá a központi igazgatás kerületi szerveit, a jószágforgalom második körét, tehát a helyi forgalmi körök egybefoglalását és táji kultúréletet. A szellemi kultúra olyan intézményei tartoznak a középvároshoz, amelyek helyi színezetűek ugyan, azonban több hasonló vagy egymással kiegészítően egybekapcsolódó vidék szellemi életét foglalják egybe.

Idetartoznak azután a közép és felsőfokú, továbbá a különleges oktatási intézmények, amelyek növendékeiket szintén e nagyobb tájegységről toborozzák. Ezek a városfunkciók 50.000-nél nagyobb számú népesség együttlakását biztosítják, azonban annak sincsen semmi akadálya, hogy 100.000-en fölüli népesség tömörüljön egybe az ilyen városban, ha az ipari termelésnek olyan tényezői vannak jelen, amik ezt lehetővé teszik. Bízvást lehet tehát igazi nagyváros az ilyen középváros, de ez mindig az ipari termelésen fordul meg, ez pedig igen gyakran különleges helyi természeti tényezők kérdése. A különös másodfokú városfunkciók magukban véve még nem jelentenek nagyvárost.

A mezőváros, mint mezőgazdasági város nem fejlődhet középvárossá. Ha mégis ilyenné növekedik meg egy eredetileg mezővárosi település, úgy az nem a mezőgazdasági tényezőknek, hanem egyéb városfunkcióknak az eredményeképpen áll elő. Egy-egy központi mezőváros jelentős forgalmi hely lehet, vagy fejlettebb iparoknak és az igazgatás magasabb intézményeinek adhat hajlékot, s ezen a réven könnyen lehet középváros, esetleg valóságos nagyváros. Aminthogy Szeged és Debrecen, Kecskemét és talán Békéscsaba eredetük ellenére igazi középvárosok.

A nagyváros képviseli a legáltalánosabb hatású városfunkciókat. Az igazgatás legmagasabb szerveit, a forgalom egy nemzetgazdasági, illetve országnyi területre kiterjedő körét és egy nemzeti vagy országos kultúrélet központját, a tudomány, művészet és oktatás legmagasabb és legspeciálisabb intézményeivel. Ezekhez a nagy területre kiható funkciókhoz járul rendszerint az ipari termelés legmagasabb nívójú, legnagyobb arányú és legkülönlegesebb kultúrájú ágainak a jelenléte, így áll elő az a lehetőség, hogy 100.000-nél mindenesetre nagyobb, de gyakran milliós számú népesség tömörülhessen egybe. A legmagasabb városfunkciók telepe tehát szükségképpen nagyváros és olyan nagyszámú városfunkció együttműködése alakítja ki, hogy ezek között már kivételesen sem találunk mezővárost, de még ilyen mezőgazdasági eredetűt sem.

Ha tovább akarjuk figyelemmel kísérni a város szerkezeti jelenségeit a vidéke felé, úgy elénk áll az a kérdés, hogy mit tekint-

hetünk tulajdonképpen a város határának? Hol van az a vonal, ameddig a város még egy társadalmi egység, s amelyen túl már, ha meg is van az összeköttetés, más egységek következnek?

A településföldrajz azt feleli kérdésünkre, hogy a határ ott van, ahol a település helyrajzilag apróbb egységekre szóródik szét. Szóval addig város, ameddig tömör település. Ez az elhatárolás elsősorban bizonytalan, mert minden város kültelki telepeinek és elővárosainak a lazább településű része a vidékére terül szét, tehát ez a szempont nem tudja megvonni a határt. De nem megyünk többre akkor sem, ha a térszíni formák jellegét vesszük alapul. Mondhatnánk, hogy addig város egy település, ameddig telepei városias formákban jelennek meg. Azonban ki mondhatja, hogy a térszíni formák egyértelműen megfelelnek az egyes városi funkcióknak? Nem, földrajzi szemlélet nem képes megbízhatóan megvonni egy város határát, de az sem segít, ha a történelmi fejlődés eredményeképpen kialakult közigazgatási határokat vesszük alapul. Egyedül a város társadalmi szerkezetének a viszonyai mondhatják meg helytállóan, hogy hol van egy város határa. Város egy település addig, ameddig telepei tisztán vagy túlnyomóan képviselnek egy-egy városi funkciót, tehát szükségszerűen beletartoznak a város szerkezetébe. Egy nagyváros külvárosai és elővárosai közül szorosan a város testéhez tartoznak azok a telepek, amelyek akár elsősorban és túlnyomóan lakótelepek, akár valamelyik termelőfunkciónak, vagy éppen többnek együtt a telephelyei. Budapest városához például szervesen hozzátartozik Pesterzsébet, de már nem tartozik hozzá Pesthidegkút. Vagy Szeged esetében például Szeged városához tartozik Királyhalma és a Várostanya tanyái, annak ellenére, hogy harminc kilométerre esnek a városhoz, viszont nem tartozik hozzá Szőreg és Dorozsma, noha csaknem egybeépültek a város testével. A többi mezővárosoknál hasonlóképpen: szorosan a város testéhez tartoznak a városszéli munkás lakótelepek és a távoli tanyák, viszont nem tartoznak hozzá a közvetlen szomszédságukban elhelyezkedő falvak. Szigorú megítélés szerint még a város testébe épült falusi negyedek sem városrészek, ha túlnyomó bennük a termelő-lakó falusi porták aránya.

Evvel a szemlélettel bebizonyosodik, hogy a városok határát legjobban megközelítik a történelmi fejlődés során kialakult

közigazgatási határok, s ha ezeken itt-ott korrigálni kell, úgy nem a település tömörsége vagy összefüggése, hanem az illető telep által betöltött társadalmi-gazdasági szerep a döntő.

Most már, ami a város ekképpen megállapított határain kívül esik, az a város vidéke, s ennek a várossal való egybeszerveződése egészen más, mint az összetevő részeké. A város különböző szerepű részei közt szerves egységet teremt, tehát kifelé a város egy test, s a vidék evvel az egységgel kerül valamilyen vonatkozásba. A város tőszomszédságában elhelyezkedő falu nem a város piacával kerül összefüggésbe például, hanem a várossal, mint egésszel, amely ebben a vonatkozásban jelenti számára a városlakót, aki a piacon vásárol és a piacot, amelynek ő csak vendége.

Az tehát a lényeg, hogy a \idek nem a város egy-egy összetevőjével kerül vonatkozásba, hanem minden közleKedés útján a város szerves egészével.

Ez a kettétagozódás azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a város és a vidék kölcsönösen föltételei egymásnak, sőt ez a kölcsönösségi viszony követeli meg, hogy a közlekedés két különálló test között történjék.

Mindamellett elképzelhető város vidék nélkül. Az egyik eset a^, hogyha valamilyen helyi erőkből kifejlődött egy város, azonban semmi olyan szerepet nem tud betölteni, ami egy vidék életével kapcsolná össze, tehát kénytelen magába zárkózni. Az ilyen helyzet egyszerűen halál az illető városra. A másik eset az lehet, amikor egy város olyan szerepet tölt be, hogy az nem egy körülfekvő vidékkel kapcsolja össze, hanem egy távoli, területileg meg nem határozható társadalommal. Rendszerint egy különleges városfunkcióról van ilyen esetben szó, nem pedig a városi vonatkozások megszokott szövevényéről. Például egy üdülő, vagy fürdőváros meg lehet anélkül, hogy egyáltalán közlekedne [e]gy vidéki körrel, mert látogatói messze vidékről kerülnek ki, s a fogyasztására szükséges, rendszerint különleges javakat szintén távoli nagyvárosi piacokról szerzi be.

Rendszerint azonban van vidéke egy városnak. A normális város-vidék kapcsolat az, amikor a város nemcsak külön és önálló társadalmi test, a körülvevő vidéki települések szintén, hanem jogilag is ugyanez a viszony köztük. Az ilyen egybeszerveződő két egység eredendően különálló részre osztja egy terület társa-

dalmát: városra és vidékre, városiakra és vidékiekre, s a vidék és a vidéki mindig falut és falusit jelent. Lehet akármilyen sűrű a közlekedés a két egység közt, az soha nem csökkenti, hanem inkább fönntartja a különbséget, hiszen a forgalom és a közlekedés, éppen a különbségnek a következménye.

Ilyen szerveződés mellett a város egy kiemelkedő szigete a tájnak, s jelenti a differenciált életet, a magasabb kultúrát, a civilizáció teljességét, amely a vidék rovására egyre terjeszkedik és tovább növekedik önnön határai között. A vidék falui pedig jelentik az egyszerűbb és osztatlanabb életet, rendszerint paraszti hátramaradottságot, hiányos civilizálódást és az állandó másodrendűséget. Mivel ez a városvidék-kapcsolat az általános szervezete az európai társadalomnak, végzetesen kétfelé oszlott ez a társadalom városiakra és falusiakra, s az áthidalásra semmiféle életképes rendszer nem alakult még ki, hanem annál inkább szemlélhetjük a város és a vidék osztály harc jellegű szembenállását.

Egészen más világot mutatnak be azok a városi szervezetek, amelyek nem egy vidékkel való szembenállásra alapítják városi életüket, hanem mintegy saját vidékként a város szervezetébe építik bele azt az egész vidéket, amelyre létüket alapították. Nem lehetséges másképp ilyen város-vidék egységszervezet, mint úgy, hogy a város egész vidékére szétterül és különböző szerepet betöltő városrészei egy tágabb városhatár különböző részein helyezkednek el. Az ilyen tághatárú városok éppen ezért széttagolódnak külterületre és belterületre és típusonként más-más szerepű telepei helyezkednek el a belterületen és a külterületen.

Az egyik típus úgy szerveződik, hogy a belterületen helyezkednek el a lakás és a tömeges termelés kivételével az összes városi funkciók, így a vezetés és igazgatás szervei, a forgalom berendezései és a szellemi kultúra intézményei, s mellettük nincs is más, mint a felsorolt termelőfunkciók munkásainak a lakóhelyei. A külterületen vannak viszont a tömeges termelés üzemei — ez a termelés részben mezőgazdasági, részben ipari — és azoknak a lakásai, akik ezt a termelőmunkát végzik. Olyan ez a várostípus, mintha egy részben iparos, részben mezőgazdasági kisvárost úgy terítenénk szét a vidéken, hogy szétterülése fölöslegessé tenné a falvak szerepét. Ilyen városként tervezték meg modern

olasz építészek a kiszárított Pontini-mocsarak helyén épült települést, névszerint Littoria, Sabaudia és Pontinia városát.

Másik tághatárú várostípus a kertváros rendszerű település. Itt a belterületen helyezkednek el az összes városi termelőfunciók, az ipari termelés, forgalom és a szellemi kultúra intézményeinek egy része és a kertes külterületen vannak a lakóházak összefüggő vagy szétszóródó telepei. A külterület itt még szorosabban beépült a város szerkezetébe és a határ méretei is kisebbek, mint az olasz városok esetében, úgyannyira, hogy ez a városrendszer nem egyéb, mintegy föllazított városi belterület avval a változtatással, hogy nem t ér meló telep ék, hanem a lakórészek kerültek a külső szélekre. A sajátvidékű városok közt viszonylagosan is, de a mi szempontunkból különösen legfontosabb a tanyás mezővárosok típusa. Ezeknek a városoknak a belterületén vannak a lakások és a nem mezőgazdasági városfunkcióknak a termelőtelepei, viszont a külterületükön helyezkednek el a mezőgazdasági termelést szolgáló telepek: a tanyák. Ez a városszerkezet már nemcsak szétterült városi belterület, hanem a városnak és a vidéknek az egybeolvasztása olyképpen, hogy vidéken elhelyezkedő falvak lakórészei bekerültek a városba, s termelést szolgáló részük pedig kinnmaradt a faluk helyén.

Ha mindezek a vidékükkel egybeolvadó városok csak különlegesen ritka képződmények és exotikus furcsaságok lennének, úgy bízvást lemondhatnánk a felőlük való elmélkedésről. Mivel azonban előfordulásuk nem kivételesen ritka, különösen pedig mivel egy olyan területszervezési elvet testesítenek meg, amely éppen a modern városépítési törekvések vonalába esik, méltó a velük való foglalkozás. A magyar országrendezés szempontjából pedig egyenesen vétek lenne figyelmen kívül hagyni ősi települési rendszerünket, a tanyás mezővárost, amikor a legmodernebb társadalomszervezési rendszert ősi sajátunkként hullatja ölünkbe.

4. VÁROSIAK ÉS VIDÉKIEK

Az a települési rendszer, amely a várost egy táj szigeteként emeli a vidéke fölé, az odatelepült népesség társadalmát is éppilyen jellemzően kétfelé osztja. A város városi társadalmat teremt

és a vidék falusit, s ez a tagozódás nem esetleges és változó különbség, hanem általános érvényű és állandó elkülönülés, amely éppolyan természetű és erejű, mint a rendi, vagy az osztálytagozódás.

A települési hetyzet csak a társadalmat osztja ketté, azonban ezzel szükségszerűen két szférára osztja a társadalom tárgyiasult termékeit, a civilizációt és a kultúrát is. Ilyenformán az ember egész világa követi a területi struktúra rendjét és a területi tagozódás egyetemes osztályozó tényezővé válik.

Az ilyen éles kettéválás természetesen csak az olyan városok esetében áll fenn, amelyek vidéküktől külön testekké fejlődtek ki, azonban az európai települések nagyobb részén, így Magyarországnak is a nagyobbik felén ez az uralkodó rendszer. Következménye ennek, hogy a városi-vidéki helyzet az európai társadalom nagy osztályozó elve és az egész társadalom erre a két hatalmas táborra oszlik.

A csoport, amelyet ez a területi szétválasztás megteremt, nem osztály és nem rend, hiszen ezeknek a határait keresztül töri, de abban hasonló ezekhez, hogy éppen olyan általános meghatározottságot és éppolyan gyökeres ellentéteket jelent. Az osztályhoz hasonló annyiban, hogy nem körülzárt jogi státus, hanem szabadon közlekedhetnek a csoport tagjai a határokon keresztül és annak sincsen jogi akadálya, hogy egy-egy falusi társadalom városivá emelkedjék. A rendi csoporthoz pedig abban hasonlít, hogy nem ugyanazon szerepnek alacsonyabb és magasabb fokozatát, szintjét jelenti, hanem különálló szerepet, tehát mástör vény ű életet. A városiak éppúgy, mint a rendi társadalom nemessége, kiváltságokat élveznek és magasabb szerepre valók, viszont a falusiak, hasonlóképpen a parasztsághoz, kirekesztettséget és alacsonyabbrendű szerepet képviselnek, noha ez a helyzet nem jogi szabályozásnak a következménye. A tekintetben is sajátságos helyzetű csoport a városiaké és a vidékieké, hogy egyéb társadalmi tagozódást úgy metsz keresztül, hogy a városiak alsóbb osztálybelieket és a falusiak magasabb osztály helyzetűeket is foglalnak magukban.

Nem fogalmazhatjuk tehát másképpen ezt a tagozódást, minthogy a város és a falu sajátságos és különálló jellegű társadalmi rétegződést alakít ki, s a városiak és a falusiak ellentétes csoportja mintegy területi rendiség jelenik meg egymással való

szembenállásban és két különálló életteret jelent. Ez a társadalmi tagozódás természetesen ugyanilyen különbséget jelent a kultúra szintjében és természetében is, tehát joggal beszélhetünk városi és falusi kultúráról.

A városiak több szabadsággal élnek és több eszközük van a szabadság fölhasználására. Megszabadultak az öröklött kötöttségektől, s ha van hagyományuk, az a szabad mozgás és a szabad vállalkozások hagyománya. Térbelileg nincsenek odaszegezve lakóhelyükhöz, hanem a forgalom összes alkalmait használhatják a szabad közlekedésre. A gazdasági élet szervezetében a városiak a kedveznienyezettebb oldalon vannak. Azokat a gazdasági funkciókat teljesítik, amelyek könnyebbek, magasabbrendűek és a vidékiek fölött kiváltságokat élveznek, s mindezt egy olyan forgalmi törvényű gazdasági rendben, amely a városi tevékenységnek adja az előnyösebb helyzetet minden forgalmi viszonyban. A városiak képviselik a civilizáltság teljességét. A polgárosodás városi termék és a javaival való élés is nagyrészben a város kiváltsága maradt. Hasonlóképpen a szellemi kultúra művei is a város légkörében élnek legjobban, s teremtői és élvezői egyformán a városiak közt keresendők elsősorban.

A falusiak mindennek az ellentéte. Egy hagyományos életrend köti meg a mozgásukat és a falu szűk határaihoz odaszegezve kénytelenek élni, mert a forgalmi hálózat kikerüli és magára hagyja őket. Gazdasági szerepük a nyers és alacsonyabbrendű termelés és ilyenfajta terményeikért is a kisebb ellenértéket kapják a várossal való forgalomban. Hátraszorítottak és a civilizáció javai csak hiányosan jutnak el hozzájuk, tehát kénytelenek egy primitív berendezésű világban élni. A városi kultúra rájuk való tekintet nélkül fejlődik, tehát ha kultúréletet akarnak élni, vagy a városba kell menniök, vagy a saját körük primitív kultúrájával kell megelégedniök.

Ez a gyökeres, de egymást kiegészítő ellentét ugyanolyan két különálló világot teremt meg, mint a rendi tagozódás az urakét és a parasztokét. A városi társadalom, városi ember és városi kultúra jelenti azt, amit az európai kultúrkör világa egyáltalán jelent. Ha tehát általánosságban beszélünk társadalmunk, civilizációnk és kultúránk nagyszerű teljesítményeiről, örökéletű műveiről, úgy csak a városról beszélünk. A falu élete alatta

van ennek a szintnek és vagy a városi kultúra hulladékából él, vagy megelégszik a maga fölszínalatti homályban tenyészett primitív kultúrájával.

Az ilyen ellentéteket mutató tagozódás természetesen szembenállást jelent, s könnyen érthető, hogy a városiak és a falusiak osztály harc jellegű ellenkezésben vannak egymással. Ám a falusiak alárendeltsége sok életterületen szétszóródva érezhető, s egyik vonatkozásban sem fojtogató erejű, tehát nem robbanhatott ki elkeseredett politikai küzdelemben. A falu politikájáról és a falu pártjáról csak beszélnek, olyan politikai mozgalom, amely a falu alárendeltségének a megszüntetésére törekednék elsősorban, még nem alakult ki. Kifejezésre jut ellenben a falu elkeseredett panasza egyrészt irodalmi formákban, másrészt pedig a népmozgalmi jelenségekben. A falunak nagy irodalmi pártja van, amely szüntelenül panaszolja a hátraszorítottságot és elégtételt kér a várossal szemben. Ezek az irodalmi hangok politikai, érdekképviseleti és kulturális mozgalmakba egyaránt belehangzanak, s egyértelműen a falu fölszabadítását követelik. Mivel pedig mind az elégtételadás, mind a fölszabadítás egyre késik, a falusiak mozgékonyabb elemei maguk szereznek elégtételt és maguk szabadítják föl magukat: egyre özönlenek a városba. Ez a városba-özönlés az egyetlen energikus harcmozdulata a városi-falusi osztályharcnak. Mivel a falu nem emelkedhet föl, elhagyják a lakosai és saját személyükben igyekeznek magasabb életszintre jutni föl. A város-falu szembenállás kétségtelen és az is vitathatatlan, hogy a városiak és falusiak közti viszonyban a falusiak vannak alul. Különböző értékelés kérdése most már, hogy ezt a viszonyt helyesnek tartja-e vagy nem. Az egyik ítélet, s ez a falusiaké is nagyrészben, az, hogy igazságtalan helyzet és gyökeresen megváltoztatandó. A másik ítélet viszont, ha el is ismeri a falu alárendeltségét, azzal fordítja meg az értékelés rendjét, hogy a városnak tulajdonítja a kárhozatos életet és a falut hátramaradt állapotának a szépítésével igyekszik kárpótolni. Ezen a helyen nem föladatunk az értékelésnek a taglalása, az egészből csak annyi a fontos, hogy a falu így értékel és ennek következményeképpen egyre nagyobb arányban özönlik a városba.

Egészen más a városiak és a vidékiek viszonya a magyar tanyás mezővárosokban. Mivel itt nem falusiak a vidékiek,

egyszerűen nincsen városi és falusi szembenállás. Itt is van tagozódás városiakra és tanyaiakra, azonban ez lényegesen különbözik a városi-falusi ellentéttől. A tanyai nem teljesen vidéki, kivéve azt az esetet, amikor a külsőleg tanyának tetsző vidéki telep nem igazi tanya, hanem szórványos falu. Az esetek túlnyomó nagy részében azonban igazi tanyákról beszélhetünk, s ez esetben a tanyai csak időlegesen szorul ki a városból, élete egyik része és legfőbb élettevékenységei mindenkor a városban folynak, így történhet meg, hogy noha általánosságban az őstermelő munka falusi lakást, s ez viszont paraszti társadalmi helyzetet jelent, a mezővárosok tanyás mezőgazdái nem falusiak és nem igazi parasztok. Ha nem is egész életüket, de annak jelentékeny részét a városban töltik, s ha kénytelenek is egy-egy életszakaszukat a tanyán élni, nem szűnnek meg városuk polgárai lenni.

S ez a döntő különbség. A falu örökös kivetettség, a tanya pedig csak időleges kiszorulás, a várossal való állandó közlekedésben. Éppen ezért a városi és a tanyai között alá- és fölérendeltség nem alakulhatott ki, hiszen aki tanyai, az vagy ugyanazon időben városi is, vagy egy későbbi időben lesz városi. A tanyaiak tehát nem alkotnak ugyanolyan területi rendet, mint a falusiak, s ha a tanyai állapot hátramaradottságáról és kizsákmányoltságáról beszélünk, úgy nem egy állandóan ebben a helyzetben élő csoportról van szó, hanem egy olyan állapotról, amelybe időnként beleesnek a mezővárosi földművelők.

Bárha a tanyaiak alárendelt csoportjáról valóban kevesebb szó is esik, a tanyai állapot fölött való panaszkodás mind tanyaiak, mind városiak részéről éppoly gyakori, mint a faluról szóló kesergések. Egy azonban bizonyos: a tanyáról nincsen városba özönlés, hanem egy állandó váltógazdaság érvényesül a városi és a tanyai lakás között, ami nyilvánvalóan annak a következménye, hogy az időleges tanyai kinnlakás sokkal jobban viselhető, mint a falusi. Ugyanennek a következménye az is, hogy különálló tanyai kultúra és civilizáció nincsen is. Míg a falu kultúrélete primitív paraszti világ, addig a mezővárosoké tanyáikkal együtt magasabbrendű és polgárosodottabb szint, s különösen fontos, hogy ez a tanyára éppúgy vonatkozik, mint a város belterületére. Különös bizonyság erre az is, hogy a falusi állapottal való összehasonlításban mindenkor a tanya marad fölül, ha az valóban

tanya. Az alföldi tanyákon folyó mezőgazdaság magasabb szinten áll, mint a dunántúli falvaké és ugyanezek a tanyák sokkal nagyobb számban juttatják gyermekeiket magasabb városi iskolákba, mint a dunántúli falvak az ő szülötteiket.

A tanyaiak életének az a legfőbb jellemzője, hogy a vidéki élet hátrányait arra a legkisebb szintre csökkentették le, amely a falusiakéval összehasonlítva már nem is számít vidékinek, hiszen állandóan összefolyik a város életével.

A városiak és vidékiek szembeállítása és a két csoport közt való ellentét megteremtése a városra és vidéki falvakra oszló települési rendszernek a szülötte. Nincsen ilyen területi rendiség azokon a területeken, ahol a város saját vidékeként kapcsolja magához vonzásterületét és állandó közlekedés révén részelteti vidéke egész népességét városi javaiban. Bizonyára nem kivetett falusiak a Pontini-beli olasz városok külterületi lakosai sem, de mezővárosaink tanyai lakosai különösen nem. Amott a város magasabb rendi állás a vidéki falvakkal szemben, emitt pedig azonos státusban él a mezőváros a tanyáival, egymással való különleges viszonyuk értelmét veszi a városi-vidéki tagozódásnak.

MAGYAR VÁROSOK

1. A NYUGATI PÉLDA UTÁN

A nyugati város legbelsőbb törvényei szerint lett a vidéke szintjéből kiemelkedő sziget, mely magába zárkózottan indult el fejlődése útján. Két oka is volt erre. Az egyik az, hogy az antik város utódjának tudta magát, s ez a körülmény azt a hagyományt jelentette, hogy fejlődésnek ez az egyetlen járható útja: szűk körre szorítani a magasabbrendű életterületet, s mit sem törődni a környező vidék lemaradásával. A másik pedig az, hogy az a társadalom, amely a nyugati városokat megteremtette, képtelen is lett volna más útra. Alapelvéül a rendi tagozottságot ismerte, s ez ismét azt követelte, hogy egy nagy rész alárendelésével szigetnyi kis területen biztosítani a magasabb rendű életet. Mindamellett a nyugati városterületen nem állott egészen idegenül egymás mellett a város és a vidéke. Ugyanazon nép, ugyanazon történelmi vállalkozás körébe tartozott mindkettő, s a városok falain és kapuin keresztül legalább rokonsági közeledés mindig lehetséges volt.

Nem ilyen törvények szerint honosodott meg Magyarországon a nyugati városrendszer. Itt is ugyanaz maradt, ami hazájában, azonban a vidéktől való elszakadása itt egy különleges ok miatt még nagyobb mértékű lett. Ügy hozta ide az országépítő király a városok nyugati világát, hogy ezzel a pogány és ázsiai magyarság fölé egy másik, szívének jobban tetsző európai világot teremtsen. Azt akarta, hogy addig is, amíg a magyar társadalom komolyan rálép az európai fejlődés útjára, legyen itt egy magasabbrendű világ, nem baj az sem, ha idegennek érzi jelenlétét a magyar-

ság. Így történt, hogy itt még kapui sem voltak a nyugati mintára megalapított városoknak a vidékük felé. A város Európa volt az alapítás idején, a környéke pedig Ázsia. Fokozta ezt a szakadékot az is, hogy mivel a városok alapítására nem volt kéznél magyar népesség, idegen nyugatiakat hozott be a király, s ezekkel az ő hagyományaik és szándékaik szerint való városokat épített meg.

Természetesen ilyen indulás mellett kívül maradt a városi fejlődés vonalán a magyar társadalom alsóbb és felsőbb rendje egyaránt. Kétfelé oszlott az ország: volt egy emelet, amely Európát, városokat és idegeneket képviselt és volt egy alsóbb világ, amely pogány magyarságot, Ázsiát és nomád szállásokat jelentett. És századok kellettek ahhoz, hogy az alsó vonal vagy beszerveződjék a fölső renübe, vagy megépítse a maga városait» s újra egységesíteni tudja a társadalmi élet és fejlődés vonalát, — ami, jól tudjuk, véglegesen mindmáig nem sikerült.

A nyugati példát követő városok épülését azonban biztosította a szent király harcos erélye és az ő keze munkája nyomán úgy épültek ezek a városok, mintha a leggazdagabban ömlő társadalmi erőforrások segítették volna.

Városok lettek mindenekelőtt a királyi megyeszékhelyekből. Egy-egy vármegyényi királyi birtok központjába telepítette a király a gazdasági és katonai igazgatás küályi szerveit és a helyet, ha kellett, vagy módja volt hozzá, erődítéssel vette körül. Idetelepített aztán mindenféle iparűző népességet és olyan belső szolgálattevőket, akik igazi városi munkakört végeztek. Nagyságuk szerint nem voltak ezek a helyek eleinte városok, azonban a szerep, amit betöltötték, olyannyira városi vő[1]1, hogy fejlődésüknek és növekedésüknek a kapuja kitárult. Valóban az ilyen helyek csaknem kivétel nélkül jelentékeny városokká fejlődtek és pedig egyrészt a királyi szerepkör növekedése és fontosabbá válása révén, másrészt pedig azért, mert egyéb városfunkciók is falaik köze telepedtek. Azok a helyek például, amelyekben Szent István vagy utódai az udvarukat rendezték be, már a királyi székhely révén is jelentékeny városokká nőttek, mint Esztergom, vagy Székesfehérvár.

Városok lettek a királyi helyeken kívül az egyházmegyék székhelyei is. Az egyházi igazgatás, amely egyszerre jelentett

gazdasági és egyházi igazgatást, magában is elég volt arra, hogy városnak vesse meg az alapját, azonban az egyházi székhelyek sokhelyütt egybeestek a királyi megyeszékhelyekkel: az ilyen településeknek természetesen még inkább biztosítva volt a városi fejlődésük.

További halmozást jelentett a városi szerepekben az ipar és forgalom megtelepítése. A nyugatias városok meghonosításával együtt nagyszámú nyugati iparost és kereskedőt telepítettek be az Árpádok, s ezek az arra alkalmas helyeken, — amelyek leginkább egybeestek a királyi vagy egyházi székhelyekkel — városoknak vetették meg az alapját, vagy ha már amúgy is város volt azon a helyen, jelentékeny lendületet adtak további fejlődésének. A magyarság európaiasítását kemény kézzel keresztül vivő királyi akarat egy csapásra háromféle várost is teremtett Magyarországon: királyi, egyházi és iparforgalmi várost és nem sokat törődött avval hogy mindezt csak idegenek betelepítésével tudta keresztül vinni. Az volt a szándéka, hogy tanítómestereket adjon a magyarságnak, s ez a szándéka teljes mértékben sikerült.

Tanult a magyarság elsősorban úgy, hogy beállt a királyi várak seregébe királyi szolgaként, s ezzel városlakó lett. Volt egy töredéke a magyarságnak, amely a városok iparforgalmi népességébe olvadt bele és nem kevesen voltak olyanok, akik egyházi szolgálatba lépvén, az egyház városi funkcióinak lettek a részesei. De nemcsak ezek a nyugatfelé asszimilálódó magyarok kapcsolódtak bele a városi életbe, hanem a későbbi századok során zömében is követte őket a magyarság. A tatárjárás után, királyi biztatásra és parancsra várakat építettek a tehetősebb magyar főurak és ezek a várhelyek nem egy városnak lettek megalapítói. Majd pedig, amikor a királyi vármegye helyébe a nemesi vármegye alakult, akkor egy-egy vármegye nemessége olyan központi várost fejlesztett ki, amely nemcsak a nyugati várospéldának felelt meg, hanem egy sajátos magyar városjelleget is megtestesített. Az ilyen megyeszékhelyek teljesen átvették a királyi vármegyék szerepét az igazgatás és a hadiszolgálat terén, s továbbmenően újabb ipari termelésnek és forgalomnak adtak helyet és kisebb-nagyobb jelentőségű kulturális intézményeket fogadtak be falai közé. De nemcsak a városi szerepek betöltőinek a lakóházai sorakoztak föl a vármegyeháza köré, hanem

a vármegye egész nemessége illőnek érezte, hogy lakóházat építsen a városban és megossza lakását a távolabbi birtok és a közösségi életet jelentő megyeszékhely között, íme ez a vonás már a magyar szállásrendszernek az úri és európai változata. Mintha csak a belső szállás lenne a megyeszékhely és a külső a birtokon levő kúria, természetesen csak a nemesség számára. Kivételesen megtörtént az is, hogy a megyeszékhelyen kívül is alakult ilyen nemesi központ, akkor, ha túlságosan messze esett a székváros, s ezeken a helyeken, ugyanolyan szerepű város települhetett meg. Ilyen hely volt például Nagykőrös, vagy Baja. Mindezek a helyek aztán éppen a megyeszékhelyhez hasonló szerepük révén gyakran igényt támasztottak arra, hogy valóságos székhelyek legyenek, s ez a törekvésük rendszerint sikerült is akkor, ha körükből származó főispánja, vagy alispánja volt a vármegyének.

Amint a nemesi városok időben csak utána következtek a királyi városoknak, mint a nyugati városrendszer egyre mélyebbre és mélyebbre való ereszkedésének a bizonyságai, úgy a magyar polgárias jellegű városok időben csak a nemesi városok után fejlődtek ki. Természetes ez a fejlődés, hiszen maga a polgárság is későbbi idők terméke. Mindamellett már a tizenkettedik századtól kezdve polgárias népesség található városainkban és már kezdettől fogva egyre több és több magyar eredetű elegyedik közéjük. Tömegesebben azonban csak később kapcsolódik be a magyarság a polgáriasságot jelentő ipari és forgalmi foglalkozások körébe, s még később alapít csak önálló városokat. Legelsőbb a forgalmi helyeken toborzódik a magyarságból kereskedő polgárság, következésképpen az ilyen helyeken alakulnak magyarabb karakterű városok. Ilyen városok a mai országterületen Szeged, Debrecen, Szolnok, Baja és Komárom, s kialakulásukkal egyidőre esik néhány régi kereskedő városunk, mint például Arad, Nagyvárad, Kolozsvár stb. elmagyarosodása.

De alakulnak magyar jellegű városok az ipari energiák fölhasználásával is hasonlóan polgári karakterrel. Mindvégig kisebbségben maradnak ugyan az idegen alapításúakkal szemben, azonban a bányavárosok közt is van magyar alapítású és a magyar kereskedővárosok sajátos magyar ipari termelést is folytatnak. A gazdasági tevékenység mellett a reformáció idején néhány magyar polgári jellegű város oly intenzíven kapcsolódik be a

szellemi kultúra életébe, hogy ily rendeltetésű intézményei letörölhetetlenül rányomják a bélyegüket városi arculatukra, s magyarságuk mellett magasabb iskolájuk lesz a legjellemzőbb rájuk. Hogy e városok református központokként fejlődtek ki, ez szoros kapcsolatban van magyarságukkal, hiszen abban az időben a református egyház egyik szerve volt a magyar önvédelemnek. Ilyen városok Debrecen, Pápa, Sárospatak és Nagyenyed, amelyek közül Debrecen más városszerepeknek is a helye, szintúgy Nagyenyed, azonban fejlődésükhöz nem utolsó sorban járultak hozzá a magasabb rendű református iskolák.

Azon a területen, ahol a törökhódítás nem pusztította el az így fejlődő magyar városrendszert, mindmáig ezek a tényezők jelentik a városokat. Teljesen nyugati minták szerint az említett városszerepek és társadalmi erők töltik ki a városok kereteit, s ezzel az ilyen településű magyar vidék teljesen besorolt a nyugati városterületbe. Ma már kissé összezavarodtak mind a városi szerepek, mind a városi népelemek, azonban mindegyik nyugatias városunk arcán fölfedezhetjük a történeti vonásokat. Mind a Dunántúlon, mind Északon, mind pedig az elszakított területeken olyan városkép tárul a szem elé, amilyeneket nyugaton lát, csak egy-egy vonás az, amit nem ért meg a nyugati helyzet ismerete alapján.

Egy-egy városunk ma is a királyi városnak a nyomait viseli képén, s a későbbi lerakódások, mind az eredeti jelleghez idomultak. A másuk ma is váralji város, amely úgy rakódott le a vár köré, mint az évgyűrűk a fa törzsében. A harmadik ma is megyeszékhely és hiába lett iparforgalmi központ, vagy éppen mezőváros, igazi ízét és jellegét a vármegyeháza adja meg. A negyedik magyar polgárváros és a modern várostörvények nem tudják kimozdítani régi nyugalmából. Van olyan is természetesen, amely ma is megmaradt nyugati városnak, úgyhogy a magyarság nem tudta a maga képére átformálni, s amilyen mértékben igazi nyugati város lett, olyan mértékben maradt idegen a magyar társadalomhoz.

A legjellemzőbb azonban a nyugati példa után épült magyar varosokra, hogy ezek a történetileg egymásután kialakult városszerepek és városi népelemek egy-egy alkalmas városhelyen halmazszerűen egymásra telepedtek és úgy maradtak meg egy-

más mellett, hogy egy egységes városkép nem alakult ki belőlük. A legtöbb helyen földrajzi elhelyezkedésben is külön maradt a vár, a nemesi székhely, a polgárváros és az egyházi centrum, s a különálló városmagvakat nehezen városiasodé falusias kötőanyag tölti ki. Akármelyik városunkat vesszük szemügyre, ebből a halmazatból mindegyikben találunk valamit. Esztergomban például külön áll az egyházi város és a polgárváros, Szegeden például minden alaprajzi egységesítés ellenére is külön a palánk, a felsővárosi polgárváros és az alsóvárosi falu. Vagy Gyulán külön a vár, a megyeszékhely és a falusi külvárosok. Ehhez hasonlóanfminden nyugati magyar város tükrözi azt az ellenállást, amit a magyar társadalom települési hagyományai mutattak a nyugati városrendszerrel szemben. A tragikus ebben a történeti szembenállásban az, hogy zavartalan és egységes nyugati városképet csak azok a városaink nyújtanak, amelyek mindmáig megőrizték idegen karakterüket. A magyar alapítású, vagy elmagyarosodott városok közt alig találunk néhányat, amely zavartalan nyugati városképet nyújt, de áthasonult a magyar társadalom arculatához.

A végeredmény tehát az, hogy sikerült a szent ist váni szándék, azonban nem olyan simán, ahogy azt a képzelet megrajzolta. Mesterdarabokként épültek földünkre idegen nyugati városok, de ezek közül néhány mindmáig nem lett a magyarság tulajdona. Épültek azután a minta után magyar városok is, ezek azonban ha meg is tanulták jól a minta törvényeit, nem tudták elfelejtem a hagyomány törvényeit sem és ha követték az egyiket, nem tudtak egészen a másiknak való engedelmességről sem lemondani. Ennek a kettősségnek és szembenálló két erőnek a következménye az, hogy hatott minálunk a nyugati példa, annyira föltétlenül hatott, hogy más, mint nyugati rendszerű város sokáig nem jött létre, azonban a példa egységét és arányait itt minduntalan megzavarta a magyar társadalom másízlésű települési hagyománya.

A város mégis csak a nyugati város volt sokáig a magyarságlakta területen, s azonkívül, hogy zavarta a nyugati várostörvényeket, csak lappangott és bujdokolt a magyar szállásrendszer egyszer falvak érthetetlen osztottságában, máskor a kunpuszták félig nomád szállásain. Ám jött egy példátlan arányú

katasztrófa és az ország jórészén elpusztította a fáradságosán fölépített nyugati településrendszert, s ezzel megnyitotta az útját a lappangó magyar települési hagyomány városépítő erejének. Nem pusztult el a Dunántúl és az Alföld medencéjét övező hegyek vidéke, ezen a területen ma is a nyugati példa után épült magyar, vagy nem magyar városok uralkodnak, az Alföldön azonban, ahol a pusztítás teljes volt, a hátraszorított magyar szállásrendszer vette át az uralmát.

2. A MEZŐVÁROS ŐSEI

A magyar szállásrendszer nem volt különleges városi településforma, de nem volt falurendszer sem. Olyan egységszervezet volt, amely legősibb nomád formájában könnyenmozgó telepeket hozott létre, ezek inkább tekinthetők ideiglenes táborhelyeknek, mint állandó megtelepüléseknek és csa£*“ késoBbi kifejlődésében alakult, városszervezetté, mégpedig olyanná, amely nem a környező falvak rendszerére, hanem a külső szállásokra támaszkodott.

Ez a szálláselv széliében ismeretes volt hosszú időn keresztül a déloroszországi állattenyésztő síkságon és az ázsiai steppéken, hiszen a magyarság és innen hozta magával. Még ma is megtalálhatjuk a nyomait az ilyen településformának a félnomád baskírok és a kirgizek között, akik jórészben ma is azt a nomádjellegű állattenyésztést folytatják, amit a magyarság a honfoglalás korában. Világos tehát, hogy ez a szálláselv a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké. Igaz, hogy csak nomád állattenyésztés mellett alakul ki, azonban nem minden nép élt ilyen településformában, amely állattenyésztő volt. Az tehát a helyes fogalmazás, hogy e nevezetes szállásrendszer nomád állattenyésztés mellett fejlődik ki, azonban csak olyan népnél, amely a szabad mozgásnak és ugyanakkor a közösségi életnek a kedvelője.

A honfoglaláskori megtelepülés idején a magyarság még pontosan ilyen nép volt, s megtelepedésének rendszere még éppen olyan volt, mint amilyet egynémely rokon népnél ma is láthatunk. A megtelepülés magva volt a téli, vagy belső szállás, amely mindenkor az állandó megtelepedésre alkalmas helyeket kereste, akkor is, ha nem az állandóság szándékával épült. Vizek partján, de ármen-

tes helyen, erdők és mezők közelében, tehát olyan helyen épült a belső szállás, ahol a lakásnak, de a téli legeltetésnek, sík vizén való itatásnak, vadászatnak és halászatnak a föltételei is megvoltak. A belső szállások kezdetben mindig könnyen hordozható anyagból épültek, tehát bátrakból és szilárdabb ólakból, akiokból állottak, s csak ha a megtelepedés állandónak bizonyult, akkor alakultak át rögzített épületekké. A honfoglaló magyarok először bizonyára téli szállásaikat is csak sátrakból építették és csak a huzamosabb ittartózkodás után tértek át más építésmódra. Bizonyosan a föld, sár, vessző és dorongfa volt az első építőanyaguk, tehát a téli szállás ilyenekből formált házak telepévé alakult át hamarosan.

A szerep azonban, amit a téli szállás betöltött, az már sátras település idejében is városi jellegű volt. A téli szállás volt az állandóan fegyverben álló harcosok táborhelye, a vezetők, előkelők és papok állandó lakhelye, továbbá az asszonyok otthona és idetértek meg télen az összes harcosok és legeitetők, akik nyáron át hadi, vagy gazdasági szükségletből elhagyni kényszerültek a közös szállást.

A külső szállások pedig alkalmi tanyahelyek voltak, ahol a szükségletnek megfelelően tartózkodott a Taelső, téli szállásról kirajzó népesség. Külső táborhelyekként szerepeltek mindenekelőtt a nagyszámú lábasjószágot legeltető pásztorok tanyái. Ezek a jószág legelőhelyén ideiglenes sátrakat, vagy kalyibákat emeltek és odahúzódtak időnként. Külső szállás volt a vadászatra kiszállottak ideiglenes tanyahelye, amelyet akár rejtekhelyül, akár éjszakai szállásul építettek. Külső szállások voltak különösen a halászok vízmenti tanyahelyei, hiszen ezek csaknem annyi időt töltöttek távol a belső szállástól, mint a pásztorok, akiket a jószág őrzése szólított ki. De a külső szállások közé számíthatjuk a hadbavonult legénység alkalmi táborhelyeit is, hiszen itt is egy-egy alkalmi szükség volt, ami létrehozta őket és innen is visszatért a belső szállásra a kivonult népesség, ha a szükség megengedte.

Könnyű fölismerni, hogy a külső szállások egyformán gazdasági szükségletek szolgálatában jelentkeztek, hiszen a nomád népesség minden gazdasági funkciója kialakította a maga szállástípusát. Semmi okunk sincs arra, hogy a hadviselést ne számítsuk a gazdasági tevékenységek közé, hiszen a honfoglaló magyarság állami és gazdasági szervezete még erősen a rabló portyázásokra épült és

az állattenyésztés, halászat és vadászat mellett egyik legfontosabb alkalmi gazdasági tevékenységük volt a zsákmányolás. Ekként fölismerve a külső szállások egységes rendeltetését, most már úgy is meghatározhatjuk a belső és a külső szállások szerepe közti különbséget, hogy a belső szállások voltak a lakásnak, a vezetésnek és minden társas érintkezésnek az állandó és a legeltetésnek téli telephelyei, viszont a külső szállások, amelyeket később tanyáknak kezdtek nevezni, a termelés szolgálatára való telepek voltak. Ugyanaz a szereposztás ez, mint a tanyás városoknál később: benn a városban a lakás és egyéb városfunkciók és kinn a tanyán a mezőgazdasági termelés.

Hogy hova fejlődött volna idők folyamán ez a szállásrendszer, hogyha semmi nem téríti ki az útjából, arra könnyen megfelelhetünk, hiszen az Alföldön mindenütt visszakanyarodott a fejlődés iránya. Soha nem lett volna, külön város és külön falu ebből a településből, hiszen lényege volt az összetartozás megőrzése minden szükségszerű kirajzás mellett is.

Azt szétválasztást, s ezzel egy gyökeresen idegen településformát a szentistváni országépítés honosított meg, de evvel el is tüntette, vagy legalább is hátraszorította az eredeti szállásrendszert. Az átalakulás azonban gyökeres volt és alig maradt valami a régi rendszerből.

A belső szállásokból sokhelyt város lett: ott, ahol a magyarság megtért és királyi szolgává szegődött es a királyi megyeszékhelynek, vagy az egyházmegye székhelyének adott helyet, másutt azonban elpusztult, nem egy hely t a népességével együtt. Különösen ott maradtak meg városoknak e belső szállások, ahol korábban is római, vagy szláv település volt, hiszen itt már hosszú múltja volt a megtelepedésnek.

A külső szállások pedig falvakká, vagy majorokká alakultak át és a király törvénye szerint legalább tíznek együtt egy templomot kellett építeni.

Ezzel meg is lett volna pecsételve a sorsa a magyar szállásrendszernek, ha maga az elv mégis át nem vészelte volna az átalakulást és a falvakká kényszerített szállásokban újra nem üti föl a fejéi. Mindenütt az egész országban, ahol csak állattenyésztő maradt a magyarság furcsa osztottság szerint rendezkedtek be a falvak. Noha valóságos falvak voltak már, s bátran követhették

volna a nyugati falvak rendszerét, éppolyan kettős telekrendszer szerint települtek, mint annak idején, amikor még külső és belső szállásaik voltak. A belső telken éppúgy, mint a belső szálláson csak az asszonyok és a vezetők tartózkodtak állandóan, a külső telken pedig, amelyet akolnak, kertnek neveztek, folyt a jószágtenyésztés és itt tartózkodtak legtöbbet a férfiak. Mindenütt az Alföldön, a Dunántúl lankásabb részein és a hegyek aljában, ahol csak állattenyésztés folyt, mindenütt föllelhetők a nyomai ennek a rendszernek és hogyha sem a kunok nem hozzák be újra a régi szállásrendszert, sem a törökpusztítások nem adnak alkalmat arra, hogy feléledjen, akkor ezek az itt-ott föllelhető aklos per emu községek lennének a régi magyar szálláselv egyetlen hírmondói. Nem erre vezetett azonban a fejlődés útja. Amikor a magyarság már-már beleszokott az új európai rendbe, akkor jelentékeny számú kunság jött be a honfoglalók útján és azt a hagyományt hozta magával, amit annak idején a magyarság. Úgy szállta meg a Duna-Tiszaközi pusztákat, mint a honfoglaló magyarság és külső és belső szállásainak rendjével fölelevenítette az egyszer itt meghonosított településformát.

És mivel később sem olvadt be tökéletesen a kunság a magyarság közé, illetve intézményeit teljesen csak nagyon későn vette át, az a szállásrendszer, amelyben megtelepült, csak századok múltán lett hasonló a szentistváni települések rendszeréhez. A fejlődés során belső szállásaikból hamarosan városok lettek, azonban külső szállásaik csak sokára lettek falvak.

Az tehát a helyzet, hogy a mai tanyás mezővárosoknak legrégibb őse a honfoglaló magyarság szállásrendszere azonban, amikor ez csaknem nyom nélkül elpusztult, akkor újra behozták a kunok és kis megszakítással fejlesztették egészen a mai kunváros, kuntanya rendszeréig, amely e vonatkozásban egyik legépebb példája a magyar tanyásvárosrendszernek.

Ez volt az egyik nyom, amely a mai állapot kialakulásához vezetett. Kém szakadt meg azonban az a másik nyom sem, amely a honfoglaló magyarság idetelepülésével kezdődött és a szentistváni országépítéssel csaknem a semmibe veszett.

Az akolkertes falvak, amelyek a magyar szálláselvet őrizték, egy-egy helyen épségben megmaradtak egészen napjainkig. És ennek a fejlődésnek a végén ugyancsak egy nagyvidékű és nagy-

népességű mezőgazdasági város áll, amely minden ízében különbözik a nyugati mezőgazdasági településtől, a falutól. S ezt a fejlődést ismét a magyar szállásrendszer osztottsága tette lehetővé. Mezőkövesd ez a település, melynek történetében ki lehet mutatni az akolrendszer teljes folytonosságát, egészen a mai napig.

A kunvárosok mellett a kertes Mezőkövesd a másik oldalági rokona a mai tanyásvárosoknak, s éppúgy annak az ősi településrendszernek a leszármazottja, amelyiké a kunváros.

A kertes rendszer azonban csak egy helyen fejlődött egyenesen a mai városi keretekig, másutt mindenütt csak egyik lépése lett a tanyás városok kifejlődésének. Mindenütt az egész elpusztított területen, ahol nagyobbszámú állattenyésztő népesség futott egybe, föltámadt a kertes rendszer. A kunvárosokban éppúgy, mint egyéb alföldi területen, csaknem minden városban meglelhetjük a nyomát ennek a kéttelkes berendezésnek és ez mindenütt úgy szerepel, mint a tanyarendszer előfutárja.

Ebben a közbeeső időszakban, amikor a tanya szerepét töltötte be a kert, de még nem volt tanya, egy területen jutott különleges szerephez éspedig a haj du városokban. Ezen a területen valóságos várrendszer fejlődött ki belőle és ebben a szerepben is kitűnően megállotta a helyét. A^ hajduvárosokat katonai településekként alapította Bocskay fejedelem, hogy állattenyésztéssel és földműveléssel maguk tartsák fönn magukat. Tehát mezőgazdasági városoknak kellett lenniök. Erre a célra külön is tökéletesen megfelelt volna a hagyományokban élő kertes rendszer, addig is, amíg a tanyák megépítésére szükség nem lesz. Azonban a védelmi, illetve katonai célokat is kitűnően el lehetett érni a kertes rendszerrel. A belső telkek városrésze, amely a lakóházakat foglalta magában, belső várként szerepelt, palánknak, várdombnak és egyéb néven egyformán erődítménynek nevezték és ilyen is volt a kiépítése. A szorosan egybeépített házakat sövényfal fogta körül és azokon őrzött kapuk voltak csak nyitva a forgalom számára. Ezt az erődített belső szállást fogta körül a falakon kívül a kertség, vagy akol öve, amely a szabályszerű külső szállás szerepét töltötte be. Itt volt a jószág szállása és a takarmány helye, s itt töltötte idejének legnagyobb részét a munka- és fegyverképes férfinép. Ezt a részt a katonai rendeltetésnek megfelelően nevezték huszárvárnak, vagy latorkertnek, s az elő vár szerepét töltötte be.

Ma már csak ezeket a helyeket nevezzük kertes városoknak, s ez annyiban helyes, hogy ha egyebütt is megvolt ugyan a kertes rendszer, önálló szerepre csak ezekben a városokban jutott. A tanyás mezőváros leszármazásának a vonalában azonban nem külön fejlődésvonal a kertesvárosok típusa, mert csak egy közbeeső állomása a tanyásrendszer kialakulásának. Nem kellett másnak történnie, minthogy a kertek kerüljenek ki a város széléről a szántóföldre, már akkor áll is a tanyás városrendszer.

Sommásan összefoglalva a mezőváros őseit, a következő családfa alakul ki. Az ősi rendszer a külső és belső szállásokra tagozódó ősi szálláselv, amely érvényes volt egészen Szent Istvánig. Amikor ezt fölváltotta a nyugati szervezet-forma, akkor az osztottság elve átmentődött a kertes település formájába, amely egyetlen egy példán ezen az után jutott városi szervezetig. A külső és belső szállások teljes rendszerét újra behozta azonban a kunság, s ebből a megtelepülésből kis megszakítással alakult ki a mai kúnvái ős és kúntanya. Az Alföld többi helyein a török pusztítás után részben a kertes rendszer újabb eltérj édesé vei, részben anélkül teljesen a régi magyar és a kun szállásrendszer fejlődésének megfelelően föltámadt a régi szállásrendszer a nagyképességű mezővárosokban és azok tanyáiban.

A kunvárosok és a kertes városok tehát édestestvérjei a mai tanyás mezővárosoknak és mindhárman ugyanannak az ősmagyar, illetve kun szálfásréndszérnek az utódai. Mind a két oldalágra hajló városrendszer idők folyamán közeledik egymáshoz és ma már egységes rendszerbe futottak újra össze a testvér várostípusok. A kúnvárosok mind teljesen olyanok lettek, mint a többi mezővárosok, a kertes városok pedig egy kivételével, szintén tanyás városokká alakultak át. Az az egy Mezőkövesd, éppen azért, mert nem tudta ezt az utat megtenni, ma már kimaradt e városok sorából és visszaesik falusi helységgé.

Azonkívül, hogy egyforma városrendszerré alakult mindkét mezőváros-ős, az is közös jellemvonásuk, hogy egyformán kiváltságos területek voltak. Társadalmuk nem tartozott az úri rendhez, azonban a nemtelen parasztsághoz sem, mert egyforma kiváltságokat élveztek. A kúnterület kiváltsága ősrégi, a hajdú kertes városok pedig alapításukkal kaptak szabadságlevelet, s ettől fogva szabadságban éltek. Sohasem lettek igazi nemesrendű tár-

sadalmak, hiszen csak kisebbség juthat nemességhez, azonban olyan szabad paraszti társadalmat alakítottak ki körükben, amely dolgos és földművelő, illetve állattenyésztő volt, mint a jobbágyság, azonban közösségeiben önrendelkezési joga érvényesült, mint a nemességnél.

Íme: a magyar szállásrendszert egy félparaszti társadalom őrzötte meg és látni fogjuk majd, hogy egy egészen paraszti társadalom fejlesztett belőle egységes és korszerű városrendszert, a mezővárost.

3. A MEZŐVÁROS

A kun szállások és a kertek megőrizték a magyar szállásrendszer állattenyésztő gazdálkodásra szabott alakját azalatt az idő alatt is, amikor országszerte a város-falu településrendszere volt érvényben. Amikor pßdig a török hódoltság az Alföld legnagyobb részén elpusztította a sokfalvas települést, szerte az egész Alföldön föléledt a régi szállásrendszer és részint állattenyésztésre, részint állandó harcos önvédelemre szorítva a magyarságot, a kunok szállásaihoz jss a kertes településekhez hasonló településforma lett általánossá.

Közvetlenül a hódoltság után, tehát a 18. század elején azonban mind az újból feléledt, mind a megmaradt magyar szállásrendszer teljesen az önvédelem és az állattenyésztő gazdálkodás szükségleteihez idomult, és eredetének megfelelően különbözött egymástól a három típus.

Akkor alakult egységes szállásrendszerré a három szállástípus, amikor az addig túlnyomóan állattenyésztő magyarság a fokozottabb növénytermelésre tért át. Ez a gazdasági szükségszerűség a kertes települések kertjeit kiparancsolta a szántóföldre, a kun pásztortanyákat növénytermelő tanyákká alakította át és a többi helyek belterületi és külterületi termelő berendezését egységesen kivitte a szántóföldre és egységes tanyákká formálta. Ettől az időtől kezdve lett újra egységes településrendszer a valahai nomád szálláselvből, azonban többé nem nomád és állattenyésztő, hanem a szántóföldi termelés szükségleteihez szabott. Ekkor született meg a mezőváros és ettől az időtől kezdve beszélhetünk róla, mint egységes és különös jellegű városrendszerről.

A mezőváros a régi magyar jognak egy meghatározott várostípusa, azonban nem az a városfajta, amelyet mi nevezünk mezővárosnak. Mezőváros volt minden olyan kisebb város, akár mezőgazdasági, akár másfajta település, a-melynek vásár joga volt_és bizonyos önkormányzattal rendelkezett. Ma már nincs ilyen városi joghelyzet, s ezzel együtt a mezőváros szóhasználat is teljesen háttérbeszorult.

Nyitva áll tehát az útja annak, hogy a szó újjáélesztésével olyan jelenségnek a megjelölésére használjuk, amely egyrészt ma is meglévő várostípus, másrészt a szó jelentését legjobban megvalósítja. Újabb szóhasználatunkban van is olyan törekvés, amely az agrárvárost egyöntetűen mezővárosnak nevezi. Semmi kifogásunk ellene, ha valóban város az a mezőgazdasági település, amelyet evvel a szóval illetnek. Meggyőződésünk azonban, hogy egy-egy mezőgazdasági település, akármilyen nagy legyen is, nem város addig, amíg szervezete meg nem felel a városiasság követelményeinek. Meggyőződésünk viszont az is, hogy nem is nőhet bizonyos nagyságon túl egy mezőgazdasági település, ha az szervezetében bizonyos kettősséget nem érvényesít, nevezetesen a, tanya, vagy az akol rendszerét. Odahelyesbítjük tehát a mezőváros fogalmi meghatározását, hogy mezőváros az a mezőgazdasági település, amely tanyás, vagy kertes szervezetű és bizonyos nagyságot elér. Ebben az értelemben használjuk mi ezt a szót és minden más jelentést zavarónak és megtévesztőnek ítélünk.

Gyakorlatilag azonban még egy ponton szűkül ez a jelentés. Elvileg semmi akadálya annak, hogy egy kertes mezőgazdasági települést városnak tekintsünk, ha az bizonyos nagyságot elér. Azonban mivel ilyen helységünk egyetlen egy van ma, s ebben annyira szétrombolódott már a kertes osztottság rendszere, hogy már nem is tekinthetjük városnak, a mezőváros megjelölés a tanyás városokra szorítkozik. Igaz, hogy Mezőkövesd városi arányú népességgel rendelkezik, azonban szerkezetét tekintve a hajdani, város szabályszerű faluvá alakult annak következményeképpen, hogy városi jellegét biztosító kertes rendszere teljesen elpusztult. Ma nincsen más mezőváros, mint a tanyás helyek. Könnyen érthető ez, hiszen minden kertes város éppen azáltal tartotta meg városiasságát, hogy kertjeit tanyákká telepítette ki, mert a város belterületén lehetetlen lett volna tovább fenntartani a kéttelkű

szervezetet. Ismételjük, ha egy város fenn tudná tartani, akkor az is mezőváros lenne.

A mezőváros tehát tanyásváros és a mai alföldszerte egységes mezővárosi szervezetet nem az állattartó tanya, hanem a szántóföldi tanya teremtette meg. Ez azonban ismét nem kizáró föltétel, mert állattenyésztő tanyákkal körülvett mezőgazdasági település éppúgy mezőváros lenne, mint a növénytermelő tanyás, ha egyáltalán volna. Éppen azért azonban, mert csak a szántóföldi tanyák kialakulása olvasztotta egységes városszervezetté a kun szállásokat, a kertes helyeket és az összetömörült nagy falvakat, az egyes mezővárosokon meglátszik a különböző eredet bélyege és ennek megfelelően különböző jellegű mezővárosokat különböztethetünk meg.

Van a mezővárosoknak egy csoportja, amely szabályszerű mezővárosként fejlődött mai alakjáig, azonban a mezőváros már egy meglévő városhelyhez tapadt, tehát egy más jellegű városnak adott mezővárosi fejlődésirányt. Természetes ez a folyamat, hiszen a mezővárosok legnagyobb része úgy jött létre, hogy egy nagy terület faluinak a népessége összefutott s nem futhatott máshova, mint oda, ahol már valamilyen tömörülési magot, esetleg védelmet készen kapott.

Így több olyan mezőváros van, amely egy vár köré összefutott népesség tömörüléséből keletkezett, s a vár körül kifejlődött város összetömörült mezőgazdasági népessége fejlesztette ki a tanyarendszert. Ilyen városok, Szeged, Debrecen, Szolnok és Gyula, s ezek közül Szeged, Debrecen és Szolnok az erődítés mellett még az ipari termelés és a forgalom révén is város volt, tehát esetükben a mezőgazdasági népesség összetömörülése egy erődített iparforgalmi várost változtatott át mezővárossá. Viszont éppen ennek a következménye az, hogy ezekben a városokban a későbbi fejlődés folyamán egyre csökkent a mezőgazdasági népesség aránya, s a város újra kezdi elveszteni mezővárosi jellegét.

Más helyen pedig, mint Kecskeméten egy forgalmi hely fogadta falai közé a menekülő mezőgazdasági népességet, s a régi vásárváros körül alakult ki a mezőváros.

Van példa arra is, hogy egyházi székhely volt a mezőváros kialakulásának a magva, s a volt egyházi város alakult át mezővárossá, mint ahogy az, Kalocsán történt.

Az pedig igen gyakori eset volt, hogy megyei székhely, akár volt erődítése, akár nem, maga köré vonzotta a könnyező falvak menekülő népét és így alakult át mezővárossá. Ilyen helyek: Makó, Szentes, Szolnok, Gyula, Debrecen, Nyíregyháza. Vannak tehát köztük olyan helyek, amely más vonatkozásban is városoknak számítottak, de minden addigvaló jellegüket elhomályosította mezővárosi átalakulásuk.

A mai mezővárosok jórésze azonban nem tapadt idegen városjelleghez, hanem maga az összefutó, vagy összetelepített mezőgazdasági népesség alapított meg egy várost eredendően mezővárossá. Legtöbb helyen természetesen csak a várost alapította meg, mert valamilyen település minden mezőváros helyén azelőtt is volt.

A kertes városok például eredetileg mezőváros alakjában települtek és a mezőváros szervezetét használták föl az erődítés céljaira. Erődítmények lettek tehát ezek a helyek, de ebbéli szerepüket éppen mezővárosi szervezetük által tudták betölteni, nenipedig a mezőváros települt egy már meglévő erődített helyre. Ezek a városok Hajdúböszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadház és Balmazújváros.

A második eredendően mezővárosként települt városok a kun szállások és pedig: Kecskemét, Kiskunhalas, Jászberény, Karcag Mezőtúr, Kisújszállás, Türkévé. Kecskemét ugyan csak kezdetben volt kun székváros, később vármegyés hely lett, s ebben a helyzetében, mint forgalmi város emelkedett ki a többi helyek közül. Települési szervezete azonban egyezik a kun helyekével. Kecskemét is, meg a többi kun városok is nem úgy őrizték a folytonosságot, hogy sohasem pusztultak el, hanem úgy, hogy mindig ugyanaz a nép és ugyanaz a városszervezet éledt föl.

Hasonlóképpen eredeti mezővárosok azok a helyek, amelyek újabb telepítésnek az eredményei, azonban kezdettől fogva a tanyarendszert alakították ki. Az ilyen mezővárosok közt van egy kiskun város, amely ugyan a 18. század közepén települt nem is kiskunokból, hanem jászokból, azonban szervezete szerint valóságos kun mezőváros lett, sőt később székvárossá növekedett, nevezetesen Kiskunfélegyháza. Egyéb alföldi területen települtek magyar telepesekből Orosháza, Békés, Cegléd, s mindhárom előbb-utóbb kifej lesz tette tanyarendszerét és e réven igazi mező-

várossá lett. Némileg különbözik ezektől a helyektől a szlovák telepítésekből alakult városok szervezete, nevezetesen Nyíregyházáé, Békéscsabáé és Szarvasé. Mindhárom város ugyan kezdetben a magyar települési rendszert követte és magyar módra tanyarendszert alakított ki, azonban a tanyarendszer egyre jobban-jobban elszakadt a várostól és a város hovatovább éppolyan önálló életet él, mint egy nyugati város. Legnagyobb mértékben áll ez Nyíregyházára, míg Békéscsabára és Szarvasra kevésbbé.

— A mezővárosok közé szokták sorozni olykor a három dunamenti dunántúli kisvárost: Dunaföldvárt, Paksot és Mohácsot, s rajtuk kívül még Szekszárdot. Egyik sem tanyás város és nem is kertes rendszerű, tehát igazi mezővárosoknak semmiképpen nem tekinthetők. Igaz, hogy népességük relatív többsége őstermeléssel foglalkozik, azonban ez még nem elég a mezővárosi minőséghez. A három dunamenti hely egyszerűen olyan nagyranőtt falu, amely kifejlesztett valamelyes városmagot, azonban ennél több városiassága nincs is. őstermelő népessége nemhogy hozzájárulna városiasságuk kifejlesztéséhez, hanem annyira lerontja azt, hogy az egész település nem tekinthető városnak. Más a helyzet Szekszárddal. Ennek a városnak is elég jelentékeny az őstermelő népessége, azonban ezek csak kisrészben falusiak, nagyobbrészben olyan szőlőgazdák, akiknek a városi háza városias lakóház és mezőgazdasági üzemük a szőlőkbeli szőlősház, tehát ahhoz hasonló rendszer ez, mint az alföldi tanyarendszer. Ezenkívül pedig megyeszékhely a város és ehhez a szerepéhez kapcsolódva számos városfunkciónak a székhelye. Ilyenformán tehát éppenséggel néni mezőváros Szekszárd, hanem város, de egészen nyugati jellegű, hasonló némely rajnamenti szőlőtermelő kisvároshoz, vagy egy-egy pfalzi helységhez.

Ha most már az összes szóbajöhető városokra kiterjeszkedve föl akarjuk állítani a mezővárosok teljes listáját, 31 magyar várost sorolhatunk föl. Ebbe a városcsoportba csak azokat a városokat Tehetjük föl, amelyek mezővárosként fejlődött helyek, s fejlődésüknek legalább egy szakán mezővárosok voltak. További vizsgálatnak kell eldönteni, hogy fejlődésük nem tért-e el a mezővárosi vonaltól és jelenlegi állapotukban besorozhatjuk-e őket a valódi mezővárosok közé. Eleve kimaradnak a mezővárosok

csoportjából azok a helyek, amelyek agrárvárosok ugyan, azonban mezővárosi szervezetük sohasem volt, nevezetesen Dunaföldvár, Paks és Mohács, s különösen kimarad Szekszárd, amely nem is agrárváros.

A mezővárosok tágabbkörű csoportjába tehát a következő 31 magyar város tartozik:

A törvényhatósági jogú városok közül: Szeged, Debrecen, Kecskemét és Hódmezővásárhely.

A megyei városok közül: Békéscsaba, Cegléd, Csongrád, Gyula, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Jászberény, Kalocsa, Karcag, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kisújszállás, Makó, Mezőkövesd, Mezőtúr, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentes, Szolnok és Türkévé.

A nagyközségek közül: Békés, Gyoma, Szarvas, Orosháza és Törökszentmiklós.

Mindezek a városok 10.000-nél több lélekszámú helyek, sőt belterületi lakosságuk is kivétel nélkül nagyobbszámú a 10.000-nél, tehát a város mennyiségi mértékét is megütik. A külterületi népesség leszámítását azonban súlyos tévedésnek tartjuk, hiszen jól tudjuk, hogy a tanyán talált népességnek csak az egyik része tanyalakó, a nagyobbik fele olyan városi lakos, aki életének egy szakát a tanyán tölti el.

Városok ezek mind és ha eredetükben különböznek is egymástól vagy fejlődési irányzatukban elhajlást is mutatlak a mezővárosi ideáltípustól, mégis a mezővárosok csoportjába tartoznak és együttesen 1,150.000 főnyi népességet tartanak városi szinten, amikor minden más városrendszerrel legföljebb a felük ha városi lehetne.

A felsorolt városok nem fogalják el kizárólagosan annak a vidéknek a területét, amelyen állanak. Később falvak települtek köréjök, s ha nem is lettek olyan sűrűk, mint más vidéken, mégis egy falusias vidéket alakítottak ki. Mivel azonban viszonylag ritkán települtek ezek a falvak, jórészük teljesen a mezőváros rendszere és arányai szerint fejlődött. Ma már 33 olyan nagyfalu van a mezővárosok települési területén, amely ha még most nem is mezőváros, hamarosan az lehet belőle, óriásfalvaknak szokták nevezni, de nevezhetjük őket kismezővárosoknak is a következő 33 ilyen települést: Bácsalmás, Jánoshalma, Endrőd, Füzes-

gyarmat, Mezőberény, Szeghalom, Tótkomlós, Vésztő, Berettyóújfalu, Sarkad, Battonya, Balmazújváros, Hajdúdorog, Kádudvar, Püspökladány, Dévaványa, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány, Kunhegyes, Kunszentmárton, Tiszaföldvár, Abony, Fülöpszállás, Kiskőrös, Kecel, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Nagykáta, Lajosmizse, Szabadszállás, Nagykálló és Újfehértó.

4. ÁTALAKULÓ MEZŐVÁROSOK

A mezővárosok kialakulása tipikus történeti folyamat, s amelyik város egyszer ezen keresztül ment, az mindenképpen mezővárosnak számít. Akár kunszállás, akár kertes település, akár nyugatias városmag volt azelőtt, ha egyszer nagyobbszámú mezőgazdasági népesség települt meg benne és ez szántóföldi tanyákat épített, vagy szántóföldi kertrendszert alakított ki, akkor az a város már mezőváros.

Nem is lehet akörül vita, hogy az a 31 város, amelyet mezővárosként fölsoroltunk, fejlődését tekintve valóban mezőváros. Ha azonban e városoknak jelenlegi szerkezetét vizsgáljuk, ki fog derülni, hogy a mezővárosi fejlődés ellenére egynémely város ma már nem azt a városszerkezetet mutatja, ami fejlődése egy szakában kialakult benne, hanem valamiképpen elhajlott fejlődése iránya a tipikus mezővárosi fejlődésvonaltól. A legkülönfélébb okok szerepelnek ennek az elhajlásnak a tényezőjeként, s éppen eszerint állapíthatjuk meg a tipikus esetet.

A legtermészetesebb eset, amikor egy iparforgalmi hely köré települt mezővárosban a város ipari és forgalmi funkciói a megfelelő energiák birtokában egyre erőteljesebben gyarapodnak, s egyszer visszaszerzik régebbi túlsúlyukat, miáltal a volt mezőváros nem elsősorban mezőgazdasági, hanem iparos, vagy kereskedőváros lesz. Ezt a fejlődésmenetet szemlélhetjük a két középvárossá lett mezőváros, Szeged és Debrecen esetében. Szinte nagyvárosi arányúvá nőtt a város belterületén az ipari termelés, forgalom, a szellemi kultúra élete és az igazgatási, vezetési hatáskör, de viszont a népességük relatív többsége még mindig őstermelő és összes népességüknek több mint egyharmada tanyai. Az tehát a helyzet, hogy a város magva föltétlenül túlnőtte a

mezővárosi kereteket, azonban ez maga még nem tette középvárossá, hiszen akárha a mezőgazdasági népességet kivonnánk belőlük, akárha a tanyák egyszerre falvakká alakulnának át, a város 50—60.000 lakóju várossá kisebbedne. Ha tehát nem is tipikus mezővárosok ezek már, egyrészt a mezőgazdasági népességnek, másrészt a tanyarendszernek ma is kimagasló szerepe van e városok energiái között és néikülök egészen másfajta és sokkal kisebb város lenne mindkettő. Súlyosabb az eset Szegednél, mert a város földbérleti politikája a város határának a nagyobbik részére nem tanyásgazdákat, hanem szórványfalusi bérlőket telepített, s ezeknek a várostól való elszakadását tanyai központok létesítésével maga is elismerte és még egyre fokozza. Ha Szegedtől elválasztanánk azt, ami úgysem tartozik már szervesen hozzá, nevezetesen Alsó és Fölső központot, Röszkét és Szentmihályteleket, Szatymazt és Vilmaszállást, akkor a város jellege mitsem változna, ellenben maga a város lényegesen kisebbedne.

Az igazság végeredményben az, hogy Debrecen még mindig kimagaslóan mezőváros jellegű középváros, viszont Szeged mezővárosi jellege már erősen lecsökkent. Mégis mindkettő mezővárosnak számítandó, ameddig a Iegnagyobbhatárú magyar városok közé tartoznak és ezen a nmgyhatáron legalább egyrészben a várossal szervesen összefüggő tanyák helyezkednek el, nem pedig tömör vagy szórvány falvak. Legföljebb annyi különböztetés indokolt, hogy ezek középvárosi nagyságra és jelentőségre növekedett mezővárosok.

Hasonló változás történt két kisebb mezővárosban, Szolnokon és Gyulán. Mindkettő a kisebbhatárú városok közé tartozik és az egyik energikus forgalmi hely, a másik pedig igazgatási katonai, egészségügyi székhely, s mindkettőben aláesett a mezőgazdasági népesség aránya. Tanyái mindamellett mindakét városnak vannak és mezőgazdasági népességük ma is kiadja a relatív többséget, azonban ez már azt jelenti, hogy a mezővárosi jelleg erősen csökkenőben van és kevés kell ahhoz, hogy egészen alárendelt jelentőségű legyen. E pillanatban még mezővárosoknak nevezhetjük őket, hiszen a mezőgazdaság városi tényezői még legalább olyan arányúak bennük, mint akármelyik másik városfunkcióé, azonban nagyon kevés kell hozzá, hogy forgalmi, vagy igazgatási városokká alakuljanak át. Úgy mond-

hatnánk leghelyesebben, hogy ezek visszafejlődő mezővárosok, mert visszatérnek eredeti jellegükre: Szolnok vásárvárossá, Gyula katonai, illetve megyeszékhellyé.

Nemcsak visszafejlesztette, hanem gyökeresen elvágta mezővárosi fejlődésvonalát Kalocsa. Korábban az érsek városa volt és a környékbeli falvak népének a beözönlésével nagyhatárú mezővárossá lett, amely a tanyarendszer kezdeteit is elindította, azonban egyszerre egészen más útra tért a város fejlődése. Akkor, amikor a város gazdái örökváltságul kapták a birtokukban levő földet, az érseki uradalom nem adta meg nekik azokat a városalatti járandóságokat, amelyeket mindenütt másutt megadott a város a polgárainak, nevezetesen legelőt, veteményes és gyümölcsöskertet. Ez arra sarkalta a gazdákat, hogy ne csak tanyákat építsenek a távolabbeső szántóföldjükre, hanem településenek ki teljesen, úgy mint ahogy korábban, falvaik elpusztítása előtt éltek, így is történt, a kitelepülő szállások községekké egyesültek és még a múlt század végén közigazgatási önállóságot is nyertek. Ezzel Kalocsa lemondott tanyáiról és arról is, hogy ezután mezővárosnak számítson. Újra az érsek városa lett, amelynek nyugatiasán kicsiny külterülete van és népességének a túlnyomó nagy része nem mezőgazdasági foglalkozású, hanem elsősorban értelmiségi. Elsősorban érseki város lett, másodsorban pedig iskolaváros, amely mezővárosi korszakát renegátként megtagadta.

Három szlovák népességű mezővárosunk van: Békéscsaba, Nyíregyháza és Szarvas. Mindhárom, mint későbbi település, átvette az általános mezővárosi településformát, s szlovák őstermelői magyar rendszerű tanyákat építettek. Mindjárt a település elején kitetszett azonban, hogy ha magát a rendszert át is veszik, falulakó természetüknek megfelelően nyomban faluformára alakítják, így a békési városok tanyái Szarvaséi teljesen, a csabaiak részben — utcasorokban épültek; nemúgy, mint a magyar tanyák a föld közepére, hanem ki az utcára, úgy hogy a tanyakép teljesen olyan, mint egy sorfalúé. A nyíregyházi tanyák pedig bokrokba települtek, s olyan köralakú kis telepeket formálnak, mint a legtipikusabb kórfalvak. A külsőbeli eltérés ellenére azonban ezek valódi tanyák voltak nagyon sokáig és egymég ma is az. A szlovák nép falulakó természete azonban

egyre jobban hajlott a tanyák elfalvasítása felé, s ez a törekvés egyre több és több jelenségben kiütközött. A magyar tanya nem ismeri a kerítést, hiszen az egész tanyaépület a szántófölddel egy rendeltetésű telep, tehát szabad járása van udvarán a jószágnak és semmi otthonszerű elhatárolás nem illene ebbe a keretbe. Ám a szlovák tanyák mind kerítettek. Olyan lakályos kis kertjeik, udvaraik vannak, mint a falusi háznak, s amint a külső jelekből látható, a tanya már otthonképen is szerepel. A magyar tanyák mind fehérek és minden díszítés nélkül valók. A magyar tanya nem azonos a városi házzal, hanem a magyar háznak egy ősibb formája és anyagát, egyszerűségét ma is megőrizte a tanyai épület. Ezzel szemben az utcára, vagy a körszerű térre néző szlovák tanya éppen olyan épület, mint a városi ház azon a vidéken: festett, díszített, láthatóan a lakóház igényével épült.

E három város tanyásgazdáinak a legnagyobb része ma is hozzátartozik ugyan a városhoz vagy a saját vagy a szülői ház révén, azonban ez nem ugyanolyan rendű összetartozás, mint a magyar tanyaiaké. A szlovák tanya a szlovák falusi ház mintájára kiépült lakóház és ha van is a tanyabirtokosnak városi lakása, az nem a lakás és az otthon, hanem még egy lakás, úgy mintha faluban lakna és a városban is tartana egy lakást. Mindebből természetesen következik, hogy a szlovák tanyának lazább a kapcsolata a várossal, mint a magyar tanyának.

így érthető meg, hogy Nyíregyháza, a valahai szlovák település, ma magyar város és szlovák tanyák egysége. Már pedig ha olyan tanyásváros lenne, mint egy eredeti magyar település, akkor a városnak is meg kellett volna maradni szlovák jellegűnek. Itt azonban az történt, hogy a város külön önálló fejlődés útjára lépett, a tanyák pedig egyre lazábban függöttek össze a várossal, s az eredmény az lett, hogy a város magyarrá lett, a tanya pedig megmaradt szlováknak.

A másik két szlovák tanyásváros annyiban különbözik Nyíregyházától, hogy itt a város is megmaradt szlovák jellegűnek, a tanya is, azonban a várossal való összefüggésük épp olyan, mint Nyíregyházáé. Ha most már ítélnünk kell, hogy e városok tekinthetők-e tanyás mezővárosnak, úgy nem mondhatunk mást, minthogy mezővárosok, mert tanyarendszerük valaha teljes volt és ha nem is éppúgy, mint magyar helyeken, valamilyen formában

ma is fönnáll. Arra való tekintettel azonban, hogy tanyarendszerüket a szlovák népesség népi karaktere változtatta el, megkülönböztetésül szlovák mezővárosoknak nevezhetjük őket. Nyíregyházánál és részben Csabánál is van azonban egy másik tényező is. Mint Szolnokon és Gyulán, itt is a város belterülete erősen iparosodik és a tanyáktól való elszakadás arányában egyre nyugatibb jellegű fejlődést vesz. Még mezőváros mindakettő, de közeli sorsa az lesz, ami Szolnoké és Gyuláé, hogy elveszti mezőgazdasági jellegét a város és iparforgalmi hellyé alakul át. Nem éppen úgy ugyan, mint az említett két városnál, ahol a tanyák megmaradnak, azonban a város ennek ellenére nem mezőgazdasági város lesz, hanem úgy, hogy a tanyák elszakadnak faluszerű vidékké, s a város így elveszti mezőgazdasági jellegét.

Mindent összevéve, most már úgy alakul a mezővárosok listája, hogy kiesik Mezőkövesd, amely elmaradt a mezővárosi fejlődéstől, kiesik Kalocsa, amely viszont renegát mezővárossá lett, mert erőszakkal szakította el magát a tanyáitól, a többi harminc város azonban megmarad mezővárosnak szigorúbb ítélet előtt is, csak néhányan külön válfajt képviselnek. A két középváros úgy jellemezhető, hogy középvárossá nőtt mezővárosok. A két kisebb iparforgalmi, illetve igazgatási hely: Szolnok és Gyula azon a határon vannak, hogy tanyáikat még megőrzik, azonban mezőgazdasági jellegüket elvesztik, viszont a három szlovák város, Nyíregyháza, Békéscsaba és Szarvas szlovák mezővárosok és közülök kettő ezenfölül afféle halad, hogy mezőgazdasági jellegét egyre veszti. Minden elváltozás nélküli magyar mezőváros tehát csak huszonhárom marad, noha más várostípusokkal összehasonlítva, harminc városunk tekinthető mezővárosnak.

ÍGY LESZ VÁROS A PUSZTÁBÓL

1. EGY VÁROS ÉS SOK FALU PUSZTÁJÁN EGY TELEPÜLÉS

Mire a török másfélszázados pusztítás után kitakarodott az országból, rá nem lehetett ismerni az Alföld azelőtti képére.

Mintha a táj maga is megváltozott volna. A vizek gáttalanul öntötték el a medence lapályosabb részeit és végeláthatatlan mocsarakat, ingóványokát hívtak életre. Az erdők legnagyobb részéből csak üszők és irtás maradt, a falvakból, kertekből és szántóföldekből még annyi sem. Szél tér e a vadon és a puszta vette át az uralmat, s az ember valahai kezemunkájának minden nyomát eltörölte a szüntelen dulás és pusztítás. Ebben az időben hatalmasodott el a Duna-Tiszaközén a futóhomok és ekkor szabadultak föl az Alföld többi részein a vadvizek.

A honfoglalás előtti szintre esett vissza az alföldi kultúrtáj, vagy még annál is alább. A megmaradt gyér számú népesség, amikor újra foglalkozás után nézett a romok közt, kezdhette ott, ahol a honfoglalás idején kezdték ősei.

Újra kiterjedt és jelentékeny foglalkozási ág lett a halászat és vadászat, s egy-egy lapályosabb tájon, mint a Sárréten, az Ecsedi lápon és a Kunság vizenyős részein ez lett a népesség főfoglalkozása. Soha annyi hal és annyi madár nem volt az Alföldön, mint akkor és foglalkozásnak soha olyan érdemes nem volt még.

Csak az állattenyésztés volt nagyobbmérvű és fontosabb termelési ág, mint a halászat és a vadászat. A megmaradt lakóhelyektől távoleső pusztákon félig vadon tenyészett a jószág és soha fedelet nem látva, télen-nyáron a puszta gyepén és ingoványain

kereste meg élelmét. A szilaj jószágtartás olyan arányokat ért el, mint a honfoglaláskori nomád állattartás. A lakosság legfőbb vagyona ezekben a szilaj állatfalkákban volt.

Szelídebb jószágtartást csak a fennmaradt helyek közvetlen közelében lehetett találni. Itt legelt az iga s- és a fejős jószág, s télire sem került be a belterületre, hanem a város, vagy a falu alatti teleltető helyeken érte meg a tavaszt, amelyik megérte.

A földművelés két egészen szűk területre szorult. A kerti termelés félénk kezdetei a városalatti szőlős, veteményes és gyümölcsös kertekben indultak meg, s ezeket a kicsiny kultúrhelyeket sövény, árok és kerítés védte a legelő jószág ellen. A szántóföldi termelés a várostól kissé távolabb, a belső legelők övén túl indult meg és elég sokáig csak arra volt elég, hogy a lakosság kenyérszükségletét fedezze.

Az elvadult táj és a meggyérült népesség az eddigiekből is kivehető termelési rendet alakította ki. A lakott hely szélén, mint első termelőöv, a kertek védett helyei terültek el,~a táj és a lakosság hajlama szerint egyik helyt veteményes, másik helyen szőlőm, ismét másutt gyümölcsös. Ezen kívül a belső legelők öve következett, amely a kezes jószágnak volt a legelőhelye. E legelőövön kívül következett a szántóföld, amely olyan távolságra feküdt a helységtől, hogy a kijárás nem okozott különleges gondot, viszont belül a város felől még elég terület maradt a belső jószágállomány számára. A szántóföldön kívül a külső legelők végtelen pusztasága következett, s ezen minden elhatárolás nélkül kóborolt a szilajmarha.

Természetes, hogy ezek az övek eleinte nem övek voltak, hanem csak foltok. A táj alapszövete volt a füves pusztaság, és ebben a város körül először a kertek apró foltjai jelentek meg, távolabb pedig a szántóföld egy-egy darabja, s csak később növekedett a művelt terület a kertek és a szántók övezetévé.

Azok a lakott helyek, amelyek átvészelték a katasztrófát, mind egy-egy mezővárosnak lettek a csírái. Ilyen lakott hely azonban nem sok volt.

Fennmaradtak a kunok nagyobb szállásai, a kertes városok és egy-egy védett, vagy erődített helyen az elpusztított községek népességéből összefutott városok.

Gyökeresen megváltozott tehát a települési rendszer is. Azon a helyen, ahol hajdan egy város és sok apró falu állott, nem maradt fönn csak egyetlen helység, ez sem úgy mint város, hanem úgy mint jövendő város. Ilyen összefutott település volt a kertes városok rendszere is, hiszen a török hadjáratok előtt vidékükön is a sokfalvas település volt érvényben. Bocskay fejedelem már ilyen puszta vidékre telepítette a hajdúvárosokat, tehát ezek a helyek is több apró települést képviseltek.

Ha pedig egyszer egy-egy központi hely szállásaira szűkült a népesség megtelepedése, az állattenyésztés viszont a távoli pusztákra került ki, úgy minden megvolt ahhoz, hogy a régi kettős szálláselv támadjon,fej. újra. Hiány nélkül föl is támadt. A megmaradt lakott helyek mint egy-egy szállásterület belső szállásaiként rendezkedtek be és töltötték be szerepüket, viszont a halászat és az állattenyésztés szabályszerű külső szállásokat hozott létre.

A kúnvárosok például eredetük szerint is valóságos belső szállások voltak, ebben az időben is csak folytatták régebbi szerepüket. Csak lakásra és védelemre szolgáltak és bennük székeltek az igazgatás szervei, vásártartásra alkalmas terei voltak és valamelyes ipari tevékenység talált hajlékot bennük.

Hasonlóan a kertes városok belsősége. Csak lakóházak álltak szorosan egymás mellett, s erődítés vette körül őket, másra mint lakásra és védelemre ezek sem szolgáltak. Emellett természetesen a városi igazgatás is a falakon belül székelt, de már a vásárhely a kerítésen kívül talált csak helyet. A falvak összefutásából támadt városok szintén csak így rendezkedhettek be, mert állattartásra az ő falaikon belül sem volt hely. A különbség mindössze annyi volt, hogy ezek nagyobbmértékben lévén földművelők, nagyobb kerteket és több szántóföldet mondhattak magukénak, s ez olykép változtatott a belsőség szerkezetén, hogy házai falusiasabb jellegűek, másszóval a lakással egyben termelési rendeltetésűek is voltak.

A külső szállások már tökéletesen egyformán szolgálták a két főtermelési ág: az állattenyésztés és a halászat-vadászat céljait.

Az állattenyésztés a külső szállásoknak két formáját hozta létre: a távoli pásztortanyákat és ólakat és a belső városalatti

kerteket, vagy aklokat. A pásztortanya vagy ól a szilajon legelő jószág pásztorának a szálláshelye volt, s ebben az esetben nem volt egyéb, mint egy kezdetleges kunyhó, gyakran azonban a teletetőhelyen emelt építmény volt, s ekkor egyformán volt az embernek és az állatnak a hajléka és már nem kunyhó, hanem állandó épület. Állandó lakásra azonban egyik formájában sem szolgált. Mindkét alakjában a pásztor tanyája volt csak és a pásztor családtagjai mindég a városban laktak, s a városi lakás a pásztornak is otthonul számított. A városalatti kertek szintén külső szállások voltak, noha közvetlenül a lakóházak alatt helyezkedtek el. Teljesen az állattartás céljaira rendezkedtek be, s emberi tartózkodásul csak mellékesen szolgáltak. Ez a kert volt a kertes városokban a jószág teleltető helye és a fejős és igásállatok állandó tanyája. Itt csak a férfinép tartózkodott a munka idején, otthonuk nekik is a belső lakóházban volt. Ez a két külső szállás azonban együttesen meglehetett egy helységben és rendszerint meg is volt. A kertes városokban például a külső legelők szilaj állatállományához pásztortanyák és ólak tartoztak, viszonyt a belső állatállomány a kertekhez tartozott. A nemkertes rendszerű városokban szintén: ha meg is volt a külső pásztortanya és ól, a kezes jószág számára a város alatt kertszerű teleltető helyet rendeztek be. Kevés olyan városról tudunk, amelyben a kertes rendszernek semmi nyoma nem volna föllelhető, ami annak a bizonyítéka, hogy a kertes osztottság szorosan hozzá tartozik a kettős szállásrendszer lényegéhez.

Az tehát kétségtelen, hogy a törökutáni időben visszatért a régi kettős szálláselv és szerte az Alföldön minden lakott helység s ennek a mintájára rendezkedett be. Kérdés azonban, hogy tekinthetjük-e ezeket az így osztott szerepű településeket városoknak? Az állattenyésztés kétségtelenül városi rendszerű volt ezekben a településekben. A belső szállás, tehát a kunváros, vagy a kertes város, vagy az összefutott faluhalmaz egyformán nem állattartásra rendezkedett be, hanem csak a lakásra és a közösségi életre. Az összes állattartási célt szolgáló berendezés vagy a város alatt a kertekben volt, vagy a távoli legeltetőhelyeken. Éppen ezért azok a városok, amelyekben az állattenyésztés túlnyomó, vagy kizárólagos foglalkozás volt, szervezetük szerint föltétlenül városok voltak. Viszont a növénytermelés szerte az Alföldön falurendszerű

volt. Akár a veteményes- vagy gyümölcsöskerteket, akár pedig a kissé távolabbeső szántóföldeket csak magából a lakótelepből művelhették, tehát a növénytermelés berendezései éppúgy a lakóépületben nyertek elhelyezést, mint a falvakban. Egy kivétel volt csak: a kertes városok fejlett rendszere. Itt ugyanis, amennyi növénytermelés volt, annak a műhelye is a kertbeli akol volt, tehát ezek a városok a növénytermelés vonatkozásában is megmaradtak városoknak. A többi települések ellenben, különösen pedig a faluhalmazattá összefutott helyek, a növénytermelés szempontjából falvak voltak. Annál is inkább kiütközött falusi jellegük, mert a legtöbb ilyen újkeletű mezővárosban legalább olyan mértékű volt a növénytermelés, mint az állattenyésztés.

A mezővárosok első fejlődésszakában tehát, amely a XVIII. század első felére tehető, még nem beszélhetünk egységes mezővárosi jellegről, de még egységes váróéi jellegről sem. Kétségtelenül városok voltak a kertes városok és nagyjában azok a kunok nagyobb szállásai, azért mert népességük elsősorbanállattenyésztő volt, viszont nem voltak városok a növénytermelő községek, mert ismeretlen volt mag a növénytermelés tanyás rendszere.

Ezt a különbséget világosan tükrözi a mezővárosi helyek területi szerkezete.

Az állattartó helyek mind koncentrikus szerkezetűek. A központi rész a lakóváros, akár erődített, akár erődítetlen és akörül sugarasan helyezkednek el a kertes részek. Az összes közintézmények, templomok, mind a település központjában találhatók, viszont ha vannak falusi részei a városnak, azok vagy a kertség szélén, vagy a kertségben találhatók meg. Ilyen a szerkezete az összes kertes városoknak és a legtöbb jászkun városnak.

Velük ellentétben az összefutott falvak legnagyobbrészt excentrikus települések. Ha volt egy városhely, amelyhez az összefutó őstermelők települése hozzátapadhatott, akkor maga a város egésze koncentrikus, mert az egybefutó népesség a városi központ körül kör betelepülő falvakban szállott meg, maga az újabb őstermelő település azonban magában véve excentrikus. Az a lényege ugyanis az ilyen falvakból összefutott településeknek, hogy ha nem is az a tíz-húsz falu települ le szorosan egymás mellé, amelyet a török elpusztított, de föltétlenül több falusi közösségben telepszik meg az összetömörült népesség. Az történik tehát, hogy

visszaáll a falu csak nem a régi helyén, hanem valamely központi helyen: szorosan egymás mellett kettő vagy három, esetleg négy-öt a volt tízből, illetve húszból. Ha már most azon a központi helyen előbb is volt város, akkor amellé körbe telepszenek le a falvak, ha viszont ilyen tapadóhely nincsen, akkor szabadon egymás mellé telepszik az a néhány falu és majd később alakítja ki közbül a maga városmagvát.

Csak a kertes és kunhelyek lettek tehát nyomban a török után városok, a többi megduzzadt helyek csak akkor lettek esetleg városok, ha azelőtt is azok voltak, de akkor sem mindig és akkor sem mezővárosok. A mai mezővárosok jelentékeny része ebben az időben még falu volt, csak éppen nem egy falu, Jj&nem több összetömörült falunak a halmaza... Hogy ezekből a helyekből is város legyen és hogy a kertes városokkal, valamint a kunvárosokkal együtt egységes várostípus, a mezőváros kialakuljon, ahhoz a szántóföldi tanyák kialakulásának kellett jönni, mert addig, amíg a földművelésnek csak falusi rendszere ismeretes, a földművelők csak kivételesen alapíthatnak városokat.

2. A SZÁNTÓFÖLDI TANYÁK VÁROST FEJLESZTENEK

A földművelésnek ősi és könnyen úgy gondolható, hogy egyetlen és örökké való települési formája a falu. Európa összes földművelői falurendszerben települtek meg és a magyarság is, amikor földművelő lett, falvakba települt. Az nem jelent különbséget, hogy az egyik nép, vagy egy népnek egy-egy vidéken megtelepülő része szórványán épít, a másik pedig tömör falvakat: mind a kettő falu és mind a kettő ugyanazt a társadalmi szervezetet és életkeretet jelenti.

Amikor a török elpusztította az Alföldön a régi falurendszert, avval még nem pusztította el a földművelés falurendszerét. Igaz, hogy a népesség nagyobb egységekbe települt és igaz, hogy az egyes telepek határa többszöröse lett a régi falusi határnak, azonban ezzel sem a földművelés köre, sem a művelt föld határa nem lett nagyobb, mint egy faluban szokásos és lehetséges. Mindenütt megmaradt falurendszerűnek a földművelés és ez azért volt lehetséges,

mert a nagyobb népesség sem művelt nagyobb földet, mint azelőtt egy kisebb falu lakossága, s ezt a területet megtalálta olyan közel a belsőséghez, hogy a falurendszerű kijárás semmi akadályba nem ütközött. Egyedüli kivétel a kertes városok kiskörű földművelése, azonban ez egyrészt nem volt új dolog abban az időben már, másrészt végeredményben ez is falusi termelőrendszer volt. Jónéhány magyar település megőrizte egészen a mai napig a kertes községszervezetet, de ezt egyik sem tudta a falusi kereteken túlfejleszteni. Mezőkövesd nőtt a legnagyobbra, mégis megmaradt falunak, s akkor is kétséges lenne városi szervezete, ha kertrendszere mais épségben fennállana. A XVIII. századi kertes városok földművelése igaz, hogy egy differenciálódott, mondjuk, városias szervezetben folyt, azonban éppenúgy csak falusi méretű volt, mint ahogy a többi nem kertes helyeken.

A XVIII. század közepéig tehát úgy látszott, a földművelés területi szervezetében nem történhet változás. A falusi méreteknél nagyobb számú népesség és a falusinál sokkal nagyobb határ mellett azonban nem maradhatott sokáig falusi méretű a földművelés. Akkor sem maradhatott volna, hogyha semmi külső körülmény nem idézi elő a növénytermelés föllendülését. Csakhogy ez is hamarosan bekövetkezett. A század második felében egyre nagyobb konjunktúrája lett a gabonának és termelése sokkal jobb üzletnek bizonyult, mint az állattenyésztés. Ezért is tehát, de-meg azért is, mert a népesség természetes szaporodása is ebben az irányban érvényesítette hatását, a növénytermelés egyre nagyobb méreteket öltött. Ez a terjeszkedés érezhető volt a városalatti kertek szőlő-, gyümölcs- és vetemény termesztésében is, azonban ennél sokkal nagyobb arányokban növekedett a szántóföldi gabonatermelés. Egyre több gazda egyre nagyobb területet vetett be gabonával, aminek hamarosan az lett a következménye, hogy kevésnek bizonyult a falusi méretű szántóföldi övezet és egyre távolabbra és távolabbra kellett kitolni a legelő határát. Az segített volna, ha a belső legelőövet feltörik, azonban ennek a fölvetése is képtelenség volt akkor, amikor a jószágtartásnak csaknem egyetlen alapja volt a legeltetés, a jószág pedig még mindig komoly értéket képviselt egyrészt, másrészt meg éppen annak a jószágnak a táplálóterületéről volt szó, amely a földműveléshez is elengedhetetlen. Nem volt más útja a terjeszkedésnek és a fejlő-

désnek, mint az, hogy a régi szántóterületen túl újabb és újabb területeket hódítsanak el a külső pusztáktól.

A dolog azonban korántsem volt olyan egyszerű. A régi szántóterület nem kezdődhetett öt kilométernél közelebb a városhoz, mert a belső terület kellett legelőnek. Maga ez a régi szántóöv hamar elérte az öt kilométeres szélességet, tehát az újabb szántóföldek már csak tíz kilométer után kezdődhettek. Ez a távolság pedig mindenképpen meghaladja a falurendszerű terjeszkedésnek az arányait. Tíz kilométerre már alig lehet és alig érdemes naponta kijárni a föld megmunkálása és a termény betakarítása végett, tizenötre, húszra és harmincra pedig bizonyosan nem lehet és legfőképpen nem érdemes.

Ezen a ponton példátlan dilemma elé került az összetömörült falvak és az állattartó városok népe. Két lehetőség között választhatott: vagy csak a művelendő földre szegezi a tekintetét és azt követve visszaállítja régi falurendszerét, s ezzel visszatér a régeBbi fejlődés vonalára; vagy a nagyobb Közösségben való együttlakás előnyei kedvesebbek a szívének és fenntartja minden áron, de akkor ki kell találnia valami megoldást a távoli földek megmunkálására.

A magyar Alföld földművelői az utóbbi lehetőséget választották, s ezzel egy példa nélkül álló földművelési rendszer kitalálásának a feladatát vállalták magukra. Nem kellett azonban semmi újat kitalálni, csak elég bátornak és következetesnek lenni ahhoz, hogy az állattenyésztésben alkalmazott kettős szállásrendszert a növénytermelésre is merjék alkalmazni. Merték és ezzel olyan, erőről és találékonyságról tett bizonyságot a magyar parasztság, amilyenre nagyon kevés nép nagyon ritka alkalommal képes. Az állattenyésztő külső szállások világosan mutatták az utat: lehet a városban lakni akkor is, ha a termelés távolabbi területen folyik, akkor azonban kinn a termelőhelyen olyan berendezéseket kell létesíteni, amelyek megfelelnek a termelés érdekeinek és alkalmasak a kinntartózkodó ember ideiglenes szállásául is. Valóban megtörtént a XVIII. század második felében minden mezővárosi településen a távolabbi szántóföldek kiosztása és ezek a távoli szántóföldek egyöntetűen mind tanyaföldek lettek. Minden egyes táblán fölépültek a tanyák, s ezek egyformán jól szolgáltaik mind növénytermelés, mint az állattartás érdekeit. Külső

épületformában az állattartó tanyákat tartották szem előtt és tüzelős ólakként épültek föl, de egy-egy zugban már helyet adtak a szántövető szerszámoknak is. Legnagyobb változás azonban az volt, hogy most már nem szilaj, vagy félszilaj jószág talált ezekben az épületekben téli födelet, hanem állandó jószágszállás lett, igásállatok, ökrök, egyszóval a földművelésben használatos állatok állandó istállója. Eleinte csak az egyik végében húzódott meg az emberi tartózkodásra szolgáló hajlék, s ebben előbb csak az állatok pásztora lakott, azonban hamarosan kiköltöztek a gazda munkabíró gyermekei és külön épületet emeltek tanyai kinntartózkodásuk céljaira. Kém sok idő kellett hozzá, hogy egy-egy gazdának a teljes állattartása és a teljes növénytermelése egy helyre fusson össze, s ez a hely a tanya legyen.

Ha egyszerűen az történt volna, hogy a távoli földre mindenestül kiköltözik a termelő és elhagyja a várost, amelyben valaha menedéket talált, úgy nem történt volna egyéb, minthogy visszaállanak a régi falvak, csakhogy nem tömör, hanem szórvány formában. Igaz, lehetett volna így is, csakhogy akkor nem történt volna semmi rendkívüli, visszaállott volna a régi állapot bizonyos módosulással és sohasem születtek volna meg a mezővárosok.

Mert a lényeg az, hogy a tanyás megoldással nemcsak megmaradt az addig való nagyobb tömegű együttlakás, hanem megnyílt egy olyan fejlődésnek az útja, amely egyformán biztosította a belterület városiasodását és növekedését, s a határ minden távoli részének eke alá vonását. A belterület növekedését és városiasodását az biztosította, hogy minden gazdának a lakása éppúgy megmaradt a városban, mint azelőtt és gyermekei éppúgy a városban építettek házat maguknak, mintha semmi sem történt volna, mert néni településtek ki a városból, csak a szántóföldi termelés érdekeinek megfelelően szükség szerint tartózkodtak kinn. Mindenekfelett biztosította azonban a városiasságot az, hogy a mezei termelés minden intézménye kikerült a város belterületéről, s ott ezentúl csak a lakás és a többi városi szerepek épületei maradtak, s ezzel a mezőváros gyökeresen és visszatéríthetetlenül elválasztotta magát a falurendszerű telepektől. A külső terjeszkedést pedig az biztosította, hogy a tanyát azon a távolságon belül, amennyire e városok legtávolabbi határa is volt a belterülettől, minden akadály nélkül be lehetett rendezni. Húsz-harminc kilo-

méter távoleág arra túlsók, hogy naponta megtegye a földművelő, azonban hetenként egyszer, vagy kétszer való közlekedésre éppenséggel nem bejárhatatlan.

A tanyarendszer kiépítése eszerint különböző módon ment végbe, hogy kertes településről volt szó, vagy nem. Kertes településekben a kertek egyszerűen kikerültek a távoli szántóföldre és ott az állattartásra és a növénytermelésre egyaránt alkalmas tanyai épület lett belőlük. Ezek is előbb tüzelős ólak voltak, s később alakultak át külön lakásul és külön istállóul szolgáló épületekké, s még később kaptak külön födelet a növénytermelés különféle szerszámai és terményei. A kertes város belterületének ez alkalommal nem is kellett különösen átalakulni. Amúgy is külön területen állottak a termelőberendezésül szolgáló ólak és külön a középen a lakóházak, most tehát a kertek tanyákká való kitelepítésével egyszerűen levált a városnak egy darabja, s a másik ugyanabban a formában maradt meg, mint azelőtt. Azokban a városokban azonban, ahol a kertes rendszer nem fejlődött ki, a tanyák megépítése lényeges szerkezeti változást idézett elő. Addig ezeken a helyeken a városbeli házak egyformán szolgálták a lakásnak és a szántóföldi termelésnek a célját, tehát szabályszerű falusi házak voltak. Most azonban, hogy a termelési rész kikerült a tanyára, a lakórész viszont változatlanul bennmaradt, kétfelé kellett válni a volt falusi portának, és egyik része városiasabb lakóházként helyén maradt, a másik része pedig, mint gazdasági épület kikerült a tanyára. Persze valamennyi gazdasági épületre ezután is szükség volt a belterületi szálláson, azonban ez már csak kiskörű és csökevényes gazdaságnak volt a helye, s nem szolgált más célt, mint a lakóház és a tanya közti közlekedést és a háznak friss termékekkel való ellátását.

Íme a szántóföldi tanyák kialakulása ekként alkalmazta a megváltozott viszonyokra az ősi magyar kettős szálláselvet. Addig, ameddig csak az állattartás viszonyai támasztották fel a régi szállásrendszert, semmi rendkívüli nem történt, hiszen ősi formájában is az állattartás szükségleteinek megfelelően született meg a külső és belső szállások rendszere. Most azonban egy merőben új területre terjeszkedett ki ez a településrendszer, s ezzel két fölmérhét étien jelentőségű föladatot oldott meg: egyrészt lehetővé tette, hogy a szántóföldi termelés is lehetséges legyen városi szer-

vezetben, másrészt pedig megakadályozta, hogy az egyszer városi szervezetbe menekült népesség újra szétváljon városra és vidékre, s ezzel a falvakba települők hosszú időre elessenek a város javaitól. Az a városszerkezet, amely a régi szállásrendszer újkori formájaként alkalmasnak bizonyult a kettős feladat megoldására,' lényegében pontosan követte a régi külső és belső szálláson való elhelyezkedést.

A város belterülete teljesen a belső szállás szerepkörét teljesítette. Főfunkciója volt a lakás, ennek megfelelően a középső és legnagyobb részét a lakóházak foglalták el, s a központjában helyezkedtek el a többi városfunkciók épületei. Ez a szereposztás a város területi szervezetében avval a következménnyel járt, hogy ahol ez a differenciálódás még nem alakult ki, ott most létrehozta. A kertes városokban megvolt, ezeken a helyeken tehát azon kívül, hogy a kertséget leválasztotta a város testéről, ez a fejlődésbeli lépés nem idézettelő egyéb változást. Azokban a városokban ellenben, amelyek falvak halmazaként duzzadtak föl, nem kisebb változás történt, minthogy a falusi részek városiakká alakultak át. A gazdasági épületek kikerülvén a tanyára, az addigi falusi házak lakóépületekké, tehát városi házakká alakultak át és ezzel átformálták a település egész képét. Először a volt falusi városrésznek a belső részei alakultak át lakóházak utcasorává, de hamarosan követték a külsőbb részek is és a zsellérek házai is elsősorban lakóépületekké váltak, hiszen az ő foglalkozásuk a gazdák gazdaságaiban kapott munkalehetőséget. Azokban a városokban, ahol csak két-három falu halmazából tevődött össze a város szerkezete, úgy alakult ki szabályos mezőgazdasági lakótelep, hogy egy forgalmi hely köré idomult a faivak területe és a bezárt tér piaccá, vagy vásártérré alakult, s ekörül helyezkedvén el a tehetősebb gazdák házai, itt épültek meg az első paraszt lakóházak, amelyek már nem voltak falusiak többé. A külterület mindenfajta városnál, akár kertes hely, akár kunváros, akár faluhalmaz volt azelőtt, egységes szerkezetű lett, hiszen mindenütt egyforma szántóföldi tanyák fejlődtek ki. Mindenütt ritkásan, nagyobb birtoktestek közepén, vagy valamelyik oldalán az út mellett helyezkedtek el a tanyák és mindenütt kezdetleges, sárból és nádból emelt és csak fehérre meszelt épületekből állottak. Ugyanakkor, amikor a belső épületek már festéssel,

fa- és malterdíszekkel és egyáltalán csinosabb külsővel dicsekedhettek, ezek a tanyai épületek a legegyszerűbb és legtárgyiasabb építmények voltak, s nem is nevezték őket házaknak sohasem. Világos bizonyítéka ez a kiképzésbeli különbség a szerepekben való eltérésnek.

Egyedüli kivétel a tanyák egyöntetű elhelyezkedése és külső kiképzése alól a nyíregyházi és a szarvasi szlovák tanya. A nyíregyházi tanyák bokrokba települtek, a szarvasiak pedig sorba az út mellett és mindkét helyen mindjárt a település kezdetén már kerítették a tanyatelkeket és városi mintára képezték ki az épületnek az útra, illetve a térre néző végét. Nagyon jól jellemzi ez a jelenség a magyar tanyástelepülés e különleges magyar jellegét. A magyar tanya mindig magában áll, sohasem kerített és sohasem díszített, hiszen nem örökös lakása a gazdájának, hanem csak termelő helye, viszont a szlovákok, akiknek vadidegen ez a település, akkor is, ha éppen a rendszer alapszerkezetét átvették, ilyen apróságokban kimutatták a vele szemben való teljes értetlenségüket. Ilyetén magatartásuk egyben arra is rámutat, hogy ez a nép nem fogja tanyáknak megőrizni e külső szállásokat, hanem minél hamarabb falvakká alapítja át és ezzel visszaállítja azt a települési rendszert, amelyben a szlávok mindég és mindenütt is éltek.

A szántóföldi tanyák létrejöttét egyrészt a népesség növekedése, másrészt a növénytermelésre, tehát egy belterjesebb termelési ágra való áttérés idézte elő. Ugyanez a két ok azonban egyebet is eredményezett. Azt nevezetesen, hogy a növekedő városnak egyre több és nagyobb szükségletei és igényei támadtak az ipari és kulturális termeléssel szemben, továbbá a vezetéssel és forgalommal kapcsolatban. Ugyanakkor tehát, amikor a mezőváros igazi város lett azért, mert a szántóföldi tanyák biztosították a nagyobbszámú népesség együttmaradását és a belterületet megszabadították falusi elemeitől, a másik oldalon úgyis egyre városiasabb lett a település, hogy egyéb városfunkciók is niegtelepültek falai között. Azokon a helyeken, ahol az őstermelő népesség egy meglévő városmaghoz települt, a változás csak aránybéli volt. Nem történt egyéb, minthogy régi városmag növekedésnek és gyarapodásnak indult a mezőgazda népesség megnövekedett szükségletei révén. Egészen odáig ment ez a növekedés.

hogy egy területileg önálló városközpont fejlődött ki, amely külsőleg olyan volt, mint egy nyugati város képe. Ahol pedig nem volt ilyen régi városmag, ott a jelentkező városi szükségletek létrehozták ezt. Kertes városoknál a lakóházak közt kifejlődött a piactér és üzletek, közintézmények vették ezt körül, falvak halmazából keletkezett mezővárosoknál pedig a falvak körülnőtték a legforgalmasabb útkereszteződést és odacsábították az összes városi funkciókat. Mindenütt kifejlődött tehát a nem mezőgazdasági városközpont, azonban a városiasodást csak másodsorban biztosította ennek a tényezőnek a megjelenése és állandó gyarapodása.

A koncentrikus kertes és kunvárosok és az excentrikus faluhalmaz városok közti szerkezeti különbséget rendkívül érdekesen szemlélteti a templomok elhelyezkedése. A templom az időrendben legelőször megjelenő középület és mindig a központi helyekre épül. A koncentrikus városoknál valóban mindenütt a középen és pedig a különböző felekezeteké egymás mellett. A halmaz városoknál ellenben mindenütt a volt falusi egységek közepén,vagy belső szélén áll a templom, jeléül annak, hogy a tanyák kialakulása előtt valóban különálló közösségeket képző faluhalmaz volt a város és csak később alakult egységes városszervezetté. A tanyák keletkezésével azonban ilyenné alakult és Összes többi közintézményeit a város közepére állította.

3. MIRE A PUSZTA ELTŰNIK, ÁLL A MEZŐVÁROS

A parasztság nem városlakó nép. Természeti világszemlélete, őstermelő munkája, hagyományokkal kötött életrendje és kezdetlegességekbe szorult kultúrája mind a falusi élet tartozéka: oka és következménye egyszerre. A falusi település elhagyatottságának és széjjelszórtságának jelentékeny szerepe van abban, hogy a parasztság egy alsóbbrendű és zárt társadalmi és művelődési szinten megmerevült, viszont a falvak elszigetelődésének és a várossal szemben való alulmar adásának az volt az egyik oka, hogy a falvakon parasztság lakott, s a parasztszemlélet félve idegenkedett mindig a várostól.

A várostól való idegenkedés azonban csak tökéletesen zárt és nyugalmi helyzetben levő parasztrendnek a tulajdona. Abban a pillanatban, mihelyt akármiféle tényező kimozdítja a parasztságot tehetetlen nyugalmából és a nagyobb szabadság irányába viszi, nyomban megragadja a város lehetőségeit és igyekszik városivá lenni. Az összes parasztmozgalmak falusi föllángolások voltak mindaddig, ameddig ezeknek a lázadásoknak csak a parasztság tűrhetetlen terheinek a könnyítése volt a célja, mihelyt azonban magának a parasztstátusnak az emelését követelte egy parasztmozgalom, nyomban hozzákapcsolódott a város eszméjéhez,.s egyéb követelményei közt magát a várost is követelte magának.

Ahol megkapta a parasztság az emelkedés lehetőségeit, ott vagy a maga községét emelte várossá, vág}[7] olyan közlekedést teremtett meg a várossal, hogy ezáltal maga is részesedett a városi javakban. Éppen azért azonban, mert ilyen helyeken fokozatos és állandó volt a parasztság emelkedése, a városokkal való egyesülése is ilyen részleges és fokozatos maradt és sohasem jutott el odáig, hogy a város és a falu egysége kialakulhasson. Ott ellenben, ahol a falu és a város élesen, sőt szakadékokkal válik el egymástól, ott a parasztság ha elégedetlenül fordul szembe alárendelt állapotával, már ki akarja sajátítani a várost és vagy egészen várossá igyekszik emelni a maga közösségét, vagy ha ezt nem lehet, elhagyja a faluját és a városba özönlik. A városba özönlés, egy további lépésben pedig a messzi országok városaiba való kivándorlás modern formája a város és falu harcának, illetőleg a parasztság városba való emelkedésének. A mezőváros története viszont arra példa, hogy korábbi korszakban egy-egy parasztközséget várossá emelt a parasztság emelkedő vonalú fejlődése és a nagyobb szabadságért folytatott küzdelme.

A mezőváros, amely egy különleges paraszti törekvésnek köszönheti városiasságát, mind e mai napig megmaradt a parasztság városának. Természetesen ez a parasztság lényegesen különbözik a falvak parasztjától, hiszen ha olyan lenne, akkor soha nem válhatott volna városi tényezővé. A mezőváros parasztságának egyik része ősidőktől fogva kiváltságos helyzetben volt, s egy szabad paraszti társadalmat alakított ki. Ezek voltak a jászok és a kunok, ők sohasem tartoztak a vármegyék hierarchikus szer-

vezetébe, hanem mint katonáskodó parasztok közszabadságot élveztek, s ha nem is voltak nemesek, soha úri hatalom alá nem kerültek. Egyetlen egyszer érte őket az a baleset, hogy a kincstár eladta őket a német lovagrendnek, azonban rövid jobbágyság után pénzen megváltották magukat és újra visszakerültek előbbi szabadságukba. A mezővárosi parasztságnak egy másik része nem öröklött szabadságban élt, de nyomban az alapításkor olyan szabadságot kapott, mint amilyet a kunok élveztek. A haj du városokat parasztokból telepítette Bocskay fejedelem és olyan területre, amelynek semmiféle kiváltsága nem volt, azonban az alapítással mind magát a népet, mint községeiket, illetve városaikat kivette a jobbágyi-falusi rendből és városi szabadparaszti rangra emelte. A mezővárosok nagyobbik fele tehát törvényesen biztosított szabadságokat élvezett. A többi mezővárosok, azok, amelyek nem e kiváltságos területekre estek, a saját erejükkel és egyenként verekedtek ki maguknak a kunok és hajdúk városaihoz hasonló jogállást. A török hódoltság elsöpörte fejük fölül a magyar uralmat, amely vármegyét és földesurakat jelentett nekik, s magukra maradván szabad városi szervezetet teremthettek meg. A török uralom ugyanis csak hadi-pénzügyi szervezet volt, s nem zárta ki a magyar települések önálló szerveződését, avval a föltétellel természetesen, hogy az adófizetést és hadiszolgáltatásokat hűségesen teljesítik, így történt, hogy összes nem kun és hajdú mezővárosaink törvényes kiváltságok nélkül is szabad paraszti társadalommá fejlődtek és városi szervezetet alakítottak ki, s amikor visszatért a vármegye és a földesúr, olyan ellenállással találta magát szemben, hogy már nem volt ereje visszaállítani a régi rendet. Ezek a városok sorjában törvényesen is elnyerték a városi kiváltságokat és legalábbis mezővárosi jogállásba kerültek, a földesurak pedig hosszú perlekedések után legtöbbször csak annyit értek el, hogy a város egyösszegben fizetett bizonyos váltságdíjat szabadságáért és földjei használatáért.

Egyidőben azzal, hogy a mezővárosi parasztság kiharcolta és megvédte szabadságát és városi kiváltságait, a társadalom gazdaságszervezeti formái is ebben az irányban fejlődtek. A szántóföldi tanyák kialakulása egyik oldalon műve volt ennek a társadalomnak, a másik oldalon pedig eszköze arra, hogy szabadságait megvédje. Az eredmény azonban mindenképpen egy volt: a szabadabb

helyzetbe került parasztság városokat teremtett, s olyan városszervezeti formákat, amelyek tökéletesen megfeleltek egy szabad paraszti társadalom szükségleteinek.

Csodálatos az az ökonómia és arányosság, ahogy az alföldi paraszttársadalom betölti és fölhasználja magateremtette városszervezeti kereteket.

A gazdasági élet rendje és szervezettsége soha utói nem ért teljességre jutott. Minden gazdának legalább három telke volt. Egy belsőség, amelyen a háza állott. Kertes városokban ez a telek kicsiny volt és sem veteményeskertre, sem gazdasági épületekre nem jutott belőle. Másfajta városokban ellenben itt volt a veteményes és virágos kert, mindkettő szorosan hozzátartozván a lakóházhoz. Nem is játszódott le más ezen a telken, mint a lakás és néhány kiegészítő gazdasági funkció. Ezen kívül azonban minden gazdának volt egy kertje, helységenként változóan gyümölcsös, veteményes vagy szőlős. Ez a rend kertes és nem kertes városokban tökéletesen egyforma volt. A kertek a városnak azon az oldalán helyezkedtek el, amerről a talajviszonyok legjobban megfeleltek a kerti termelésnek. Ha víz mellett állott a város, akkor a város alatt a vízmentén nyúltak el a kertek, s ha gyümölcsös, vagy veteményes kert nem is volt minden városban, a szőlőskert elmaradhatatlan tartoz'éka volt e termelőszervezetnek. Nevezetes az is, hogy kerti telke nemcsak a gazdáknak volt, hanem föltétlenül volt minden iparosnak, kereskedőnek is. Mellékes házigazdaságként szerepelt az ilyen kert az ipari műhely, vagy a kereskedőbolt mellett és mindig betermette a bort, gyümölcsöt és zöldséget a konyhára. Ezenkívül azonban a legtöbb helyen a házas zselléreknek is járt ilyen szőlő, illetve kertföld, s rendszerint az asszony munkája nyomán ez a kis kertgazdaság megtermetté a konyhai szükséglet, jelentékeny részét.

A város belterületén túl a belső legelők zónájában szintén részesedett minden városlakó. A Jbelkes gazdáknak természetszerűen és elsősorban kijárt a belső legelők használatának a joga. Birtokának megfelelő számú jószágot hajthatott ki naponta minden gazda a külön-külön alkalmas helyen kijelölt marha-, ló-, juh- és sertésjárásra. A legtöbb mezőváros területe ma is őrzi az ilyen legelőhelyeknek a nevét: Ménesjárás, Csürhejárás, Nyomás, Juhállás, Marhapaskom stb. Ezenkívül azonban minden zsellér-

nek is járt ilyen belső legelőrész, tehát a jószágtartás lehetőségétől az sem esett el. A legtöbb város határa ma is ismeri a Zsellérpáskom, Zsellérnyomás elnevezést, világos utalásként arra, hogy a zsellérek sem zárattak ki a határ használatából. De gyakran volt jószágja az iparos, kereskedő és értelmiségi népességnek is, hiszen egy kis házigazdaság szinte kötelező volt minden módos polgárnak. Ezek is a belső legelőkre hajthatták ki állataikat, s azokat a zsellérekével, vagy a gazdákéval közös pásztor őrizte.

A belső legelőkön túl, a tanyák földjéből már csak a gazdák részesedtek, hiszen csak az számított gazdának, akinek tanyaföldje volt. A tanya mindenütt csak az állattartásnak és a szemtermelésnek volt a területe. És valóban a tanyaföld mindenütt a szélesebb hátakon terült el, ott, ahol a gabonatermelésnek a legjobban megfelelő talajviszonyok voltak. A tanyán találta meg munkája légnagyobbrészét a gazdák és a zsellérek munkabíró része, kisebb részét a város alatti szőlőkben, de a lakása gazdának-zsellérnek egyaránt a városban volt. A külső legelő szintén csak a gazdáké volt. Ide szorult ki a régebbi széleskörű szilaj állattartás, azonban most már csak a nő vendek jószág került ide ki, hiszen a többi állatokra vagy a városi házban, vagy a tanyán volt szükség.

A társadalom is, mely ezekben a gazdaságszervezeti keretekben élt, tökéletesen kiegyensúlyozott és fölfelé fejlődő volt. A parasztság még nem hasadt szét földesgazdákra és földtelen munkásokra, a zsellér és a gazda különállása csak gazdasági különállás, volt és e vonatkozásban sem azt jelentette, hogy a zsellér kizáratott a föld használatából, társadalmi vonatkozásban pedig tökéletesen kiegyensúlyozódott a gazdák és a zsellérek viszonya. Mindkettő szabad paraszt volt, s ha a zsellér a gazda földjére szorult is munka végett, ugyanazon a társadalmi szinten állott, mint a gazda és családtagként beletartozott annak patriarchális nagy családjába. De nem szakadt el a parasztság a maga egészében a nem paraszt népességtől sem. A kiváltságos helyeken egyenesen lenézte a paraszt a »jöttment« és »piacról élő« városi polgárságot és értelmiséget, ami a másik oldalon is meglévő tartózkodással együtt egy egyenrangú és rendezett társadalmi viszonyt alakított ki. Egyedül a nemesurak jelenléte idézett elő társadalmi aránytalanságot, ilyenek azonban csak a vármegye székhelyeken vagy egy-egy nemesi fészekben (Nagykőrösön például) laktak, egyebütt a nemes,

hacsak különös hivatali rangjával is nem támaszthatta alá magasabb státusát, belesüllyedt a közszabadok tömegébe.

A kultúrélet is olyan volt ebben a társadalomban, hogy ha a fölvilágosodott Thessedik Sámuel meg is botrankozott egy-két jelenségen, ma már úgy látjuk, egészben véve méltánylandó szinten állott és egyre emelkedő irányzatú volt. Olyan zárt paraszti kultúrállomány, amilyen ősi zárt és mozdulatlan parasztközösségekben termett, itt nem fejlődött ki. A bőr- és irhamunkák, cserép, azonkívül a népköltészet egy-egy területe mutat csak magasabb fejlettséget, de ez is egy-egy eldugott zugban, különösen a pásztorok között. A városi parasztság legnagyobb része nem állott meg ezen a kultúrfokon, hanem ahogy egy-egy paraszti művet kialakított, nyomban továbbfejlesztette a magasabb kultúra példáin és hovatovább már nem is tisztán paraszti jellegű lett kultúrállománya. A debreceni civis, a jászkun és a hajdú szabados parasztság kultúrája olyan polgárias hajlamokat mutat, amely mindenkor lényegesen megkülönbözteti a jobbágyparasztság kul- l túrájától. Arra is volt ereje és hajlandósága a mezővárosi társadalomnak, hogy egy-egy magasabb kultúrintézménynek adjon hajlékot. Itt nemcsak Debrecennek és Szegednek az ősi iskoláiról van szó, hanem azokról a kisgimnáziumokról, amelyek sorba megjelentek csaknem minden alföldi mezővárosban, mint a magasabb kultúrába való emelkedés lépcsői. Vagy az is nevezetes, hogy Thessedik Sámuel Szarvas mezővárosában megtudta csinálni híres mezőgazdasági iskoláját és ugyanott embereket kapott mezőgazdasági termelési kísérleteihez, vagy hasonlóképpen Bereczki Máté Makón és Csanádban.

Ám ez a társadalom nemcsak kialakította és betöltötte a mezővárosi szervezetet, hanem annak a további fejlődését is tudta biztosítani. A városok egyre nőttek, a tanyák egyre szaporodtak, a növénytermelés egyre újabb és újabb területeket foglalt el és termelési szintje is mindjobban emelkedett. A XVIII. század közepétől, illetve a végétől kezdve egészen a XIX. század közepéig egyenesvonalú és emelkedő volt a fejlődés szintje, s a megépített keretek tökéletesen biztosították a fejlődés ma már rohamosnak tetsző tempóját. Erre az időre azonban beteltek a keretek és tágítani kellett rajtok.

A terjeszkedés azonban egyáltalán nem jelentett törést, mert

még volt puszta terület, amely ha eke alá kerül, még hosszú időre tudja biztosítani az eddigi irányú fejlődést. Nem is késtek mezővárosaink, s két évtized alatt egymásután osztották ki belső- és külső legelőiket, s evvel megteremtették a terjeszkedés lehetőségeit.

A belső legelőket mindenütt a házak utáni járandóságként osztották ki, de nem mindenütt adtak a zsellérházak után is. Ahol úgy történt, hogy a zsellérek is részesedtek a városalatti földekben, ott újabb fölemelkedési lehetőséget kapott a kezébe a birtoktalán parasztság és teljes elproletarizálódásának ezúton is gátja vettetett. Azonban akár zsellérek, akár gazdák kapták, mindenképpen erőteljesen megnövekedett a város mezőgazdasági területe, s ez jelentékeny tényezője lett a további fejlődésnek.

A külső legelőket már a tanyák után osztották ki, tehát csak a tanyás gazdák részesültek benne, akik természetesen újabb tanyák építésére használták föl az újonnan nyert szántóterületet, noha nevét továbbra is megőrizték Pusztának.

A szántóterület kétoldali terjeszkedésének nevezetes hatása lett. A belső legelőterület föltörésének az lett a következménye, hogy a belterjesebb termelési ágak kiterjeszkedhettek a kertek szűk határain túl a városkörüli szántóföldekre, s ezzel egy új városfejlesztő tényezőt keltettek életre. Számos mezővárosban ugyanis a kertek veteményes és gyümölcsös földjein kifejlődött egy-egy nevezetes kerti kultúra, s most ez jelentékeny terjeszkedési lehetőséget nyert a szomszédos földek feltörésében, így és ezért nőtt meg a makói hagymatermelés, a szegedi paprikakultúra, a nagykőrösi zöldségtermelés és a kecskeméti gyümölcstermelés. A nagyarányú kerti termelés pedig kétoldalon is hozzájárult a város fejlődéséhez. A kerti termelést folytató mezőgazda még akkor is, ha falurendszerrel folytatja termelését, már városi tényező, mert életnívója, termelési aránya városi mértéket követel. A másik oldalon meg olyan forgalmi tevékenységet föltételez, amely már különösen városi tényező és nagyban hozzájárul a városias fejlődéshez.

A külső legelőterület feltörése pedig kiszélesítette a tanyaövet, s ezzel a tanyás termelőrendszer terjeszkedésének újabb területet nyitott meg,. Most már a városalatti részek kivételével az egész nagy határ nyitva állott a szántóföldi tanyák előtt, ami egyrészt a város lakosságának újabb növekedését tette lehetővé,

másrészt pedig a szükségleteknek megfelelően továbbra is fönntartotta a tanyás városrendszert, s megakadályozta azt, hogy a legtávolabbi részek külön falvakká szakadjanak el.

Ezzel a terjeszkedéssel tökéletesen eltűnt a puszta és egyben teljesen kiépültek a mezőváros szervezeti formái. Most már minden eleme megvolt a mezővárosnak, s minden szervezeti rész legsajátosabb mezővárosi szereposztásban vett részt a város életében. A belterületen tökéletes renddé fejlődött a társadalmi szerepek szerint való tagozódás. A városmag megnövekedett a kerti termelést folytató helyeken a kerti termékek piacával, amelyek hovatovább világhíres piacokká nőttek, újabb kulturális és igazgatási intézmények települtek meg ugyanezeken a helyeken, s körülöttük a lakóvárosrész egyre nagyobb és zártabb övezetet alakított ki. Részint kialakult, részint megnőtt a lakóövezeten kívül egy-egy falusi városrész, amely a városalatti földek falurendszerű művelésével falusi elemet hozott a város életébe, azzal a hatásával azonban, hogy a termelés arányait nagymértékben növelte, és a forgalmi tevékenységet megsokszorozta, a városias elemeket növelte inkább. A külterületen pedig most már két övezet maradt meg: az egyik a falurendszerrel művelt városalatti területet, ami 5—6 esetleg 8 kilométerig terjedt kifelé, ebbe olvadt bele a szintén falurendszerrel művelt kertségi terület is, s ezen túl egyöntetű tanyaterület foglalta el a város óriási határát.

Ez a terjeszkedő korszak nagymértékben megnövelte a város népességét és belterületének a kiterjedését, egyáltalán ebben az időben lettek városokká méreteik szerint is mező vár osaink. A növekedéssel arányban azonban csökkent a mezőgazdasági népesség aránya, viszont növekedett a külterületi népesség, noha még töredékekben sem szakadt el a várostól. Mindenesetre ez a korszak volt annak az ideje a mezővárosok történetében, amikorra minden részükben kifejlődtek már, de. még sehol sem hajlottak el addigi fejlődésük vonalától.

4. MI LESZ A MEZŐVÁROSBÓL?

Ugyanaz a társadalom, amely létrehozta a mezővárost, későbbi idők során olyanirányú fejlődést vett, hogy a mezővárosi szervezet átalakítását követelte, illetve kezdte meg.

Az addig egységes parasztrend a XIX. század közepétől kezdve széthasadt gazdákra és földtelenekre, s többé nem a paraszt szolidaritás kötötte őket egybe, hanem az osztálykülönbség állította szembe egymással. Ennek a széthasadásnak az lett a hatása a tanyarendszerre, hogy a tanyai cselédek többé nem tartoztak a gazda házához, viszont általános proletarizálódásuk megfosztotta őket attól, hogy maguk tartsanak házat a városban; e két oknak együttesen az lett a következménye, hogy a tanyai cselédség a várostól elszakadt pusztai néppé süllyedt. Olyan réteggé vált tehát a tanyai munkás, mely nemhogy javait erezné a tanyarendszernek, hanem ő adja meg az árát a gazda városi lakásának és maga majdnem olyan helyzetbe kerül, mint a falusi, vagy majori munkásság. Ezt az árnyoldalt semmiesetre sem lehet letagadni, azonban arányait illetően nem szabad túlzásba esnünk. Országos átlagban legföljebb tíz százaléka az a tanyáknak, amely így kiragadta a tanyáscselédet a városból, az egész városi népesség arányához mérten pedig nem több, mint a népesség Öt százaléka szorult ki így a városból.

Sokkal nagyobb bajt idézett elő az, hogy nem állván többé rendelkezésre újabb terület, s az őstermelő népességnek nem lévén útja más foglalkozások felé, a birtokok ^egyre aprózódtak, egészen addig a határig, amikor már nem lehetséges többé fönntartani a tanyai és városi élet kettősségét, tehát kénytelen az őstermelők egy része végképpen kiszakadni a városból és szórványfalusivá alakulni át. Noha ezek az okok vigasztalanul fönnállottak, a következmény mégsem lett ilyen vigasztalan. Az történt ugyanis, hogy ha már egy gazdának nem is volt arra ereje, hogy egymaga fönntartsa a tanyát és a városi házat, segített rajta családi összetartozása. A régi nagycsalád ugyan eltűnt, családi összetartozása azonban a tanya vonatkozásában csaknem változatlanul megmaradt. Fiatalkorát úgy, mint eddig, most is legnagyobbrészt a tanyán töltötte, azonban piaci és ünnepi napokra továbbra is hazajárt a szülei házához, s noha a ház nem volt az övé, otthona és lakása volt benne. Annyira saját lakásként használta szülei házának egy részét, hogy ha akár maga tartózkodott huzamosabban a városban, akár gyermekei iskoláztatása kívánta meg a tartósabb városi létet, minderre egyformán teljes lehetőséget adott a szülői házban lévő lakás. Ez a családi megoldás tehát az esetek leg-

nagyobb részében biztosította a tanya fennmaradását, s egyben a városi lakás további megtartását. Aránylag kicsiny birtoknagyság elég ennek a családi tanyarendszernek a fenntartásához, azonban az állandó birtokaprózódás folytán az őstermelők egy részének még ezt a rendszert sem állott módjában fönntartani. Az ilyen gazdák kérlelhetetlenül elvesztett-ék városi polgárjogukat és úgy szorultak ki a tanyára, hogy az számukra nem tanya lett többé, hanem olyan szórványfalusi telephely, amely halálukig való otthonukká lépett elő. Parcellázások és bérleti akciók még fokozták ezt a valóságos kitelepülést, hiszen akár bérletre, akár tulajdonföld szerzésre olyanok is vállalkoztak, akiknek összes városi javaikat el kellett adniok ahhoz, hogy a távoli földet megszerezhessék s az ilyenek aztán nem tanyákként szállottak már meg a birtokot, hanem falusi telepesekként vonultak ki a városból. Tekintetbevéve mind a birtokaprózódás útján kiszorult népességet, mint a »kitelepített« földművelőket, együttesen sem becsülhetjük többre az ilyen tanyák számát, mint az összes magyar tanyák húsz-százaléka. Természetesen ez a húsz százalék is csak napjainkra érvényes, mert a nrnlt század közepéig menve vissza, egyre kevesebb az ilyen kitelepülök száma.

Napjainkban tehát csorba esett már a mezővárosi szervezet szép rendszerén és a tanyára kiszorult cselédek, valamint a szórványfalusivá kényszerült kitelepültek, összevéve a tanyán tartózkodóknak mintegy a negyedrésze, nem élvezi már a tanyarendszer városi előnyeit, hanem olyan helyzetbe került, mintha nem tanyán, hanem a várostól messze eső faluban lakna.

Az a kérdés most már, hogy hova vezet ez az út? Nem az lesz-e a következménye, ennek a fejlődésnek, hogy az összes mezővárosi földművelők így kiszorulnak a városból és akkor valaha szép történelmi emlékké válik az az egész mezővárosi szervezet, amelyet oly buzgón méltatunk? Sommásan tehát az a kérdés, hogy mi lesz a mezővárossal? Nem alakul-e át ez is szabályszerű nyugati várossá, mert a tanyái vidéki falvakká alakulnak át, s ezzel szétesik a nevezetes városi-vidéki egységszervezet?

Sommás és határozott feleletünk az, hogy a mezővárost nem fenyegeti ilyen veszély, s minden látszat ellenére beláthatatlan időkig megmarad tanyás mezővárosnak.

A tények maguk nem is indokolnák eléggé ennek a kérdésnek

a fölvetését, azonban mind a tudományos, mind a laikus közvéleménynek egy nagyrésze mindenáron így teszi föl a kérdést, mert nem tud hinni abban, hogy tartósan lehetséges egy olyan városrendszer, amely a földművelőket is városiakká teszi és ezzel megszünteti a város-vidék kettősségét.

De nézzük sorjában a hitetlenkedők érvelését. Azt állítják, hogy igaz, így fejlődött a magyar mezőváros, s ennek kézenfekvő történeti okai voltak, azonban ez csak átmeneti állapot, amely hovatovább visszaalakul a régi mintára. Ügy gondolják, hogy az egész tanyás mezővárosi rendszer egy történeti katasztrófának katasztrofális következménye, s csak azért jöhetett létre, mert a nép magára maradt, s irányítás híján minden rendszer nélkül vette birtokba óriási határait és ennek a rendszertelenségnek ideig való következménye a tanyarendszer.

Ügy gondolják ezen a részen, hogy a településeknek csak egyetlen rendje lehetséges, s ez a városok és a vidéki falvak klasszikus osztottsága, s a mi tanyáinkban sem tudnak mást látni, mint szórványos falvakat és egyszerűen nem veszik észre, vagy még egyszerűbben letagadják a tanyák elsőrendűen termelési rendeltetését és a tanyán tartózkodónak a városi otthonát.

A modern településtudomány módszereivel bizonyítják tehát, hogy ma már az a valódi helyzete az alföldi településeknek, hogy városaink belterülete valóban város, mert nemcsak őstermelők laknak benne, sőt egyre csökken az arányuk, a szerintük városi népesség hányada pedig ugyanebben a mértékben növekedik, tehát vagy máris városok e belterületek vagy hamarosan városok lesznek. Viszont a tanyaiak a települések örökkévaló törvényei szerint valóságosan kitelepült szórványfalusiak, s evvel egy gazdasági munkamegosztás szerint való város és vidéke alakul ki. A város a nem mezőgazdaságik telephelye, viszont a tanya a mezőgazdasággal foglalkozó népesség falusi települése.

Ilyen ténymegállapítás után egészen hasonló a politikai követelmény megfogalmazása is. Az a legelső föladat, mondják, hogy a város iparosodjék, legyen csak az iparforgalmi és az értelmiségi népesség lakóhelye, s tűnjön el belőle minden agrárelem, mert ez a föltétele annak, hogy igazi várossá lehessen. Az agrárnépesség pedig menjen ki a tanyára, amelyen nem tanyákat értenek már, hanem örökös állandó lakóhelyet, szóval falusi települést.

Mivel pedig még a szórványfalut sem találják megfelelőnek az őstermelők számára, legfontosabb telepítési feladatként hirdetik, hogy tömörítessenek össze ezek a szórványtelepülések és a mai tanyák helyén alakuljanak tömör falvak, ügy, ahogy a nyugati településterület egy részén van.

Mindezeknek a településpolitikai követelményeknek pedig minél hamarabb és minél teljesebben érvényesülni kell, mert ez a föltétele annak, hogy az Alföld területe olyan kultúrtájjá fejlődhessék, mint amilyen a nyugati országoké, mert különben továbbra is Ázsia lesz az Alföld vidéke és semmiféle komoly kultúrfejlődésre jelenlegi állapotában nem lesz alkalmas.

Kevés ilyen félreértésről és tévedésről tudunk, mint ez a tanyaellenes szemlélet. Minden ellenkező érvelést megelőzően csak arra a fejlődési tendenciára hivatkozunk most, amely pontosan ellenkezője annak, amit az ellenvélemény lát. Amikor a szegedi bérlőket sikerült elszakítani a várostól és a homokpusztaságba kitelepíteni, örömmel üdvözölte ez az irány a puszták megszállását és boldogan vette tudomásul, hogy ezek nem kétlakiak, hanem szabályszerű pusztaiak. Amikor pedig tanyaközpontokat kaptak a pusztai bérlők, ebben a tényben a telepítés mintaszerű irányítását és gondosságát köszöntötte a tanyaellenes irány és példaként állította minden tanyavidék további fejlesztése elé.

Ám, amikor már semmi sem hiányzott volna a tanyaiak elfalusodásához, érthetetlen csökönyösséggel házat vettek Szegeden a megerősödött bérlők és fütyültek a tanyai központra, ők inkább harminc kilométerre kocsikáztak be szülni, lakodalmazni, ünnepelni és meghalni, íme a tanyarendszer, amit történelmi véletlennek állítottak, mint eleven hagyomány szól bele minden telepítési törekvésbe és ha csak részben is megvannak a föltételei, már érvényesülni akar minden falvasítási törekvéssel szemben.

Ténybeli érvünk tehát a tanyák falvasítóival szemben, hogy a tanyarendszer ősi és ma is eleven hagyománya a magyarságnak és egyszerűen nem lehet kipusztítani többé abból a népből, amely egyszer belekóstolt a tanyás-városi élet ízébe. Következik ebből, hogy az a fejlődés, amely látszólag ma a tanyásrendszer bomlása felé vezet, mindenkor csak ideiglenes kényszerűségek szülötte, nem pedig egy általános érvényű fejlődési irányzat. Azért szakadnak el tanyák a várostól, mert társadalmi és gazdasági politikánk

nem gondoskodott arról, hogy a birtokok túlságos aprózódásának elejét vegye és nem szabadított föl új területeket a tanyás megszállás számára. A szükség így falvasította a tanyák egy részét, de nincsen ilyen várostól elszakadt tanyalakó egy sem, aki nem igyekeznék vissza a városhoz, s egy kissé is, ha megerősödik, nyomban visszaállítja minden tanyára szorult a városi lakását. Kétségtelen tehát, hogy a fejlődés tendenciája nem az, hogy a tanyák falvasodnak, hanem éppen az, hogy ha kényszerítő okok miatt falvasodnak, nyomban, mihelyt ez az o£ megszűnik, visszaállanak igazi tanyáknak. Ebből a tényállásból pedig a tanyák letűntét olvasni ki olyan tévedés, amelyet nincs érv, amely meggyőzhessen.

De ha magát a jelenvaló tényeket nézzük, arról is meggyőződhetünk, hogy a tanyák túlnyomó nagy része igazi tanya, amely szervesen függ össze a városi lakóházzal, tehát a várossal.

Jó ha tanyáink húsz százaléka szakadt el ezidőszerint a várostól, s ezek mind kimutathatóan olyan törpebirtokosoké, akiknek nem áll módjukban a városi lakás fönntartása. A többi tanyáknál, ha másként nem, a családi összetartozás révén mindenütt biztosított a városi lakás, s öregségét nagyon kevés tanyai tölti kinn a tanyán. Kor statisztikánk világosan mutatja ezt a helyzetet, hiszen tanyai népességünk közt százalékosan éppen feleannyi a hatvan éven felüli, mint a városi belterületen.

A téves helyzetismeret azonban legnagyobbrészt statisztikai fölvételeink hibája. Annak az elvnek az alapján, hogy kit hol talál a népszámlálás, az annak a lakóhelye, egyszerűen külterületi lakosnak veszi a tanyán talált népességét, s ezzel megteremti a magyar szórványtelepülések kísértetét. Ha azonban számontartaná azt is, hogy a tanyán talált népességnek van e városi lakása, s a gyermekek közül, vagy a család egyéb tagjai közül hányan és milyen időt töltenek a városi lakásban, akkor majd kiderülne, hogy tanyai lakosságunk háromnegyedrészének van városi lakása, s a termelésen kívül minden fontosabb élettevékenységét ott, a városban bonyolítja le. Addig azonban, míg ilyen statisztikai fölvételünk nincsen, kénytelenek vagyunk csak a becslésekre támaszkodni és ilyen alapon kockáztatni meg a fenti arányokat.

A jövőbeli fejlődést illetően pedig egyáltalán nem az a való-

színű, hogy a tanyák tovább falvasodnak, hanem éppen az, hogy a tanyarendszer egyre jobban visszaszerzi régebbi föltétlen uralmát, éppen azért, mert a tanyarendszer nem esetleges fejlődési közjáték, hanem az ősi és ma is eleven magyar települési hagyomány, amely minden esetben föltétlenül érvényesül, ha valamilyen akadály útját nem állja.

Az természetesen elképzelhető, hogy oly mérvű elnyomorodás lesz az osztályrésze őstermelő népességünknek, hogy elég lesz puszta életét fönntartani, nemhogy a tanyarendszer luxusát megengedhetné magának, azonban ebben az esetben is nagyon soká következnék be a tanyarendszer teljes elpusztulása. A válaszút mindenesetre fönnáll. További elnyomorodás és további német mintákon orientálódó falvasító igyekezet elpusztíthatja a tanyáinkat, hiszen ugyanez a két tényező magát a magyarságot is elpusztíthatja, azonban, hogy szigorúan a történeti tény előadás vonalán maradjunk, ilyenirányú fejlődés nem valószínű. A másik lehetőség pedig az, hogy ha csak egy kis gazdasági és társadalompolitikai segítséget kapnak mezővárosaink, a tanyásrendszer hagyományának az ereje folytán önként és rohamosan visszaáll a teljes tanyarendszer, még akkor is, ha egyébként a falvasító politika meg is nehezítené az ilyen fejlődést. Ha azonban különös csuda folytán politikai törekvéseink is népi hagyományaink vonalába illeszkednének bele, akkor olyan virágzást érhetnének el mezővárosaink, hogy elnémulna minden falvasító igyekezet.

VÁROSKUTATÁS A MEZŐVÁROSOKBAN

MINTHA NAGYVÁROS LENNE ...

Mintha nagyváros lenne, olyan a kép, amit mezővárosaink egy némelyike mutat távoli szemlélet előtt. Hajdúböszörménynek, Hajdúszoboszlónak, Kecskemétnek és Hódmezővásárhelynek a égi fölvételei csodálatos és megdöbbentő városképet mutatnak. Ha többet nem tudna róluk az ember, mint amit a kép mutat, úgy bízvást tehetné e városokat a nyugati nagyvárosok sorába. Olyan arányok, olyan területi osztottság és olyan úthálózati vonalak, hogy izgalmasan és érdekfeszítően jelentkezik láttára a kérdés: milyen társadalom lakja ezt és miféle szerepet tölt be egy-egy ilyen település a búza- és gyümölcstermő nagy síkság életében.

Ám ha egy avatatlan utazót hoz e városokba végzete, az éppen ellenkező benyomásokkal menekül e nagyon is vidékinek érzett tájakról. Lel egy kis városszigetet, de itt is hiányolja a szüntelenül lüktető életet és itt is zavarják városi légkörét a por, a sár a különféle falusiasnak érzett mezei jelenségek. Ha pedig kijjebb merészkedik a városi szigetről, akkor az ő szeme falut és Ázsiát vél látni rideg és kibírhatatlan egyvelegben. Por vagy sár mindenütt, ásító nagy porták és az utcák foghíjas házsora jóvátehetetlenül szétrombolja a város illúzióját.

Így a kétféle külsőleges szemlélet; s ha most már e városok társadalma felől kérdeznénk meg egy futó szemlélőt, akkor bizonyára azt a feleletet kapnánk, hogy egy nagy falusi társadalom egy-egy ilyen város, de meglepően magasnívójú városi szigetek vannak benne. Mindenki, aki valaha is járt ilyen városokban, emlékezni fog a piacon és utcákon sereglő falusi jellegű embe-

rekre, de azt sem fogja elfelejteni, hogy hivatali, üzleti, vagy kutatómunkája során váratlanul városi és európai szabású embereket talált, s bizonyára azt is be fogja vallani, hogy nehezen értette meg azt, hogy e kétfajta ember ugyanazon város légkörében él egymás mellett.

Megannyi ellentét, amit a külső kép mutat, s ha alaposabban szemügyre vesszük ezeket az ellenmondásokat, úgy mindegyikben ráismerünk a mezővárosokról elterjedt vélemények tudományosan is elfogadott formáira. Kétség és aggály nélkül mondja ki a könnyen ítélő várostudomány, hogy a mezővárosok lényegükben nagy falvak, csak központjukba rakódik le a városiasság egy kis szigete, s mindaddig nem lehet igazi városoknak tekinteni ezeket, amíg ez a sziget ki nem szorítja a falusi részeket és birtokba nem veszi az egész városterületet.

Általános elmélkedés a városról és a fejlődés útjának a végigkövetése már elég volt annak a bizonyítására, hogy itt nem a város és a falu esetleges összevegyüléséről van szó, hanem egy sajátságos őstermelő város kialakulásáról, azonban a további részletek még mindig föltárásra várnak. Kik és hogyan élnek abban a városban, amely nagyrészében őstermelő település és mégis város, milyen berendezések szolgálják ezt a furcsa városi életet és végül hogyan város hát az olyan település, amely minden általános törvényszerűség szerint nem város?

Részletekbe menő és konkrét összefüggéseket föltáró vizsgálódásokkal ezekre a kérdésekre akarunk megfelelni. Szociográfiai szempontú városkutatással sorjában föl akarjuk tárni a mezőváros életének társadalmi tényezőit, s minden lépésnél arra a kérdésre akarunk megfelelni, hogy városi-e ez a jelenség vagy sem, s ha városi, mi ennek az értelme a mezővárosi életében.

A részletek föltárása előtt azonban általánosabb szemlélődésre is szükség van. Láttuk, hogy milyen ellentétes ítélet alkotható fölületes szemlélet alapján, akár a város külsejéről, akár a benneélő társadalomról. Nézzük meg egyszer ezt a furcsa városjelenséget kevésbbé fölületes szemmel, vájjon első pillantásra is olyan városiatlan lenne az a kép, amit a mezőváros és a benne élő társadalom nyujtl

A mezővárosok hazája az Alföld, s ez már megtévesztő megítélésre ad alkalmat. A városok képéhez ősi és tiszteletreméltó hagyomány alapján hozzáképzeljük ha nem is éppen a hét dombot, de néhány dombot, vagy a hegyek közé beékelődött völgyet. Jól tudjuk azt már, hogy a városok jelentékeny része síkföldön fekszik, azonban a klasszikus városkép dombokhoz és völgyekhez kapcsolódik, tehát a síkföldi településről csak akkor hisszük el, hogy város, ha fekvése ellenére számos döntő érvvel bizonyítja ezt be. A mezővárosok közül pedig sem dombokkal, sem völggyel nem dicsekedhet egyik sem. Szegedről mondja a hagyomány, hogy hét dombra épült, éppúgy mint az örök város, azonban mik voltak ezek a dombok? Néhány méteres szintkülönbség a környező területtel szemben. Ilyen dombokkal viszont minden alföldi mezőváros dicsekedhet, ha nem is éppen héttel, mert mindegyik a terep kiemelkedőbb részein keletkezett a gyakori árvízveszélyek miatt, s csak később terjedt ki az alacsonyabb rétegekre.

Azt is szívesen hozzáképzeljük a város képéhez, hogy folyóvíz szelje keresztül, vagy ott hömpölyögjön medrében a város falai alatt. Itt ismét keveset számít, hogy akárhány nem vitatott város nélkülözi a vizet éppúgy, mint mezővárosaink nagyrésze, mert érthető hagyományok alapján hiánynak érezzük, ha egy város nem víz mellett épült, s csak egyéb városiassági elemek tudják elfeledtetni velünk ezt a fogyatékosságot. A harminc mezőváros közül pedig ma már csak a négy tiszamenti város az, amely élő vízzel dicsekedhet: Szeged, Szentes, Csongrád és Szolnok, s két kőrösmenti: Gyula és Békés. Van még aztán néhány, amely valaha vízmelletti hely volt, s egész települési szervezete a vízhez igazodott, azonban ma már vagy a víz száradt ki, vagy a város került távolabb a folyómedertől. Átmeneti hely Szarvas, mert ma ugyan még víz mellett van, azonban ez már holt ág és megtörténhet hogy egyszer kiszárad. Teljesen eltávolodott azonban a víztől a valaha vízmelletti Makó és Hódmezővásárhely.

Valóban víz és kiemelkedések által alig enyhített síkföldön állanak mezővárosaink, azonban ebben csak hangulati látás találhatja városiasságuk fogyatékosságát. Igaz, hogy tájképileg elvesztik ezzel különös vonzóerejüket, azonban szerepük városiassága ettől még tökéletes épségben meglehet. Az is bizonyos, hogy ez a táj éppen ellenkező hatást tesz: nemhogy emelné képük

városiasságát, hanem inkább csökkenti, hiszen a végtelenbevesző tikkadt és poros síkságon, vagy a békákkal és vizimadarakkal népes nádasok partján nehezebben ölthet városi képet egy település, azonban mindezen akadályok ellenére is ölthet.

Mert nézzük csak, — még mindig szigorúan a tájba való beilleszkedés“ szempontjából — milyen földrajzi helyeken állanak is mezővárosaink és ez a hely milyen szerepet tölt be a síkság többi részével szemben. A vízmelléki városok közül Szeged, Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Csongrád, Szolnok, Gyula és Békés átkelőhelyek, s ez forgalmi energiát jelent számukra, noha számottevő arányban csak Szegednek és Szolnoknak. Más mezővárosok viziút és átkelőhely híján is hasonlóképpen forgalmi utak találkozásában keletkeztek, tehát a hely határozott forgalmi szerepet jelent. Ilyen városok Debrecen, Nyíregyháza, Békéscsaba, Cegléd és részben Kecskemét. Különös és figyelemreméltó jelenség azonban, hogy egyik ilyen vásár, illetve forgalmi helyre települt mezőváros sem két eltérő táj találkozási vonalán áll, hanem ugyanazon jellegű és termelésű vidék belső forgalmi útjainak a találkozási pontján, így is azonban még csak a kisebb rész dicsekedhet földrajzi energiával. Milyen helyeken épült és milyen szerepre való a többi mezőváros? Azt lehetne mondani, hogy a világon semmiféle földrajzi tényező nem indokolta a mezővárosok legtöbbjének a települési helyét, mert legnagyobb részük egy-egy tökéletesen egyjellegű tájnak egy tetszésszerinti pontjára települt. Igaz, ez a hely később központja lett egy vidéknek, azonban ezt a központi szerepet nem földrajzi tényezők szabták meg, hanem maga a város lett a központ. Ugyanúgy településhetett volna másik pontra is és éppenolyan központtá fejlődött volna ki. Az tehát a helyzet, hogy mezővárosaink legtöbbje valóban nem a táj földrajzi erőiből merítette városi energiáit, hanem maga teremtett városi energiákat, idővel azonban a megtelepülés visszahatott a tájra: ma már minden mezőváros egy~egy tájnak a központja, s nem lehet mondani, hogy egy-egy város vonzásterületébe eső táj ne különböznék termelésben, társadalmi életben és táji jellegben is a másiktól.

Mezővárosaink tehát a táj egyhangúsága és energiátlansága ellenére városokká lettek, s ma már a táj is, amelyben állanak, ehhez a városi szerephez igazodott.

Minden mezővárosunknak közös jellemvonása, hogy városi energiákat és szerepeket jelentő központi helyen állanak. Azok a városok, amelyek már eleve kapcsolódtak egy energikus földrajzi helyhez, mint Szeged, Szolnok, Debrecen, Nyíregyháza és Békéscsaba, ma inkább forgalmi városok, mintsem mezővárosok, azonban mezővárosi jellegük, részben ma sem veszett el, részben pedig fejlődésüknek egy szakán városiasságuknak döntő tényezője volt. Azok a mezővárosok pedig, amelyek maguk teremtették meg földrajzi energiáikat, minden különösebb forgalmi szerep nélkül egyszerűen mezővárosok, s ez azt jelenti, hogy egy bejárható területnek a központjai, s ennek a területnek minden útja a városi központba vezet. Olyan helyek ezek tehát, ahol a földrajzi tényezők miatt nem kellett volna városoknak keletkezni, azonban ha már egyszer az odatömörülő népesség várost alapított, akkor a környező terület ehhez a központhoz, mint városhoz szerveződött. Ebben aztán minden mezővárosunk közös: egy számottevő nagy terület minden élettevékenységével köréje szerveződött, s ennek a társadalmi összetartozásnak a városba futó sugaras útrendszer a földrajzi megnyilvánulása. A terület, amely így egy város rendszerébe szerveződött, minden földrajzi indokoltság nélkül 25-től 166 ezer kát. holdig terjed, s ez a városi központtól számított 15—50 kilométeres sugarú vidéket jelent. A népesség pedig, amelyet ez a városterület magában foglal, tanyákat és falvakat egyformán beleszámítva legkevesebb 50.000 lélek és legtöbb 200.000. Ha csak szorosan a városi szervezetbe tartozó népességet vesszük tekintetbe, akkor legkevesebb 20.000 és legtöbb 140.000 ezernyi népesség városi egybeszerveződéséről van szó.

Ilyen központi fekvés pedig már minden ítélet szerint város, s ez a városiasság, akár a térképre nézve, akár a tájat szemlélve, mindenképpen első pillantásra kiütközik. Fokozottabban nyilvánvaló ez a városi helyzet akkor, ha a városok belterületét nézzük meg jobban. Legalább 1000, de olykor 4000 kat. hold területen terül szét a város és ennek a városterületnek a képe, ha elemeiben hasonlít is a falvakéhoz, egészében véve éppenséggel nem az. A sugarasan összefutó utak központjában tornyok emelkednek és körülöttük tágas terek nyílnak, amelyek vásár és piacterekként éppúgy, mint gyülekező fórumokként szerepelnek. A terek körül forgalmi és közintézmények épületei helyezkednek

β]? s ezt a lakóutcák övezete veszi körül. A város szélén pedig körül, mint elővárosok valóban falusi városrészek helyezkednek el, de ezek itt a város alatt már nem is igazi faluk, hanem elővárosok. Az ilyen tájkép már nem falusi, hanem sokkal inkább városi, sőt rendjét és beosztását tekintve egészen nagyvárosi szabású.

Ha pedig egyenként nézzük mezővárosainkat a körülöttük kialakalt vidékkel, úgy megismerjük tájuk egyéni jellegét, s mint látni fogjuk, ezek egyéni városjelleget és a tájban egyéni színt, változatosságot és szépséget jelentenek.

,

Valóban nagyvárosi arányú és stílusú Szeged és Debrecen tája. Belvárosa mind a kettőnek külső formáiban is nagyvárosi jellegű. Terei és utcasorai semmiben sem különböznek nyugati városokétól, s a szerep is éppolyan, amit betöltenek. Lakónegyedei, a zártsorúak éppúgy, mint a villaszerűek tökéletesen megfelelnek a többi európai városok ilyenfajta telepeinek, s bennük az élet is egészen hasonló azokéhoz. Elővárosi lakótelepei pedig szabályszerű elővárosok, s ezeknek az élete tökéletesen hozzánőtt a város életéhez. A város távolabbi képződményei hasonlóképpen: Debrecenben a nagyerdei villák és nyaralótelepek éppúgy, mint Szegeden az új szegedi és fölsőtanyai nyaralóházak ugyanannak a szükségletnek ugyanolyan épületei, mint a nyugati városok környékén. A külvárosi falvak és a határbeli tanyák pedig éppolyan mezőgazdasági termelés telepei, mint a nyugati városkörnyéki falvak, avval a különbséggel, hogy ezek még jobban a város szervezetébe tartoznak, tehát városiabbak, mint azok. A szegedi paprikaföldek és gyümölcsöskertek éppúgy városias kultúrtájnak a képét nyújtják, mint a debreceni veteménykertek és gabonaföldek.

A három nagyforgalmú mezőváros, Szolnok, Békéscsaba és Nyíregyháza belső területének városiassága szerint közvetlenül a két nagyváros után következik. Mindkettő olyan várostípust testesít meg, amely ha nem az Alföldön és nem falusi külvárosokkal és tanyákkal lenne körülvéve, olvasva menne a nyugati kisebb városok között. Azonban falusi részeit és tanyáit is csak előítélet zárhatja ki a városias terület köréből. Mindhárom városban olyan arányú forgalom bonyolódik le, amely akkor is, ha tanyáik révén lennének mezővárosok, városiassá tenné egész területüket.

De az őstermelő telepek is mindhárom városban, ha egyénileg különböznek is egymástól, egyformán magukon viselik a városhoz való tartozás bélyegét. A nyíregyházi bokortanyák, ha egyre inkább falunak számíthatók is, nem olyanok, mint a nyugati falvak: a várossal való kapcsolatuk sokkal erősebb és döntőbb jellegű. A nyíregyházi tanyalakó, ha látszólag falusi is, városi életet is él, hiszen mindegyiknek meg van a városi szállása és jelentékeny időt tölt el ottan. A békéscsabai tanyai pedig még látszólag sem falusi. A tanyák szétszórtan állanak és egyenként való szálon függenek össze a várossal. Szolnokon pedig olyan közvetlen forgalmi vonalak kapcsolják össze a tanyákat a várossal, hogy ebben az elsősorban nem mezőgazdasági városban tűnik legjobban szembe a tanyák beilleszkedése a városi szervezetbe, A két klasszikus példaképpen említhető mezőváros, Kecskemét és Hódmezővásárhely pedig utolérhetetlen példáját mutatja egy nagy mezőgazdasági terület városi egy beszervezésének. Kecskemét a gyümölcstermelő város, ehhez képest piaci és feldolgozó szervei éppúgy, mint a gyümölcsös kertek elválaszthatatlanul hozzátartoznak városi képéhez, s azt olyan különös színűvé és zamatuvá teszik, hogy ez tökéletesen pótolja egynémely városi berendezéseinek a hiányát. Hódmezővásárhely az állattartó és gabonatermelő központ. Szélesudvarú tanyáin százával és ezrével sereglik a baromfi és televényföldjén olyan nívón és olyan méretekben teremnek a .gabonafélék, mint sehol másutt az országban. Benn a városban pedig a lakályos gazdaházak mellett a határbeli termékek piacai és üzletei jelentenek városi életet. Álmos és nehéz - mozgású ez a város, mondja az átutazó idegen, azonban ez a lassú energia is elég volt ahhoz, hogy eddig városi szintre emelje Vásárhelyt, legföljebb az a kérdéses, hogy dinamika nélkül emelkedhet-e tovább ezen az úton.

A három kér tesz város: Makó, Nagykőrös és Cegléd városi szervezetével egy szigetet emelt föl az alföldi termelés külterjes szintjéről és városi nívójú kerti termelést fejlesztett ki. Mindhárom különböző tájat és különböző stílusban művelt ki, abban azonban közösek, hogy mind város és mind városi nívóra fejlesztette mezőgazdasági termelését és vidékének jellegét egyformán. Cegléd és Nagykőrös kertes ligetté tette a homokpusztát, Nagykőrös ezenkívül valóságos konyhakertté a városalatti televényt,

Makó pedig szinte hollandi jellegűvé a szikkadt füves pusztát és a gabonatermő mezőséget. Városi belterülete mindháromnak kisebb arányú, mint az eddig fölsoroltaké, azonban a kertek és tanyák gazdáinak lakóházai, valamint rendkívüli értéket jelentő mezőgazdasági termelésük földolgozása és értékesítése városi életet hívott életre.

A kiskun városok, Halas és Félegyháza, Kecskemét és Cegléd nyomában járnak: ugyanolyan kerti termelést honosítottak meg határukban és ugyanolyan városi táj kialakításának az útján haladnak, mint azok. Viszont a jász, nagykun és a hajdú városok a puszta városai. Erős állattartás és kiterjedt gabonatermelés folyik határukban, éppen ezért a város és a határ képe még jobban hasonlít a régi puszta arculatához, mint a többi belterjesebb termelésű városoké. A puszta városai ezek, de már a kultúra alá került pusztáé, s hogy eredeti jellegük megőrzése mellett városi szintre emelhették a tájat, amely körülöttük elterül, annak egyetlen oka az a sajátságos városi szervezet, amelyet ősidőktől fogva megtartottak és egyre jobban fejlesztettek.

Néhány békési és csongrádi város van még, amelyek külön arcot képviselnek az alföldi városi tájak társaságában. Szentes és Orosháza Hódmezővásárhely jellegéhez hasonló, azonban mindkettő annál mozgalmasabb és fejlődésre alkalmasabb. Orosháza termelésének mezőségi jellege mellett egyre sikeresebben próbálkozik a belterjesebb termelőmódokkal, s ezen az úton akár Makó, akár Cegléd példáját követheti sikeresen. Szentes pedig maga Hódmezővásárhely, csak élénkebb vérmozgású népességgel és többirányú termeléssel. Város épúgy, mint amaz, de élénkebb ütemű életet él, éppen ezért nemcsak megtartja eddigi szintjét, hanem egyre emelkedik ezen az úton. Legtipikusabb mezővárosaink egyike, mely minden külön jelleg nélkül valósítja nieg azt a városképet, amelyet a mezővárosi rendszer képvisel. Többi kisebb mezővárosi helyeink, mint Békés, Szarvas és Gyoma éppenhogy városi szintre emelkedtek, s tájuk jellege még a friss városiasságot képviseli inkább, mintsem valamilyen határozott jelleget. Fejlődésük útja most afféle mutat, hogy valamelyik másik mezőváros példáját fogják követni, azonban különös helyi energiák folytán idővel talán egy-egy különálló mezővárosi arcot fognak kialakítani.

Ez a színkép, amit mezővárosaink tája egészen külsőleges szemlélettel mutat. Vázlatos jellemzésük is elég ahhoz, hogy ezt megmutassa: az egyhangú pusztából milyen tájakat formál-t ki egynek-egynek a városi szervezete. A táj tehát, amint kiderült, városias, s ha a társadalmat nézzük, mely ebben a tájban él, még kétségtelenebbül városi jelenségeket fogunk fölfedezni.

A mezőváros nem egyik napról a másikra lett város s legfőképpen nem faluból lett várossá. Egymásra következő nemzedékek munkája alakította ki mai arculatukat, s ezek a nemzedékek egészen a török pusztítások után való megtelepedésig visszamenve városi nemzedékek. Ma tehát a mezőváros minden nemzedéke városi érzületű, ami azt jelenti, hogy a mezővárosi társadalomnak a hagyományai is városiak. Az öregek épúgy városnak tudják helységüket, mint a fiatalok, s azt is egyformán tudják, hogy minek köszönhetik városi szervezetüket.

Az igazgatási önkormányzat és a társadalmi önállóság eszméjében nőtt föl a mezőváros társadalma és a tanyaiak is abban a határozott tudatban és érzületben, hogy ők a városhoz tartoznak, az nekik az otthonuk és csak ideiglenes kinntartózkodás az, amire a termelés kényszere szorítja rá őket. Ez a városi tudat eleven hagyománya a mezővárosi társadalomnak, s ezt minden generáció a magáénak vallja. Úgyis város lehetne egy-egy mezővárosunk, ha hirtelen kinővén falusi kereteit, városi szerepre és minőségre formálna igény t, s ezt fiatalabb nemzedéke szenvedélyesen vallaná követelményének, így azonban, hogy a hagyomány a városi élet és a városi igény, s ez közös a város társadalmának minden nemzedékében, még az a kérdés sem merülhet föl, hogy vájjon város-e máris. Nem város jobban, mint egy századdal ezelőtt volt, viszont hogy akkor is fenntartás nélkül az volt, annak, eleven bizonyítéka az a városi hagyomány, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik ma is mezővárosaink társadalmában.

Ám nézzük osztályrétegződése szerint ezt a társadalmat, vájjon ebben a vonatkozásban megáll~e városi minősége.

Mezővárosaink társadalmának a nagyobbik fele ma is a parasztsághoz tartozik. Alapvető kérdés, hogy alkothat-e a pa-

rasztság városi társadalmat? Tudjuk, hogy az őstermelők paraszti jelleg nélkül is csak kivételesen, parasztok pedig ezen felül is csak a legkivételesebb esetben. A földhözragadt, nyugalmi állapotban levő parasztság szükségszerűen a falvak lakója, tehát ilyen társadalom semmi körülmények között nem lehet városi társadalom tényezője. Az a módszer, amely őstermelőket városivá tehet, nevezetesen a tanyás település és a kerti termelés, szintén hozzáférhetetlen az ilyen parasztság számára. Az tehát a helyzet, hogy csak nyugalmi állapotából kimozdult és emelkedő szintű parasztság alakíthatja ki a tanyás települést, ilyen fejlesztheti ki a kerti termelést, ebből következőleg csakis ilyen parasztság lehet városi lakossá. Úgyis lehetne mondani, hogy várost csak szabad társadalom teremthet, a parasztság pedig, “ Ha valóban és tökéletesen az, nem szabad társadalom, ennélfogva városi tényezővé sem lehet sohasem.

Mezővárosaink parasztsága azonban szabad parasztság. Akkor tette meg a lépést a városiasság útján, amikor egyben társadalmi helyzetén jelentékenyen könnyíteni tudott a szabadság irányában. Akkor alakította ki a tanyarendszert, amikor megszabadult földesuraitól és azért tudta megtartani a falusinál nagyobb közösségeit, mert szabad és autonóm társadalmat tudott kialakítani. Parasztok voltak azonban e városrendszer kialakítása idején annak ellenére, hogy szabadságot tudtak kiverekedni maguknak, de abban az arányban lettek mind kevésbbé parasztok, amilyen arányban városi szervezetüket meg tudták védeni és társadalmukat városiasabbá és szabadabbá tudták fejleszteni. Ha tehát áll is az az alaptétel, hogy a parasztság és a városiasság összeférhetetlen, áll az az összefüggés is, hogy a paraszti jelleg csökkenése a városiasságra való fokozott alkalmasságot jelent.

A mezővárosok parasztsága ez utóbbi összefüggés alapján lehetett városi népesség és társadalmi fejlődése ma is ennek az összefüggésnek az érvényességét mutatja. Akkor, amikor a mezőváros rendszere kialakult, már kimozdult földhözragadt nyugalmából a városalapító parasztság, s későbbi története során, amily méitékben építette városi kereteit, olyan mértékben vesztett paraszti jellegéből. Ma már csaknem tökéletesen városi jellegű lett mezővárosi településünk, s csaknem tökéletesen elvesztette paraszti jellegét társadalmának őstermelő része.

A mezővárosi parasztság ma már csak a városi szervezet és szabadság előtti időkre visszamenve parasztság, a szabad jászkun és hajdú kerületekben még erre az időre visszamenve is csak részben, attól az időtől kezdve mind e mai napig egyre csökkent paraszti alávetettsége és meghatározottsága, tehát ma már legalább olyan joggal tekinthető szabad földművelőnek, mint parasztnak. Ha olykor szereti magát mégis parasztnak nevezni ez a földművelőréteg, az nem a paraszti jelleg elismerését jelenti, hanem a protestálást és tiltakozást a még megmaradt paraszttörvények uralma ellen. Azért nevezi magát parasztnak, mert részben még valóban paraszt — hiszen hol ne találkozna még ennek az eredetnek a megbélyegző szemrehányásával — s most már egy csöppet sem akar az maradni.

Ha ma keresünk társadalmi összefüggéseket, tisztában kell lennünk avval, hogy a mezővárosi parasztság már besorolt a társadalom polgári szervezetébe és ha mégis parasztot mondunk, ezt csak a múlt fennmaradt csökevényeinek a megjelölésére, vagy egy politikai törekvés meghatározására használhatjuk.

A mezővárosok társadalma tehát nagyban és egészben egységes polgári társadalom,, s a parasztság már beleilleszkedett ebbe a rendbe és a paraszt múlt is, amely e városok történetének korábbi idejét betöltötte, az is abban a mértékben nem volt paraszti élet, amilyen mértékben városi tudott lenni.

A parasztságra vonatkozó aggodalom tehát elesett: a mezővárosok társadalma ma már valósággal polgári társadalom, emiatt tehát bízvást lehet igazi városi társadalom.

A parasztság átalakulása, szóval az osztályrétegződés egységesülése azonban természetszerűen nem törölte el a foglalkozásbéli különbségeket. Ha tehát parasztokkal nem is kell számolnunk a városok társadalmában, a földművelők még mindig jelen vannak, — vájjon ez a foglalkozás pár ászt jellege nélkül is nem akadálya annak, hogy e társadalmakat városiaknak tekintsük? Láttuk, hogy lehetséges őstermelő város, s ennek egyik tökéletes formáját a tanyarendszerű és kerti termelést folytató magyar mezőváros valósította meg.

Ha a városi minőséget nagyszabású technikai berendezésekhez kötnénk, akkor bizonyára meg kellene követelni, hogy a város társadalma ne csak úgy legyen polgári, hogy a rendi tago-

zottságot nem ismeri, hanem úgy is, hogy a társadalom jelentékeny rétege a polgársághoz tartozzék, amelynek van gazdasági ereje ahhoz, hogy a várost technikai berendezéseiben is kifejlessze. Mivel azonban mi nem a technikai berendezésekben, hanem a betöltött társadalmi szerepben látjuk a város lényegét, ettől a követelménytől is bátran eltekinthetünk és minden efféle előítélettől mentesen vizsgálhatjuk mezővárosaink társadalmát.

A mezővárosi társadalom tehát polgári társadalom és osztályrétegződésének az átlagos arányai fedik a magyar társadalom egészének a tagozódását. A mezővárosi népességnek mintegy tíz százaléka számítható a polgársághoz, körülbelül negyven százaléka a kispolgársághoz és a megmaradó fele a munkássághoz tartozik. Ilyen osztály viszony ok magukban véve még semmit sem mondanak a városiasságról, ha azonban föltételezzük, hogy város az a település, amelyben ilyen rétegzettségü társadalom lakik, akkor megállapíthatjuk, hogy mindenesetre szegény város. Ebben a szegénységben-leli magyarázatát az, hogy mezővárosaink, szervezetük kitűnően városias jellege mellett is mért nem tudták azokat a technikai berendezéseket megalkotni, amely fölületes szemlélet előtt elengedhetetlen tartozékai a városiasságnak. Némely mezővárosban enyhít valamit ezen a szegénységen az, hogy a városnak, mint jogi testületnek van jelentékeny vagyona, s ezek jövedelméből módjában van megalkotni azokat a közműveket, amelyekre a városnak szüksége van, azonban polgárai nem képesek viselni a megépítés'terheit. Egészben véve mindamellett szegény az a társadalom, amely mezővárosainkban lakik, s ez a körülmény mindaddig, amíg fönnáll, akadálya lesz annak, hogy ezek a városok a szervezetükhöz mért technikai berendezéseket megépítsék.

A mezővárosi polgárság minden ízében városi tényező, sőt a vezetőrétege a mezővárosi társadalomnak. Mind vezetői szerepben, mind életstílusban csak halvány árnyalatok már azok a különbségek, amelyek e polgárság különböző rendi eredetű csoportjai között fönnállanak. A polgárság úri elemei a legtöbb városban megtartották vezetőszerepüket, ott pedig, ahol vármegyeszékhely van, s ezenkívül Nagykőrösön, Kiskunhalason föltétlen vezetői a város társadalmának. A régi városi polgárság ivadékai megszaporodva újabb jövevényekkel, akik részben

zsidó, részben német eredetűek, mindenütt szintén régi jogon tartanak igényt a vezetőszerepre. Ezt az igényét ez a réteg avval is igyekszik alátámasztani, hogy életstílusában tőle telhetőleg' igazodik az úri élethez, s mindenben tökéletesen szolidáris velük. Kevés olyan mezőváros van, ahol független polgári öntudat fejlődött volna ki, s ez az úri hatással is szembenállva igazi városi polgári vagy másképpen indusztriális-kommerciális életformát alakított volna ki. A német eredetű polgárság mindenütt beleveszett az úri élet követőjének szegődött bürokrata rendbe, s csak a magyar és zsidó eredetű iparos-kereskedő polgárság alakított ki itt-ott önálló életet és társadalmi szerepet, így a szolnoki iparos-kereskedő polgárság, noha eredetében tökéletesen kevert és nem mentes erős német beütéstől, sajátságos magyar városi polgársággá tudott összekováesolódni. Hasonlóképpen Debrecenben a civisivadékok és a zsidóság egyformán ipari-kereskedelmi pályán dolgozva önálló polgárságot tudott kialakítani. Szegeden némileg szintén hasonló elegyű polgárság verődött össze, azonban itt erős a katolikus papság befolyása, s ez a debreceni református papság polgári jellegével szemben úri és feudális hatást jelent. A többi városban, ha egyáltalán van független polgárság, az legnagyobbrészt a zsidóságból alakult ki, s ez a csoport mindenütt csak zavarja a vezetés úri-polgári vonalát, s némely helyen inkább a parasztsággal és a munkássággal találta meg a szolidaritását, noha életformájában sokszor a legeurópaibb és a legpolgáribb. A volt parasztság vagyonosabb elemei tökéletesen besoroltak mindenütt a polgárság élvonalába és a helyi hagyományoknak megfelelően vesznek részt a vezetésben. A kiváltságos területeken mindenütt jól megőrizte önállóságát ez a paraszti polgárság és noha konzervatív vagy lojális az úri vezetéssel szemben, az úii életstílust nem sajátította el. Egy paraszti jellegű demokráciát fejlesztettek ki e kiváltságos városok, s ebben a vagyonilag kiemelkedő és polgárosodó gazdák lefelé, de különösen fölfelé az úri élgárdával és a kalmár jellegű polgársággal szemben megtartják önállóságukat. Osztálytudatuk tökéletesen polgári, azonban elevenen benne élvén a mezővárosi hagyományokban meg tudták őrizni az alsóbbakkal való szolidaritásukat. A többi mezővárosokban mindenütt az úri rend csatlósául szegődött a polgárosult gazdaparasztság és az összekötő osztályszolidaritás

alapján az életstílust is igyekszik elsajátítani. Vezető gazdák mindenütt tanácsosságra és főtanácsosságra törekszenek, s ha elnyerik ezt, akkor már teljesjogú tagjaiként érzik magukat az úri rendnek. A legkivételesebb eset az, hogy törekvő és emelkedő gazdák a polgárság egyéb elemeivel találják meg a kapcsolatot. Talán az egyetlen hely Makó, ahol ilyen jelenségnek a nyomai észlelhetők. Mivel azonban általánosságban ez nincs így, a parasztság városiasodása és polgáriasodása teljesen járatlan utakon halad, s a kiváltságos városokat kivéve semmi utalás nincsen arra, hogy valaha is megtalálja ez a réteg a maga egyformán földművelő és munkás, de ugyanakkor városi és polgárosult életformáját.

Ez a háromosztatú polgárság a mezővárosi társadalom vezetőrétege, ám ez a vezetés csak kivételes esetben jelenti a mezővárosi hagyományú vezetést. Az úri és a német-zsidó eredetű polgárság semmi közösséget nem érez a mezővárosi hagyományokkal, hanem ellenkezőleg mindkét réteg városi életet akar élni elszigetelten és különállóan. Ennek a vezetésnek a műve az, hogy mezővárosaink egy kis belső szigeten városiasodnak külsőségekben is, míg a városterület többi része a tökéletes városi szerkezet mellett is egyre jobban falusi szintre szorul a fejlődő belső részek mellett. Egyedül azokban a városokban van szélesebbalapú városiasodás, ahol egy szabad paraszti demokráciának a hagyományai még elevenen élnek és az ilyen szellemű vezetőréteg érzi a közösséget a város egész társadalmával. Ezeken a helyeken is azonban egyre jobban áttolódik a vezetés, s ha minden a jelenlegi irányban halad, akkor itt is egy elszigetelődő városiasodás hatalmasodik el.

A kispolgárság széles rétege minden mezővárosban követőréteg, s ami önálló tartást mutat, az nem egy egyetemes városiasodásra, hanem a régi népi hagyományok megtartására irányul. Éppen ezért életstílusban egy fokkal kevésbbé városias a mezővárosi kispolgárság, mint a polgárság, noha a városiasság hagyományai nem idegenek egyik csoportjától sem.

A legnagyobbtömegű a kisgazda kispolgárság. Ez a réteg még parasztibb életet él, mint a nagygazdák, s ez a maradiság a városiasság szempontjából egyformán jelent kisebb és nagyobb városiasságot. Kisebb ennek a csoportnak a városiassága azért, mert életszintje alacsonyabb, életstílusa egyszerűbb és magatartása bizony-

talanabb, azonban nagyobb a városiassága abban, hogy ez a réteg a tanyás szervezet igazi fönntartója és ezen a réven egy szélesalapú városiasodásnak a gárdája. Úgy lehetne ezt a furcsa kettősséget legjobban kifejezni, hogy a kisgazda félparasztság rétege őrzi legjobban a mezővárosi hagyományokat, azonban egyrészt éppenezért, másrészt paraszti karaktere miatt a legkevésbbé hajlamos a hirtelen és szigetekben való városiasodásra. Ez a réteg az, amely a városi képviselőtestületben ellenzi azt, hogy a város színházat építsen, de ez tiltakozik legjobban, ha a tanyája vidékét el akarják csatolni a város területéből, vagy ha egy-egy tanyai utat nem akarnak kiépíteni.

A városi múltú iparos-kereskedő kispolgárság a legkevésbbé magyar rétege a mezőváros társadalmának; a zsidóság mellett, amely minden városban megvan, német, szerb, román és tót népelemekkel találkozunk. A németség elenyészően csekélyszámú a mezővárosokban, s többnyire a nagyjában asszimilálódott kistisztviselő bürokráciához tartozik, a szlovákok, szerbek és románok viszont színtelen csoportokként vannak meg néhány mezővárosban. Magyar jellegű városi kispolgárság pedig csak azokon a helyeken van, ahol a városiasság nem a mezővárosi fejlődéssel kezdődött, mint Szegeden, Debrecenben, de itt is tökéletesen beolvadt ez a magyar elem a kispolgárság színtelen tömegébe, így tömegében ez a kispolgárság városi igényű, s ha nincs is fogékonysága a mezővárosi hagyományok iránt, határozott vágya az, hogy városa minél inkább város legyen, s a maga életstílusában mindent meg is valósít ebből, ami csak gazdasági erejéből telik.

Határozott és sajátságos jellegű viszont a zsidó kispolgárság. Míg a zsidó polgárság legnagyobb részében tökéletesen asszimilálódott és európai városi életformát alakított ki, s felekezetileg is a neológ egyházba tartozik, addig a zsidó kispolgárság tovább őrzi a gettó életformáját, megtartotta különállását és legnagyobb részében az ortodox hitközségbe tartozik. Mindamellett városi népelem ez a zsidóság, de csak annyiban, hogy a város belsejében lakik, iparral, kereskedelemmel foglalkozik és szüntelenül zajos társaságokban van együtt, azonban a város mezővárosi hagyományai, vagy a fejlődés európai mintaképei iránt már semmi fogékonyságot nem mutat. Számára a városiasság egyszerű tény és ebből sem hagyományt, sem követelményt nem alakít ki, tehát

végeredményben nem dinamikus tényezője a mezőváros társadalmának.

A munkásság ismét kétfelé oszlik. A nagyobbik része mezőgazdasági, a kisebbrésze ipari és kereskedelmi üzemekben dolaozik, de egy kivételes réteget nem tekintve csaknem egyform án városias tényezője a mezőváros társadalmának. Ez a kivételes réteg a tanyai cselédeké. Ezeket a munkásokat kivetette a városból a tanyarendszer, s mint egyetlen áldozatot dobta oda a pusztai életnek a városiasodás. E tanyai cselédek a legtöbb helyen nyomorgó és magatudatlan zsellérek, akik sem a város életében, sem a társadalom életében részt nem vehetnek. Egymással való érintkezésüket lehetetlenné teszi az állandó munka és a nagy távolság, a gazdákkal való érintkezés pedig olyan alá-fölérendeltségi keretek közt folyik, hogy az nem társas érintkezésnek, csupán meztelen munkaviszonynak felel meg. Mégis egy-egy városban, ahol a helyi munkásszervezetek megtalálták az utat ehhez a réteghez, erős mozgalmi elemeket találtak köztük, s ezek természetszerűen a városiasságot igénylő szocialista eszme vonalában városi elemeivé lettek annak a városnak, amely kitaszította őket falai közül. Hódmezővásárhelyen például a munkáspárt legbuzgóbb elemei a tanyák közt vannak, s hogy a városnak szocialista képviselője van, az legnagyobbrészt ezeknek a tanyai cselédeknek a műve.

A mezőgazdasági munkások nagytömegükben szintén annyiban városi tényezők, amennyiben a munkásmozgalomban részt vesznek. A többiek csak annyiban városiak, hogy a város egy külön lakótelepén laknak, s ez a lakótelep szervesen beletartozik a város szerkezetébe. Viszont a munkásmozgalomban, résztvevő munkások a legenergikusabban követelik a város városias fejlesztését, lakótelepük nyomorúságainak az eltüntetését, egyszóval a város minél gyorsabb ütemű fejlesztését.

Az ipari munkások már foglalkozásuknál fogva is városiak, tehát akár mozgalmi tényezők, akár nem, mindenképpen tökéletesen városi tényezői a mezőváros életének. Ezeknek a munkásoknak természetesen éppúgy, mint a kispolgárságnak, semmi érzéke nincsen a mezővárosi hagyományok iránt, azonban városiassági igyekezetük és követelésük oly őszinte és oly erős, hogy a város fejlesztése körüli helyi megmozdulásokban ők a legtevékenyebbek. Az viszont, hogy nem a mezővárosi hagyomány él bennük, nem

számít semmit, mert egy általános városiasság vágyát képviselik, ők a legharcosabb ellenzői a szigetekre korlátozott városiasodásnak. Az energia tehát ugyanabban az irányban érvényesül, mintha a mezővárosi vonal továbbépítését tudatosan segítené, öntudatlanul is a legenergikusabb városfejlesztő réteg az ipari munkásság, s mivel a mezővárosban él, hát a mezőváros fejlődését segíti elő. Ilyen a mezővárosok szerkezete, s ezek után kevés kétség lehet aziránt, hogy ez a társadalom városi jellegű. Ha pedig ennek a társadalomnak a funkcionálására fordítjuk szemünket, úgy az egyes magatartások részletes vizsgálatának a kikapcsolásával is néhány olyan társadalmi jelenségre mutathatunk rá, amelyek eredendően és különlegesen városi jellegűek, s szükségszerűen kapcsolódnak a város eszméjéhez.

A germán vidékek városai bizonyára egy-egy csak városi keretek közt betölthető szerep ellátására alakultak, hiszen minden efajta városról tudjuk, hogy erődítés, forgalmi hely, ipartelep, egyházi központ, vagy fejedelmi udvar teremtette-e meg. A földközi tenger melléki városok azonban, különösen pedig az antik városok, nem ilyen különleges céllal jöttek létre. Athént és Rómát pásztorok és földművelők alapították, s nem is úgy, mint ipari vagy forgalmi helyet, hanem úgy, mint a fórumot körülvevő lakótelepet. Az antik városnak a magva nem a piac volt, hanem a fórum, tehát az a hely, ahol az emberek minden különleges cél nélkül, az egymással való érintkezés végett, azért, hogy közéletet éljenek, összejöttek. Ez a különös cél nélkül való és formátlan gyülekező hely olyan kétségtelen és eredendő jelensége a városi életnek, hogy ahol ez meg van, ott van igazi város még akkor is, ha a népesség, amely idegyül, nem városi szerepet tölt be, vagy nem is éppen a fórum közvetlen környékén lakik.

Mezővárosaink társadalma pedig nagyon jól ismeri ezt a fórumszerű gyülekezőhelyet, g ennek a társadalomnak minden tagja számára az ilyen formátlan és különleges célú gyülekezés jelenti elsősorban a városi életet.

A tanyai ember minden vasárnap reggel és minden hetipiacos napon hazakocsizik a városba, s amikor városi otthonában lovát ellátta, s magát összeszedte, elindul »befelé«. Ugyanezt teszi az is, aki állandóan benn van a városban, s ha akármelyikük szembejövő ismerőssel találkozik, annak a kérdéseke is azt feleli, hogy »mék

befele«. S az a hely, ahol »benn« találkoznak, nem más, mint a piactér, ahol egy ideig valóban piac is van, azonban amikor a piac elníűltr akkor kezdetét veszi a »fórumélet«, a formátlan és »céltalan «közélet, amelynek az az értelme, hogy az emberek találkoznak egymással és a közösen érdeklő dolgokat megbeszélhetik egymással. Híreket hallanak, véleményt nyilvánítanak, s hazamennek avval a tudattal, hogy a világ nem folyik nélkülök. Megtörténik, hogy a húsz kilométerre eső tanyáról csak azért hajt haza a gazda, mert ott akar lenni a fórumon, s megtörtént, hogy amikor egy rendelet következtében beszüntették a vasárnapi piacokat, azért a téren a tömeg éppúgy összegyűlt, mintha piac lett volna.

Mivel azonban a mi nyelvünknek nincsen szava a fórum megjelölésére, közönségesen piacnak nevezi a nép ezeket a gyülekezéseket, de mivel vagy semmit sem árulnak ezeken a helyeken, vagy az áruforgalom teljesen alárendelt tényezője ennek az együttlétnek, nevezik emberpiacnak és asszonypiacnak ezeket a gyülekezéseket aszerint, hogy nők vagy férfiak gyülekeznek egybe. Csábító perspektívája kínálkozik annak, hogy a mezővárosok eredeti magvát ezekben a »piaci« gyülekezetekben keressük, ne pedig valamilyen germánszabású városi funkcióban. Könnyen meglehet, hogy ez a fórum volt az, amely nem engedte falvakra szétoszolni az összefutott falvak lakosságát, mert annyira ragaszkodtak a közéletnek ehhez a módjához, hogy még a termelés kényszerítő ereje sem tudta szétszakítani őket. Bármennyire kínálkozó lenne is ez a magyarázat, nincs értelme, hogy ilyen távoli bizonytalanságok felé menjünk, amikor itt van a szemünk előtt az a kétségtelen tény, hogy ma az ilyen fórumszerű gyülekezések a mezővárosi társadalom életének, s egyben városiasságának legközpontibb jelenségei.

Ma már természetesen több formája van ennek a fórumi együttlétnek, ami részben a technikai fejlődésnek, részben az osztályokra való egyre élesebb széttagolódásnak a következményei. Az »emberpiac« szerepét polgárosodóbb gazdáknál lassan átveszi a gazdakör, de minden körbeli gazda, mégoly polgári öntudattal is, megfordul a piacon, mert itt találja meg legkönnyebben azt, akivel valami elintézni valója van. Sok városban nemcsak a tehetősebb és polgáribb öntudatú gazdáknak van klubszerű körhelyiségük, hanem a bérlőknek, kertészeknek és munkásoknak is külön-külön,

azonban egyik sem pótolja végeredményben a közös »piacot«, mert mindegyik osztályszerint való találkozóhely, viszont a főtéri »piac« minden osztály számára közös, s éppen ebben van rendkívüli jelentősége. Az »asszonypiac« már inkább kihalóban van, mert polgárféle asszonyok már nem igen mennek ilyen helyre, s ha az egyesületi élet még nem olyan magától értetődő számukra, mint a férfiaknál, inkább otthon maradnak, így az »asszonypiac« a régi asszonyi fórum szerepéről degradálódik cselédszerző és pletyka-hellyé, de igen sok városban mainapság még vígan funkcionál.

A fiatalság számára viszont a mezővárosban is kialakult a korzó, s ez éppenúgy osztályok fölött általános gyülekezőhely, mint a fórum, csak korhatárt ismer. Illetve ezt sem kizárólagosan. A vasárnap délelőtti és mindennap a későesti órákban a polgáiság és a kispolgárság gyülekezőhelye a korzó, s ez a réteg korkülönbség nélkül él ezzel a társasági alkalommal, legföljebb a legelőkelőbbek nem elegyeinek a nép közé. Viszont vasárnap délelőtt és ko±aeste a kisebbendűek özönlik el tömegesen a korzóhelyet, de ezeknek csak a fiatalabbjai járnak már ki, határozottan a két nem közt való találkozás céljával. Ez a »parasztkorzó« azonban még mindig erősen városi jelenség, mert itt nem úgy van, mint a falusi vasárnapi gyülekezetekben, hogy egy egymást ismerő kis közösség gyűl össze játékra, hanem egy nagyobb tömeg verődik egybe, minden játék kikapcsolásával tisztára csak az izgató együttlét végett. Ugyanaz ez a fiatalok számára, mint a »piac« az idősebbeknek. A fiatal éppúgy hazajön a tanyáról csak azért, hogy a korzóbeli tömeglésbén együtt legyen, mint ahogy az idősebb pusztán a »piaci« együttlét kedvéért. S amikor este öreg-fiatal újra kimegy a tanyára, mindkettő elégedetten érzi, hogy városi életet élt, s a legközelebbi alkalommal újra kívánkozik vissza.

A lényeg ezekben a formátlan együttlétekben az, s ez adja meg igazi városi jelentőségét, hogy egy olyan gyülekezési alkalom testesül meg bennük, amely mindenki számára nyitva van, s mindenki él is ezzel a lehetőséggel. A mezővárosi fórum nem annyi, mint a piactér, hogy csak az áruforgalom szempontjából érdekli azt, akinek éppen olyan áruja vagy olyan szükséglete van, hanem mindenkit, fiatalt, öreget, alsóbb és magasabb osztálybelit egyformán, aki csak tagja a városnak. Mert az, hogy szervezete mindenkit a város tagjává tesz, aki csak a városban lakik,

vagy a város határában dolgozik, az elvont összetartozás, absztrakt városi élet, de amikor egy-egy ilyen együttlétben valósággal egymás mellett lehet akárkivel a város polgárai közül, ez valóságos testté teszi a város egységét, s ezzel megalapítja a valóságos összetartozást.

Természetesen valóságos összetartozássá teszi a városban való lakást a különféle társadalmi funkciók szerint való más gyülekezés és találkozás is, azonban az mind különleges és részleges jelentőségű. Általános és egyetemes városi összetartozásnak csak a fórumbéli együttlét az alkalma, ezért ez a jelenség a mezőváros városiasságának kétségtelen és egyetemes érvényű bizonyítéka.

2. HÁZAK

A mezőváros úgy keletkezett, mint lakóváros és ezt a jellegét mind e mai napig megőrizte. Természetesen minden város lakóváros, hiszen mindazok, akik egy város területén találják meg munkájukat, a legtöbb esetben benn is laknak a városban. A mezőváros azonban nemcsak így lakóváros, hanem abban a vonatkozásban is, hogy egy távolabbi termelőterületnek a munkásai is benn a városban laknak. Éppen ezért nem is valamely termelés energiája teremtette meg ezeket a városokat, hanem éppen a termelés köve-, telményeivel szemben az együttlakás társadalmi energiája hozta létre őket,. Ma is csak az egyik része az a lakosságnak, amely a város belterületén találja meg a munkáját, a nagyobb résznek a munkahelye kívül a városon van, viszont az otthona, az igazi és örökös lakása benn a városban.

Idők folyamán azonban, akkor nevezetesen, amikor a város alatti legelőket is művelés alá fogták, éppúgy, mint a falvakban, szaporodott azoknak a földművelőknek a száma, akiknek lakóhelyként és munkahelyként egyszerre lett otthonuk a város. Ezek az őstermelő lakosok azonban sohasem lettek döntő tényezői a város életének, s ha ők adtak volna jelleget egynek is mezővárosaink közül, akkor az visszafejlődött volna faluvá.

De ugyanakkor, amikor a falusi jellegű házak szaporodtak, egyre sokasodtak azoknak a házai is, akik nem ugyan a mezőgazdasági termelésben, hanem az iparban, kereskedelemben és az

értelmiségi pályákon találtak foglalkozást. Az ilyeneknek természetesen szintén nemcsak a lakóhelye lett a város, hanem egyúttal termőtelepe is és pedig legnagyobbrészt úgy, mint a falusi őstermelőházakban egy telken, vagy éppen egy födél alatt talált hajlékot a lakás és a termelőmunka.

Az eredetileg lakóváros, mégpedig tisztán lakóváros jellege tehát így egyrészt a mezőgazdasági termelés, másrészt pedig a kereskedelem, ipar és értelmiségi munka, egyszóval a városi foglalkozások növekedése által lassan átalakult egyfelől iparforgalmi és igazgatási várossá, másfelől pedig visszafejlődött faluvá. Noha mindhárom lakástípus határozottan ki is alakult a mezővárosokban, az egész város eredeti jellegét mégsem vesztette el. Megmaradt városnak, amelynek legjellegzetesebb háztípusa a tanyai üzemben termelő őstermelő városi lakóháza.

A háromféle háztípus az összes mezővárosok országos átlagában csaknem egyenlő arányban foglalja el efajta városaink területét.

Az eredeti mezővárosi háztípus a tanyásgazda városi lakóháza. Külső formájában nem mezővárosi eredetű ez a házfonna, mert sokkal régebben megvolt már a falusi településekben, azonban a mezővárosok kialakulásával megváltozott irányt vett az ősi magyar ház fejlődése és termelési rendeltetésétől megszabadulva sajátságos lakóházzá alakult.

őse ennek a háztípusnak is, mint minden magyar háznak az egysejtű, állat és ember fedeleként egyformán szolgáló kezdetleges hajlék, amelynek fennmaradt formáját a Kunság némely helyein föllelhető tüzelős ólakban ma is szemlélhetjük. Amíg azonban a falusi házak később is megőrizték az állat és az ember házrészének a közös födelét, addig a mezővárosokban a lakórész elvált az ólrésztől és önálló fejlődésnek indult. A tüzelős ól kikerült a tanyára és itt fejlődött ki elsőrenden állati födélnek, amelynek emberi lakásra csak egy kis sarka marad.

A mezővárosi lakóház tehát az ősi magyar ház egy részéből, nevezetesen a lakórészéből fejlődött ki. Formájában és szerkezetében azonban az így elvált lakóház teljesen megőrzötte ősének, az együttesen háznak és ólnak a jellegét.

A csak lakássá alakult ház továbbra is megmaradt szabadon álló épületnek és csak jóval később alakult át sorházzá. Ha meg

is különböztettek elejét, hátulját, fölső és alsó végét, mégis minden oldala tökéletesen egyforma kiképzést kapott és a sima nyeregtetőnek egyik oldalon sem volt akármiféle nyúlványa. Éppen ezért az ilyen ház tökéletesen szabadon helyezkedhetett el a telek akármelyik részén és akármilyen állásban. Fönnmaradt régi térképeink valóban azt a helyzetet mutatják, hogy a kertes városokban éppúgy, mint a kunszállásokon, vagy az összefutott falvakból keletkezett mezővárosokban az egész tizennyolcadik század folyamán a legszeszélyesebben helyezkedett el a telken a lakóház. Volt, amelyik a telek belső részén állott párhuzamosan az utcával, volt, amelyik ugyanígy a telek utcafelőli részén, s olyan is sok volt, amelyik véggel állott az utcára. Az azonban közös volt mindegyik városban, hogy szorosan a telek határához sehol sem csatlakozott az épület, hanem körül kerítés övezte a telket, s a ház úgy állott, hogy azt ember, kutya bátran körüljárhatta.

Belső beosztásában pedig abban különbözött az állati hajlékként is szolgáló háztól, hogy a pitvarból a lakóházszobával szemben nem az istállóba nyílott az ajtó, hanem egy kamarába, vagy később egyre általánosabban egy másik szobába, s ezen túl következeit külön bejárattal egy kamra.

A magyar ház tehát sem tanyai, illetve falusi egységében, sem pedig mezővárosi osztottságában nem volt sorház, azonban olyan sem volt, amely szerkezeténél fogva nem válhatott sorházzá. A német vidékek tömbháza például tökéletesen alkalmatlan arra, hogy valaha is sorházzá váljék. Ez a háztípus minden oldalon külön kiképzett és különöző rendeltetésre való volt, tehát sohasem zárkózhatott egy belterületi telek vonalához. Valóban &z ilyen háztípusú vidékeken a falvak sem sorházas települések, hanem szabad és összevissza rendben helyezkednek el egymás mellett az egyes házak.

A magyar ház azonban sorházzá válhatott és azzá is vált mind a falusi, mind a mezővárosi településekben. Legelőbb a bejárat fölé alkalmaztak a tető nyúlványaképpen ereszetet, s ezzel már ki is alakult a ház egyes oldalainak a rangsora. A ház eleje a telek felé megnyúlt, tehát most már szükségképpen a telek belseje felé kellett nézni ennek az oldalnak. Amikor pedig a ház fölső végét, a nagyobbik szoba felőli végét deszkadíszítéssel, festéssel, vagy malterdísszel kezdték ellátni, ez a vége is külön ren-

deltetést kapott, s most már szükségképpen ennek a végnek kellett az utcára nézni. Innen már csak egy lépés volt az a fejlődés, hogy a ház a telek egyik sarkában helyezkedjék el, úgyhogy a háta szomszéd felé, eleje a telek belseje felé és a külső kiképzett vége az utcára nézzen. Ezzel a lépéssel pedig sorházzá alakult az épület és ettől fogva fejlődése már csak ezen a vonalon képzelhető el.

Mezővárosainkban még akkor is, amikor a szántóföldi tanyák már kialakultak, a szabadon álló ház volt az általános. Gyakori elhelyezés volt az, hogy a házépület a telek hátsó részében állott keresztbe az utcára, s a tanyák meglétében is szükséges kisebb gazdasági épületek, istállók az utca felőli részen helyezkedtek el, s mint Szentes történetében olvashatjuk, a trágyát az utcára hányták ki. A kertes városokban semmiféle gazdasági épület nem tartozott a lakóházhoz, azonban maga a lakóépület épp olyan szeszélyesen és szabadon helyezkedett el a telken, mint egyéb nem kertes helyeken.

A XIX. század elejétől kezdve azonban, akkor tehát, amikor a mezővárosok városi szervezete teljesen kialakult, utcasorokba rendeződtek a házak, s a városok belső részei kezdtek rendezettebb lakó város jelleget ölteni. Egyre általánosabb lett az utcafelőli díszítés és az eresz végignyúlt a ház előtt, s tornácot képezett, amely előtt vijágos kertecske húzódott végig az igényesebb udvarokban. A tanyás gazdálkodás mellett is szükséges gazdasági épületek mindig külön födél alatt helyezkedtek el az udvar hátuljában, s a lakóépületnél sokkal alárendeltebb szerepet játszottak. Innen van az, hogy a régi debreceni házakat kutató Zoltai arra lett figyelmes, hogy a háztelkeken való régebbi osztozkodásoknál istállóról, színről, fészerről ritkán esett szó. Természetes, hiszen ezek csak alárendelt épületek voltak, s gyakran csak hevenyészett tákolmányok arra az időre, amíg a tanyáról hazajáró jószágok az udvaron állottak.

Ez a lakóháztípus csak a múlt század közepétől kezdve változott, illetve fejlődött tovább, akkor, amikor egyre nagyobbak lettek a lakással szemben való igények és egyre több szobára volt szükség. A ház belső rendje nem engedte meg, hogy akárhány szoba épüljön benne, hiszen az egysejtű rendszer továbbra is érvényben volt. Csak két szoba épülhetett minden házban, egyik

jobbra, a másik balra a pitvartól. Ha több szobára lett szükség, nem volt más megoldás, minthogy az utcafelőli szoba mellett az utca vonalában meggörbítsék a házat és oda építsenek egy, vagy szükség szerint több szobát is, Valóban a mezővárosi lakóház következő típusa a görbeház volt, amely most már korlátlanul megfelelt a tanyásgazda lakásszükségletének. Nem változott semmit a telek beosztása, viszont megnövekedett az utcára néző épületrész, s itt fokozott tere nyílt a díszítésnek és hivalkodó kedvnek. De még egy hatása lett ennek az épületnyújtásnak. Ilyen építkezéssel lehetségessé vált, hogy a bejáró kaputis a tető < alá vegyék és ezzel akár a telek határáig beépítsék az utcavonalat. 4 múlt század végétől kezdve éltek is ezzel a lehetőséggel a mező-! városi gazdák és ilyen építkezés mellett zártsorú utcák keletkeztek, amelyek most már külsejükben is határozottan lakó jellegű és városias képet nyújtottak. Ma is ez a szorosan egymás mellé zárkózó görbeház a mezővárosi lakóutcák háztípusa, s belül ugyanaz a hagyományos rend a beosztásban, ami még abban az időben volt, amikor csak egy szoba nézett az utcára. Az eggyé lett pitvar és a konyha ma is ugyanazon a helyen van és szoba nyílik belőle jobbra, balra. Ahol azonban több szoba épült, ott már az egyes szobák külön-külön rendeltetésűek, a polgári lakás beosztásának megfelelően, hiszen az ilyen ház lakója mező-gazdasági foglalkozása mellett is polgár már.

A falusi jellegű és rendeltetésű mezővárosi ház ugyanabból az ősi házformából fejlődött ki, amelyikből a lakóház, azonban végig megtartotta az istállóval és a többi gazdasági épületekkel való egységét. Éppúgy sorházzá lett, mint a lakóház, azonban olyan hosszúra nyúlt a telek egyik oldala mentén, hogy fedele alatt az istálló és a szín is elfért, s ezzel a ház lakó- és gazdasági szakaszainak megfelelően az udvar is kétfelé tagolódott: fölső és alsó udvarra, amelyek közül az alsó udvar lett a gazdasági udvar. Az ilyen falusi szerepű házak ma is csak a végükkel néznek az utcára, s ennek következménye, hogy az ilyen házakból összetevődő utcák hézagos beépítésűek, hiszen egy ház és a hozzátartozó beépítetlen, de kerítéssel határolt telekrész váltja egymást.

E kétfajta rendeltetésű és fölépítésű ház a mezővárosok egynémely utcájában váltja egymást, s így vegyes típusú utcát

alkot, azonban a rendszerint való eset az, hogy külön utcákban vannak a tanyai gazdák lakóházai és külön utcákban a falusi jellegű porták.

A városi foglalkozású mezővárosi népesség lakóházai ha részben követik is ezeket az ősi gyökerekre visszanyúló háztípusokat, nagy re szűkben azoktól függetlenül kialakult idegen eredetű házformákat testesítenek meg. Igen gyakori polgári házforma a telek utcavonalán végigépített ház, az olyan tehát, amilyen a tanyai gazdák legfejlettebb lakóház típusa, azonban ezekben hiányzik a széles kapubejárat, hanem ehelyett egy keßkeny személyközlekedésre való kis kapubejárat vezet ki az utcára. Emellett a házforma mellett azonban megtalálhatók a kisvárosi háztípusoknak csaknem minden változatai: a véggel utcára álló, de kéttraktusos háztól a villaszerű tömbépületig. A lényeg mindegyiknél az, hogy tisztán a lakás céljaira épültek, legföljebb egy-egy szobáját foglalja el az iroda, rendelő, vagy üzlet, azonban egyik sem zavarja meg a lakás szükségleteihez szabott házszerkezetet.

Külön házforma alakult ki a külső lakótelepeken. Egyszerűen abból az okból, hogy a falusi háztípus a leggazdaságosabb házforma a rendelkezésre álló anyagok mellett, ezeken a munkástelepeken kivétel nélkül a falusi ház mintájára épülnek a házak, akkor is, ha bennük ipari munkások laknak. E munkáshizaknak azonban csak a külső formája egyezik a falusi házakkal, az nevezetesen, hogy véggel az utcára állanak és ezért hézagos beépítésű utcát képeznek, belső rendjük már lényegesen eltér azok'étól,
-hiszen istálló csak a legkivételesebben található bennük. Ehhez képest az udvar sem tagolódik ketrészre, mert nincs szükség gazdasági udvarra, hanem ehelyett a telek egyik része, mégpedig rendesen az utca felől eső, kertté alakul és csak a telek hátsó része marad meg műveletlen udvarnak. Gyakori továbbképzése falusi házformának ezeken a külső lakótelepeken, hogy az ereszalját beépítik, vagy konyhának, vagy kamrának, esetleg végig az épület hosszában az egészet, s ez esetben itt nyer elhelyezést az előszoba, konyha és a kamra. Akármilyen formában is épülnek ki az ilyen külső lakótelepi házak, mind elsősorban és túlnyomórészben lakóépületek, s falusi formájuk ellenére csak a legritkább esetben szolgálnak gazdasági épületül is. Egy kis kert az udvar

elkerített részében, s hátul kis baromfiudvar — ennyi az egész gazdasági rendeltetésű telekrész, ennyi viszont a város belsejében levő polgári lakóházakban is megtalálható.

A mezőváros mai alakjában mindössze kétszáz éves, tehát jellegzetes lakóházai legföljebb erről az időről maradhattak fenn. JVÍűemlékszámba vehető házai azonban még erről az aránylag késői időről sem maradtak fenn nagyobb számban. Legszebbek mindenütt a XVIII. sz. végén és XIX. század elején épült kúriák, amelyek vagy a határbeli birtokos úrnak, vagy a vármegye valamelyik tisztviselőjének a lakásaképen épültek, s mindmáig megmaradtak exkluzív úri otthonoknak. Nagyon érdekes, hogy ezek a kúriák városszerkezeti szempontból éppen olyan jellegű városi lakóházak, mint a tanyásgazdák lakásai, hiszen a birtokos úrnak is éppúgy meg volt a tanyája kinn a határban, mint a parasztgazdának, legfeljebb nagyobb volt, úgyhogy majornak nevezték. A legszebb és legtöbb ilyen kúria van Nagykőrösön, ahol a vidéki úri klasszicizáló építő stílusnak valóságos múzeuma szemlélhető.

A régi polgárházak levegőjét már csak Debrecenben és Szegeden őrzi egy-egy rövid utcasor, más városokban már egy-egy omladozó ilyenfajta ház ha akad, csak hírmondó arról az életformáról, amely sohasem uralkodott a mezővárosokban.

A paraszthá̀zak építőanyaga viszont sokáig a sár és a föld volt, tehát egy századdal ezelőtti épületek alig-alig találhatók. A múlt század közepétől kezdve azonban már minden városban vannak házemlékek, s ezek közt becses épületeket találhatunk. A gazdaságos és jólszerkesztett régi paraszthá̀z fönnmaradt példái, azok a házak, amelyek még nem sorházak, s anyaguk föld és nád, ma is megragadják a szemlélőt formai szépségükkel, éppúgy, mint szerkesztésüknek ökonómiájával. Legtöbb és legszebb emlékünk van azonban a paraszthá̀znak arról a fejlődési állomásáról, amikor a ház már a telek sarkába szorult, de még nem görbült meg. Az ilyen véggel utcára álló házakat a módosabbak téglából építették, vagy legalább is téglából a ház véget és a tornác oszlopait, s mind szerkesztésükben, mind díszítésbeli szépségekben a mezővárosi parasztépítkezés legszebb műveit szemlélhetjük bennük. A ház végek barokös kiképzése magában is megragadó látvány, de az épület vaskos arányai és a házvég és az oszlopok fehér vagy világossárga színekkel hangsúlyozott ritmusa a mezővá-

rosi építkezés legmaradandóbb műveivé teszik ezeket a paraszt lakóházakat.

Napjainkban erőteljesen építkezik a mezőváros, azonban mostani házaiban kevés vigasztalót talál a szem. A polgári lakóházak folytatják azt a szecessziós malter játékot, amelynek divatja a háború előtti években terjedt el, s a most épülő házaknak csak a kisebb része az, ami tudomásul vesz annyit legalább a modern építőstílusból, hogy a régi mintára tervezett házat kívülről, simán és »díszítetlenül« hagyja. Szerkezetében is modern lakóépület számosabban csak a két középvárosban van, viszont egy-egy árva hírmondója minden városban megtalálható. Az utóbbi évek művi alkotásaként szerepel a legtöbb mezővárosban egy-egy községi, vagy társasági bérház, amelyet a városok ismertetői mind úgy sorolnak föl, mint a város nevezetességét. Ezek a bérházak, abbeli szerepükkel, hogy a város belsejében a városi lakás minden föltételével rendelkező lakóépületet nyújtanak, kétségtelenül örvendetes jelenségek. Ám formájuk és stílusuk ritka kivételtől eltekintve, az építőízlés legszörnyűbb eltévelyedésének elrettentő példája. Van ezek közt minden »neo« stílusegyveleg, de uralkodó csillagzatuk a neobarokk. Zagyvaságuk nemcsak esztétikai fájdalom, hanem elkeserítő történelmi jelenség is: ha ilyen stílus uralkodik a mezőváros mai életében, elgondolható, hogy az ilyen városiasodás tökéletesen idegen a mezővárosi hagyományoktól, s ilyen városfejlesztéstől a jövőben sem várható semmi jó.

A mezővárosok utcái tehát nem a történelmi város levegőjét árasztják és ha az épületek stílusszépsége legtöbbször hiányzik is belőlük, nincsenek minden szépség nélkül. A régi belvárosi utcák, amelyek napjainkra mind lakóutcákká egységesültek, szűkek és zegzugosak, s egy-egy utcaelágazás, vagy összetorkolás váratlan városképpel lepi meg a szemlélőt. Az utcasorok itt sem felelnek meg a szokott nyugati városképnek, azonban az egymásmellett álló parasztstflusú és polgárias házak, s mindkétfajta épületnek a telken való változatos elhelyezkedése határozottan érdekes és mindennek, mondható, csak falusiasnak nem. A várost átszelő sugárutak és a helyenként térré szélesülő utcák házsorai ismét nem képeznek egységes és zárt házsort, azonban szépségük mégis megragadó. A tér szabad kiterjedése és a ráboruló ég hatalmas nyílása derűt, levegőt és világosságot ad az ilyen helyeken föltáruló

városképnek. A külső lakótelepek falusias házaik ellenére sem falusias jellegűek, mert hiányzik belőlük a tér bősége és az arányok tágasabb kiterjedése. Szűk utcák, apró és kis hézagokkal egymás-után következő házak kis játékfalvaknak tetszenének, ha egészen felületesen néznénk őket, mélyebbre látó szem azonban a városi proletártelepek sivár képét födözi föl bennük, amelyet csak keveset enyhít az apró kertecske, az udvaron szaladgáló néhány baromfi és a házvégre ráboruló akácfa. Azok a munkástelepek, amelyeket egy közös építőakció során építettek, éppúgy falusiasak külsejükben, mint a fokozatosan épülők, azonban a házvégek katonás glédája, a fedőcserép kísértetiesen ismétlődő pirossága és az ablakok egyformán szomorú homályossága falansztertelepp é teszik ezt a városrészt és az egyéni változatosság tökéletes hiánya leplezetlenül föltárja ezeknek a telepeknek a proletár nyomó - rúságát.

Sokkal harmonikusabbak már az igazi falusi részek utcái. Tágas utcák, széles udvarok és egyformán az utcára néző házvégek igazi falusi képet elevenítenek föl, azonban olyan faluét, amely egy város közvetlen szomszédságában van. Egész városövet foglalnak el ezek a falusi utcák, s mind szerepük, mind kiépítésük szerint tulajdonképpen idegen testek a városban. Külső képük mindig idegen is lesz a városhoz, ameddig csak ilyen marad, azonban társadalmi-gazdasági szerepük nem tökéletesen idegen a városhoz. Igaz, hogy az őstermelők, ha termelésüket a belterületi telken folytatják, már nem is lehetnek városiak, azonban ha már egyszer városban vannak, akkor termelésük a tanyás megoldás nélkül is tud városiasodni. Mindenekelőtt a város közelségében komolyan vállalkozhatnak a kerti termelésre. A makói hagymások, a szegedi paprikások, a nagykőrösi zöldségesek, mind a városi faluban laknak, s kétséges, hogy ha az a falu szabadon eb árván állana valahol messze a várostól, vájjon kifejlődött volna-e az a kerti kultúra. Azonkívül pedig az eredetileg falusi házrendszer képes városiasodni. A mezővárosi lakásrendezésnek első feladata lesz, hogy megszabadítsa a ma falusias jellegű házakat a gazdasági részeitől, s hozzá tudja juttatni ezeket a lakásokat is a városi javakhoz. Az erre való hajlandóság meg is van ezekben &z őstermelőkben, s tulajdonképpen városi igényeik ellenére laknak a városba ékelt faluban.

A mezővárosok lakótelepeinek a meglévő szerkezeti városiasság mellett külső képben meglepő városiasságot tud adni a növényzet megfelelő alkalmazása. Ha a házak formái el is maradnak-a megszokott városi képtől, a fásítás és az egyéb növényzet céltudatos alkalmazása képes teljesen városias szintre emelni az utcák képét. Ebben az irányban még csak kezdeményezések vannak, azonban olyan kezdeményezések, amelyek kitűnő kilátásokkal kecsegtetnek. Szentesnek, Makónak és Kiskunhalasnak a fásítása ma is fölmér hetetlenül emelte ezeknek a városoknak az utcáit, s mind a három város egyúttal példát ad arra, hogy többiek hogyan fejleszthetik városképüket. A sugárutak falszeiű nyárfasora, a lakóutcák lombos fái, a nyílt csatornák bokrokkal való fedése, a házak és az út közti tér virágágyakkal és bokrokkal való beültetése mind egy-egy kitűnő módszer arra, hogy a növényzettel hogyan lehet a lakórészek szépségét és mezővárosi jellegét minél jobban elérni.

Különösen jelentékeny a növényzetnek ez a szerepe, ha azt vesszük számításba, hogy a lakást szolgáló közművek minden igyekezet ellenére is rendkívül fogyatékosak csaknem minden mezővárosunkban. Állítjuk, hogy ezek a technikai berendezések iiem föltételei a városiasságnak, azonban azt nem állítjuk, hogy nem jó, ha ezek megvannak és hogy a szép városnak, s a lakás magasabb szükségleteinek nem föltételei ezek a művek. Ma az a helyzet mezővárosainkban, hogy Szegedet, Debrecent és Szolnokot kivéve, mind a csatornázás, mind a vízvezeték, mind pedig az út- és járdaburkolat a legszegényesebb. Az említett városokban sem teljesek ezek a közművek, azonban a város egy jelentékeny részén mégis kiépültek, a többiekben viszont csak kicsiny szigetben vannak meg a város közepén. Egyedül a villany az. amely minden mezővárosban a szükséges mértékben megvan, az összes többi közművek kiépítéséről még ezután kell gondoskodni. Az is bizonyos, hogy ha teljes rendszerben ki akarjuk építeni ezeket a közműveket, akkor a város lakóházainak bizonyos tömörítéséről kell gondoskodni.

A lakást szolgáló közművek tekintetében tehát mezővárosaink csekély kivételtől eltekintve nem városiasak, azonban mivel a város szerkezete és társadalma városias, ezeknek a közműveknek a megépítése hasonlíthatatlanul könnyebben

lehetséges, mintha ugyanezt egy faluban akarnánk keresztülvinni.

Ha a mezővárosok lakásstatisztikáját nézzük, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy az ország összes települései között a mezővárosokban jut legkevesebb egyén egy-egy lakóházra. Könnyű lenne ebből a városiasság tökéletes hiányára következtetni, azonban ilyen következtetésre csak a viszonyokkal valótökéletes tájékozatlanság juthat.

Azt mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy nem tartjuk a városiasság föltételének a nagy házak és az emeletes házak jelenlétét, hiszen ugyanolyan rangú városi lakás és ugyanolyan rangú egyéb városi szerep betöltésére kisebb épületek is tökéletesen alkalmasak. Még akkor is szokatlan azonban, hogy míg az ország összes községeinek átlagában 5-1 egyén jut egy lakóházra, addig Hódmezővásárhelyen például 4-3. Annál érthetetlenebb ez a jelenség, mert hiszen Hódmezővásárhelyen átlagosan mégis több emeletes ház van, mint a községekben. A helyzet az, hogy ha nem lennének tanyái a mezővárosnak, laksűrűsége., illetve az egy házra eső egyének száma a nyugati szabású városok és a községek közt állana, s hogy mélyen a községek alatt áll, annak egyedüli oka és magyarázata a tanyarendszer. A tanyarendszer idézi elő, hogy míg Fejér megyében Székesfehérvár nélkül 5.4 az egy lakóházra eső egyének száma, Győr megyében Győr városa nélkül 5.6, Somogyban 5.3, Vas megyében 6.2, Veszprémben 5.5 és Zalában 5.4, addig Békés megyében 4.6, Csanádban 4.4, Csongrádban 4.5, Hódmezővásárhelyen 4.3, Hajdú megyében 4.4 és Jász-Nagykun-Szolnok megyében 4.5.

Statisztikai észjárás hajlana arra a magyarázatra, hogy azért van ez, mert a tanyákon sokkal szétszórtabban lakik a népesség, s egy-egy tanyában nagyon kevesen laknak. Gondoljunk azonban arra, hogy hány olyan tanya van, amelyen ötnél kevesebb ember tartózkodik, amikor tudjuk, hogy a tanyán lakó fiatalok a legtermékenyebbek és a családtagokon kívül még gyakran fogadott cselédre is szükség van. Valóban a tanya az ok, azonban nem azért, mert kevesen lakják, hanem azért, mert a tanya kettős lakást jelent, ha a tanyai kinntartózkodást is lakásnak számítjuk. A tanyai gazdának megvan a tanyai tartózkodási helye, amelyet a statisztika lakásnak számít, de ezen-

kívül a legtöbbnek van városi háza, vagy legalább is lakrésze, tehát végeredményben a mezővárosokban sokkal több lakóház van, mint a legkisebb faluban is, ha a tanyákat is lakásnak számítjuk. Különösen jellemző Hódmezővásárhely példája. Az ország összes közigazgatási egységei közül itt a legkisebb az egy házra eső egyének száma, amikor tudjuk, hogy számos emeletes és városi méretű háza van Vásárhelynek. Viszont azt is kell tudnunk, hogy Vásárhelyen áll ma is a legtisztábban a tanyarendszer, tehát itt van a legtöbb gazdának a tanyájával együtt kettős lakása.

3. VÁROSHÁZA MEGYEHÁZA

Igaz, hogy mezővárosaink elsősorban lakóvárosok, azonban azok a helyek, ahova a török veszedelem idején összefutott a lakosság, részben már valamilyen városi szerepet betöltő városok voltak, s ezek közt a gócpontok közt első helyen állottak az igazgatási központ szerepét betöltő városok. Elsősorban a két középváros volt már az összefutás előtt is igazgatási hely: Szeged és Debrecen, rajtuk kívül még megyeszékhely volt a mezővárosok közül Szentes, Gyula és Makó.

Ezek a városok ma is megőrzötték az igazgatási központ jelleget, s annak ellenére, hogy igazi városi jelentőségüket a mezővárosi fejlődés adta meg, végig történetük egész folyama alatt igazgatási szerepük egyre növekedett, úgyannyira, hogy városiasságuknak ma ez a szerep is egyik jelentékeny tényezője, sőt egy némelyiknél már-már elhomályosítja a mezővárosi jelleget.

De akkor is, amikor már megtelepült és kifejlődött a mezővárosi szervezet, az így várossá növekedett helyre szívesen telepítettek igazgatási intézményeket, hiszen egyszer már úgyis város lett az illető helység, éppen ezért újabb városi szerepeket is jobban be tudott tölteni, így szerezte meg Nyíregyháza Kallóról a vármegye eszékhelyet akkor, amikor már tanyái révén jelentékeny mezővárossá fejlődött, vagy így jutott Kecskemét törvényszékhez és egyéb állami igazgatási intézményekhez, miután már egy nagy terület egy beszervezése által egyik legjelentékenyebb mezővárosunkká fejlődött. Bizonyosan a megyei igazgatás székhelyét is

megkapta volna, ha éppen nem olyan megyében fekszik, amelynek a főváros a székhelye.

Ilyenformán egyrészt mert már a mezővárosi tömörülés előtt is igazgatási helyek voltak, másrészt mert a mezőváros kialakulása után újabb igazgatási szerephez jutottak, a mezővárosok többkevesebb igazgatási intézménnyel gazdagodtak és városi minőségük ehhez képest kibővült.

Ennek az igazgatási szerepnek a minimuma mindenesetre az, hogy legalább a saját igazgatását maga lássa el, szóval hogy ne legyen alávetve a megyei igazgatás alsóbbrendű szerveinek a szolgabíróságoknak. Különösen azok a mezővárosaink, amelyek a kiváltságos területen voltak, tehát függetlenül éltek a megyei igazgatástól, ezt az önállóságot megőrizték, s ha nem is tettek szert más vidékekre kiható igazgatási szerepre, a maguk igazgatását sem engedték át másnak. Ma a megyei város jogállásában vannak, de ez éppúgy biztosítja számukra a szolgabíró joghatósága alól való mentességet, mint annakidején a privilégium. Ilyen egyszerű mezővárosok Kiskunhalas, Cegléd, a négy haj du város, Karcag, Mezőtúr, Türkévé, Kisújszállás és Nagykőrös. Ezek a városok határukon túlmenően semilyen igazgatási szerepet nem kaptak, azonban a maguk önkormányzatát abban a mértékben, amennyire azt a városi minőség megköveteli, megtartották, s városházuk jelképezi az egyetlen igazgatási hatáskört.

Az igazgatási szerep másikfajta minimuma az az eset, amikor vagy az előbbi városokhoz hasonlóan az önálló igazgatást kiverekedte és megtartotta a város, azonban egy nagyobb vidék járási igazgatásának is központja lett, vagy esetleg a saját önkormányzatát, szóval városi joghatóságát nem is tudta megszerezni, azonban egy nagyobb vidék igazgatásának, s benne természetesen kaját magának az igazgatási központjává lett. Ilyen városok Csongrád, Jászberény, Kalocsa, amelyek megyei városok is, de ugyanakkor járási székhelyek is, s rajtuk kívül még Békés, Gyoma, Szarvas, Orosháza és Törökszentmiklós, amelyek nem megyei városok, azonban járási székhelyek.

A városiasságnak egy lépcsővel magasabb fokán állanak azok a mezővárosok, amelyek önálló városi szervezetük mellett egy-egy nagyobb vidéknek, nevezetesen a megyének az igazgatási központjává emelkedtek. Ilyen városok: Debrecen, Gyula, Makó,

Nyíregyháza, Szentes és Szolnok. Ezekben a városokban már olyan jelentékeny az igazgatási szer ép, hogy ha mező vár ősi szervezetüknél fogva nem lennének városok, azzá tenné őket központi igazgatási helyzetük. Ugyanebbe a csoportba tartoznak azok a városok, amelyek ugyan nem megyei székhelyek, de önálló törvényhatóságok, tehát ha nem is igazgatnak egy megyét, viszont őket sem igazgatja egy vármegye. Idetartoznak Szeged, Kecskemét és Hódmezővásárhely.

A megyei igazgatásnak e kisebb-nagyobb hatáskörét megközelítően követik az igazságszolgáltatási szervezet intézményei. A járási székhelyeken és a puszta mezővárosokban mindenütt van járásbíróság, ugyanígy van természetesen minden magasabb fokozatú városban is, viszont a megyeközponti, vagy törvényhatósági jogú városok egyrészében van törvényszék, nevezetesen Szegeden, Gyulán, Kecskeméten, Szolnokon és Debrecenben.

A mezővárosoknak e két közönséges fokozatán felül a magasabb igazgatási intézmények, amelyek már kerületi jellegűek, néhány nagyobb mezővárosban szintén megtelepültek, így ítélőtábla van Szegeden és Debrecenben, s emellett az állami igazgatás különféle kerületi szervei közül van egy vagy több Szegeden, Debrecenben, Kecskeméten, Nyíregyházán, Békéscsabán és Szolnokon. Magasan kiemelkedik azonban a többi közül Szeged és Debrecen, amelyek valóságos kerületi városként mind magukhoz ragadták a jelentékenyebb igazgatási ágak magasabb szerveit. A felsorolt igazgatási szerepek, mind városiasságot jelentenek az illető helyre nemcsak azáltal, hogy egy kisebb vagy nagyobb vidéket fűznek a városhoz, hanem a várost magát is egy-egy városi apülettel és egy-egy csoport városi népességgel gazdagítják.

Hiszen a közigazgatási intézményeknek az épületei, különösen a városházák és a megyeházák a legszebb és a legrégibb műemlékei egy-egy mezővárosnak. Szentesen és Makón például a város legszebb épülete a vármegyeháza, de a többi helyeken is mindenütt a városháza vagy a megyeháza, vagy mind a kettő a városkép legvárosiasabb színfoltja. A különféle, később megtelepült igazgatási intézmények épületei viszont az újabb építőstüue színét vitték a mezővárosokba, ha nem is mindig szerencsés formában, azonban például az OTI épületei igen sok helyen a legmodernebb középületi stílust honosították meg.

A város népességében pedig a közszolgálatban állók képviselik azt a városi népelemet, amelynek nemcsak lakása, hanem munkaterülete is a város. Arányuk nem nagy egyik városban sem, azonban a többi városban dolgozókkal együtt jelentékenyen hozzájárulnak a minden életviszonylatukban városi népesség arányának az emeléséhez. Átlagosan az öt százalék körül mozog a közalkalmazottak mezővárosi aránya, alárendeltebb igazgatási helyeken ennek jóval alatta marad, viszont a magasabb igazgatási központot jelentő helyeken valamivel fölé emelkedik.

A közhivatalnokok általában a város vezetőrétegéhez tartoznak, s még a kispolgári szinten élő kistisztviselők is kedvezőbb helyzetben vannak etekintetben, mint más foglalkozások polgársága. A valahai úri státust, amely együtt járt a hivatal viselésével, teljesen a hivatalnokok örökölték, s most már maga a hivatal megkülönböztetett társadalmi helyzetet jelent számukra. Következménye ennek a jogutódlásnak, hogy a mezővárosi hivatalnokrend ugyanolyan szemlélettel nézi a paraszti jellegű várost, mint hivatali elődjei, s egynémely fantaszta kivételével, általában úgy tekinti, mint egy hivatali igazgatás rendben és fegyelemben tartandó uralmi területét. Természetes következménye ennek, hogy a tisztviselőség szigeteket formál a város társadalmában és úgy él az ingoványnak tekintett területen, mint a gyarmatos európai módra berendezett villájában, amelyet kerítéssel, rácsokkal és hálókkal véd a vadak és a szúnyogok ellen. A másik oldalon viszont a város valóban paraszti jellegű földművelőtársadalom, illetve egy kis részében városi polgári világ, nem csodálatos tehát, ha ez a rész ugyanolyan idegenkedéssel és védekezéssel reagál a hivatalnokok magatartására. Egy különös osztály harc-jellegű ellentét keletkezik itt, amely fölülről elzárkózásban és hatalmaskodásban nyilvánul meg, alulról viszont idegenkedésben és fogcsikorgató türelmetlenségben.

A város társadalmi élete és városiassága szempontjából természetesen semmi jót nem szül ez a szembenállás. A paraszti város tagadja és támadja a szigetet, mert él még benne, ha magatudatlanul is, a mezőváros szélesalapú városiassága, viszont a hivatalbeliek egyrészt saját érdekeiket, másrészt nyugati példákat tartván szem előtt, éppen ellenkező városfejlesztésre törekednek. Minden városi közgyűlés és minden megyei bizottsági ülés ilyen

ellentétek összecsapásának a színhelye és már-már megszakítatlan sorban győzedelmeskedik mindenütt a hivatali felfogás és a hivatalviselők társadalmi érdeke, így történik meg, hogy a város központi szigetén épül magasnyomású vízvezeték, de a külső széleken még egyszerű kifolyóra sincs lehetőség, így történik meg, hogy a belső részek aszfaltot kapnak, a külső részeken pedig térdig lehet járni a latyakban, vagy a porban.

Egyet azonban nem lehet kétségbe vonni: a közhivatalnokok karában mindenütt megvan az igyekezet a város fejlesztése és építése irányában, csakhogy ezt elsősorban nagyon furcsán képzelik, tökéletesen a város eddigi történetével és szerkezetével ellenkező irányban, másodsorban pedig ezt a város társadalmának a többségével szemben akarják érvényesíteni, amiért igyekezetük igazában nagyon ritkán sikerül, harmadsorban pedig a városfejlesztést egymagában, minden társadalmi és gazdasági összefüggés nélkül igyekeznek megvalósítani, ami azzal az eredménnyel jár, hogy igazi városfejlesztés sohasem lesz belőle.

Ilyen okok miatt nincs meg végeredményben a mezővárosok önkormányzata, a jogi keretek megléte mellett és ellenére sem. Nem beszélve arról, hogy ezek a jogi keretek sem olyanok, hogy lehetőség szerint a város társadalmának az akaratát igyekeznének érvényesíteni, de amennyire ezek a keretek engednék, annyira sem érvényesül. A város életével és hagyományaival szemben nemcsak idegen, hanem ellentétes szellemű vezetés érvényesül, s ha akad egy-egy városban olyan polgármester, aki származása, mintaképei és képességei szerint meg is tudná valósítani a város autochton igazgatását, a vezetési hagyomány ellenállása és egy hasonló gárda hiánya többnyire meghiúsítja igyekezetét.

Mindezen társadalmi ellentétek más-más módon érvényesülnek az állami, megyei és a városi igazgatás körében, s ehhez képest más társadalmitényezőt j elentenekaz állami, megyei és városi tisztviselők.

Az állami igazgatás céljainál és természeténél fogva nem sokat törődik a helyi szempontokkal, s ebben magában semmi hiba nincsen. Az állami igazgatás egy-egy szervének az a célja, hogy az adó befolyjék, hogy a különböző állami ellenőrzések alól senki ki ne vonhassa magát. Csakhogy ugyanezt a magatartást tanúsítja az állami szervként eljáró városi polgár is, akit pedig legalább egy jóidőre hozzáköt a városhoz hivatása. Az állami tiszt-

viselő az előkelő idegen a mezővárosokban, akit Szombathelyről, vagy Pécsről helyeztek a por és sár vigasztalannak érzett pusztájába, s itt szenvelegve emlegeti Európát és hivatali magasságába, vagy szobája falai közé zárkózva él tökéletesen elzárt életet. Nem érintkezik csak hivatal társaival, vagy a szükséghez mérten a város vezető hatalmasságaival és ha éppen hivatása szerint bele kell szólnia a város ügyeinek az intézésébe, akkor tökéletesen értetlen minden helyi törekvéssel szemben, s azzal véli jól betölteni hivatását, hogy kíméletlenül keresztül viszi a fölülről érkezett utasításokat, akkor is, ha azon a felső helyen lenne megértés a helyi szükségletek iránt. Idegen a mezővárosban ez a fajta tisztviselőréteg és a helyzet azért fájdalmas, mert a hivatalnoki vezetői befolyásnak nem kis része az állami hivatalok viselőié.

A megyei igazgatás egészen másféle. Előkelő és magábazárkózó. Helyi vezetői hagyományokat képvisel és vér szerint is a városhoz és földjéhez tartozik. Más tájakra csak vendégként vetődik el és ha kívánkozik valahova, az nem Európa, hanem az úri magyar múlt, ahol egészen más volt a helyzete az úri vezetésnek. Úgy érzi ez a hivatalviselő csoport, hogy ő képviseli egy-egy városban az egyetlen vezetői elhivatottságot, s minden beavatkozás vagy póri tiszteletlenség, vagy idegen eszmék kárhozatos befolyása. Arról nem is tud, hogy maga milyen idegen a város testében. Idegen a vezetői stílus, amelyet gyakorol, idegenek a szándékai, amelyeket keresztül igyekszik erőszakolni és legfőképpen idegen társadalmi magatartása és úri életstílusa. Egy paraszti társadalom veszi körül, s egy szava nincs ennek a szándékai iránt, egy megértő beleegyezése nincs törekvéseivel szemben, s egészben véve ellenségesen szemléli minden fölfelé emelkedő igyekezetét. Csak a városi és vármegyei birtokossággal tart fönn őszinte érintkezést, s azokat is, akiket homo novusként bevesz érdekkörébe a polgárság, vagy a parasztság köréből, csak mértékkel és céltudatosan engedi magához közel. Mindez még lehetne vonzó, vagy igazolható akkor, ha valóban azt a belső gerincet takarná, amelyet a külső stílus igyekszik érzékeltetni, ha valóban független helytállás lenne, amely a sok változandóság között valamilyen időálló érték megtartását célozná. Ehelyett azonban az úri és kikezdhetetlen stílus mögött tökéletes hajlékonyság és

kiszolgáló igyekezett lapul meg és nincsen olyan kormányzati rezsim, amelyet ki ne tudna szolgálni.

A mezőváros élete szempontjából úgy sincs semmi jelentősége ennek az úri rendnek, hiszen a mezőváros az ő ellenükre alakult ki, azonban annál keservesebb a helyzet, hogy amikor semmi jó nem származhat tőlük a város életére, ugyanakkor ott állanak egy megmerevült és öncélúvá lett úri pózban a város fölött és értéket nem védő falakkal gátolják a mezővárosi társadalom értéket jelentő fejlődését.

A városi igazgatás minden mezővárosban a legdemokratikusabb és legközelebb esik a város hagyományaihoz. A kiváltságos helyek városaiban pedig még önálló tartását is megőrizte és ebben a vonalban egyedül őrzi a társadalom szükségleteihez tapadó városigazgatás stílusát. A város társadalmával való egység és a demokratikus szellem azonban nem mindenütt jelent fejlődést eredményező vezetést. Ha a régi városi polgárság klikkje szerzi meg az irányítást a városban, az teljes értetlenséget jelent a mezőgazda város agrár szükségleteivel szemben, ha a mezőgazda polgárság jut vezetésre, úgy tökéletesen értetlenül nézi a város iparosodási szükségleteit és ellenségességgel a mezei munkásság követeléseit. Ha viszont egy osztályoktól független élharcos gárda jut vezetőszerepre, akkor a város minden helyiérdeke elhomályosodik az egyéni karriereket jeiéöéő politikai célok mögött. Bizonyos, hogy akármelyik klikk jut vezetésre egy-egy városban, az a maga ivadékait ülteti vezetőhelyekre, azonban ez a vezetés, ha helyigyökerű lesz is, minden alkotásra képtelen, perspektivátlan és topogó adminisztráció.

íme, a város külső képét és a vidékével való összekapcsolódását milyen különös erővel gyarapítják különböző igazgatási intézmények, s az ebben a szerepben dolgozó tisztviselők a statisztika számoszlopaiban milyen jelentékenyen hozzá járulnak egy-egy mezőváros városiasodásához, s mindezek ellenére a város társadalmában nem azt a szerepet töltik be, amit betölthetnének. Olyan ellenmondás ez, amelyet tényszerű vizsgálódás csak föltárhat és előadhat, de megoldására semmi más, csak politikai felelet vállalkozhat.

4. UTAK, TEREK ÉS BOLTOK

Egynéhány mezőváros már azelőtt is forgalmi központként szereplő helyre települt, ezeken a helyeken tehát a várost forgalmi energiák hozták létre, s a későbbi mezővárosi néptömörülés csak növelte és alakította a város arányait. Ilyen városok elsősorban Debrecen, Szeged és Kecskemét, és nyomban utánuk Szolnok, Más városokban viszont fordított fejlődés következett be. A várost az őstermelő népesség mezővárosi tömörülése hozta létre, s ez a népesség olyan termelést fejlesztett ki, amely városi arányú piaci, illetve forgalmi szükségleteket követelt meg, s ezek kielégítésére valóban jelentékeny piaci és forgalmi tevékenység honosodott meg a városban. Ilyen városok pedig Nagykőrös, Makó, Orosháza és Szentes, s közéjük is tartozik Kecskemét, amely mezővárossá válásával újabb forgalmi tevékenységnek adott teret. Végül a harmadik eset, amikor olyan helyen alakult ki egy-egy mezőváros, hogy az jelentékeny átmenő forgalomnak lett központjává, s ezáltal komoly forgalmi szerephez jutott. Ez utóbbi városok közé tartozik Békéscsaba és Nyíregyháza, valamint Szolnok is, amelynek forgalmi szerepét az átmenő forgalom növelte nagyra.

Ha most már jelenlegi állapotában vizsgáljuk mezővárosaink forgalmi jelentőségét, úgy hasonlóképen három típusára ismerünk rá forgalmi szerepüknek.

Mezővárosaink egyrésze forgalmi szerepe.t is azok között a keretek közt tölt be, ahogy a más vonatkozásban is város, nevezetesen egy városhoz tartozó vidéknek a helyi forgalmát bonyolítja le, legföljebb avval a kiterjesztéssel, hogy a helyi termékek e piacára távolabbi vidék is jön vásárlóképen. Ezek a városok különösen állatforgalmi helyekként szerepelnek, legtalálóbban vásárvárosoknak nevezhetnők, azzal a megkülönböztetéssel azonban, hogy vásáraik nem két, vagy több eltérő jellegű vidék áruforgalmát, hanem egy egy jellegű vidék központi jószágforgalmát bonyolítják le. Idetartozó városok Kiskunhalas, Mezőtúr, Hódmezővásárhely és egyéb forgalmi szerepe mellett ilyen vásárváros jellege is van Kecskemétnek, Debrecennek és Orosházának. Ezeken a helyeken nagyobbarányú a forgalmi tévé-

kenység, mint ahogy azt a mezőváros saját élete megkövetelné, éppen ezért a vásár és a kereskedelem egy külön városi tényezőként lép a város életébe.

A forgalmi helyek másik típusa exportpiacnak nevezhető, s itt az a helyzet, hogy a város, amely százszázalékos mezővárosként települt meg, olyan termelést fejlesztett ki, amelynek exportforgalmi lehetőségei nyíltak, s ennek kiaknázásaképen ki is alakult egy exportpiac, amely most már a forgalmi tevékenységgel növelte a város városiasságát. Idetartozó városok: Nagykőrös, Makó, Orosháza, Szentes, és ide is tartozik Kecskemét. Rendkívül érdekes Jánoshalma esete. Ez a falu eleinte azzal közeledett a mezővárosi szint felé, hogy tanyákat telepített és e réven a rendes falunál nagyobb arányúra növekedhetett, majd tanyáin és városalatti földjein a közelmúltban nagyarányú gyümölcstermelésbe kezdett, s ezen a réven napjainkra olyan exportpiaca van kialakulóban, amely már-már Nagykőrösével vetekszik. Ez a falu tehát közvetve a tanyarendszer révén, közvetlenül pedig exportpiaca által a városok sorába lép.

Az exportpiacként szereplő városok közül Nagykőrös, Kecskemét és a most városiasodó Jánoshalma a gyümölcskivitel piaca, Makó a hagyma és zöldségféléké, Szentes, Orosháza és Kiskunhalas a baromfié, de Kiskunhalas ezen kívül gyümölcspiac is, viszont Orosháza emellett nevezetes gabona- és lisztpiac. Ezek a piachelyek nemcsak közvetlenül azáltal városiasodnak, hogy egy forgalmi tevékenység meghonosodott falai között, hanem 'avval is fölmér hetetlenül sokat nyernek, hogy olyan bevételi többlethez jutnak, amit a többi városok nélkülöznek. Hiszen egy-egy ilyen exportpiac egy és két millió pengő közti bevételt jelent a városnak, s mind olyan terményekért, amelyek helyén ha mást termelnének, jó ha a felét kapnák ennek az összegnek. Ez az összeg pedig mind olyan szükségletek fedezetét szolgálja, amely a népesség magasabb életnívóját, tehát városiasságát jelenti.

Ez a két forgalmi várostípus teljesen mezővárosi jellegű volt és az ilyen forgalmi szerep természetszerűen következett a mezőváros lényegéből. A harmadik forgalmi típus azonban már nem mezővárosi jellegű, hanem a szabályos forgalmi város szerepét jelenti, ezekben a városokban tehát a forgalom városiasságot jelent ugyan, azonban nem a mezőváros gyarapodását, hanem

a város gyarapodását, mezővárosi jellege rovására. Az átmenő forgalom helyeiről van szó, s ezek közé a városok közé tartozik elsősorban és különösen Szolnok, Nyíregyháza és Békéscsaba, s részben közéjük tartozik Szeged és Debrecen.

Föltűnő, hogy azok a városok tartoznak ebbe a csoportba, amelyeknek a mezővárosi jellege egyre csökken. Nagyrésze van ebben annak a forgalomnak, amely nem közvetlenül a város vidékének a szükségletéből táplálkozik, hanem két eltérő vidék átmenő forgalmának a szükségleteit szolgálja. Szolnok már alig mezőváros, éppen azért, mert olyan arányú átmenő forgalma van, hasonlóképen Nyíregyháza is. Szeged és Debrecen hasonlóképen elsősorban nem mezőváros már, azonban ennek más oka van, mint ez a nem mezővárosi forgalom. Még legjobban megőrizte mezővárosi jellegét Békéscsaba.

Egybevéve a statisztikailag külön kimutatott forgalmi és közlekedési népességet, mezővárosainkban a forgalmi népesség 10 százaléktól a 25 százalékig terjedő hányadot foglal el. Legnagyobb arányú a forgalmi népesség Szolnokon, s a legkisebb arányú a piactalan, illetve nevezetesebb piac nélkül való nagykun városokban.

A forgalmi népesség minden mezővárosban két elemből tevődik össze: az egyik a régi városi polgárság kiskereskedő, kofa^. vásáros utódai, a másik a zsidó eredetű polgárság, amely épp úgy városi elem, mint az előbbi, azonban nem bennszülött, hanem később-korábban bevándorolt népesség, de éppen ezért nagyobb lendületű és vállalkozóbb kereskedő elem.

A régi kereskedőpolgárság utódai is csak részben magyarok. Jelentékeny hányaduk német, szerb, dalmát eredetű és csak a kisebbik felük ha magyar, Szolnokon például a kereskedőpolgárság óriási százalékban idegen eredetű, de még a legmagyarabb népű városokban, Szegeden és Debrecenben is például egy-egy kereskedelmi tevékenység régtől fogva teljesen idegeneredetűek kezén volt. A magyar és városi múltú kereskedő népesség iegnagyobbarányú Nagykőrösön és Debrecenben, azonban itt sem tudott vezető szerepre jutni a meggyorsult iramú üzleti forgalomban. Éppen úgy, mint a szerb, dalmát, egyéb szláv és német kereskedőpolgárság, a magyar is megmaradt a kiskereskedelem és a kozvetítőforgalom területén, s akkor, amikor a kereskedelmi tevékeny-

ség arányai megnövekedtek, s különösen, amikor a helyiforgalom kiterjedt idegen országokra, ez a kereskedőréteg lemaradt és ma legnagyobb részben csak a kisebbrendű kereskedelmi föladatok végzésére tud vállalkozni.

Azt, amit a magyar-német-szláv kereskedőréteg nem csinált meg, megcsinálta a zsidóság és hallatlan vállalkozókedvvel, a kíméletlen igyekezettel kifejlesztette a mezővárosok exportforgalmát és magához ragadta a kereskedelmi tevékenység irányítását. Egészen napjainkig kezében is tartotta az exportforgalmat a zsidóság, s ha társadalmi életében és kultúrájában nem asszimilálódott tökéletesen, üzleti tevékenységében tökéletesen igazodott a mezővárosi viszonyokhoz és teljesen a helyi szükségletekhez mért kereskedelmi tevékenységet fejlesztett óriási arányúra.

E két kereskedőréteg úgy illeszkedik a mezővárosi társadalomba, hogy a kereskedő zsidóság a polgársághoz tartozik, míg az egyéb népiségű kisebb kereskedők legnagyobbrészt a kispolgársághoz. A város társadalmában azonban egyik réteg sem birtokol vezetőhelyet, kivéve a gazdasági életre való befolyásukat.

A zsidó kereskedőpolgárság, az egyéb foglalkozású zsidó polgársággal együtt a legpolgáribb és legeurópaibb része a mezőváros társadalmának, s ehhez képest lényegében idegen a társadalom többi részéhez, azonban csöppel sem idegenebb, mint az úri és polgári hivatalnokrend. Még azt sem lehet mondani, hogy az az új kereskedőréteg, amely az egykézszervezetek elhatalmasodásával igyekszik átvenni a zsidóság szerepét, sokkal jobban be tudna illeszkedni a mezővárosi társadalomba. Ezek a minden társadalmi tájról kereskedőnek hirtelen átképzett elemek nem úgy értelmezik a kereskedő szerepét, mint a szabadforgalom légkörében idomult zsidóság tette. Ők nem polgári ideálokat tartanak szem előtt, hanem hivatalnok-úri stílust igyekeznek kialakítani és elsajátítani, ők nem vállalkozást akarnak folytatni, hanem egy kötött társadalmi-gazdasági szerepet betölteni. Éppen ezért szívesen hangoztatnak közösségi, termelőtámogató és népi jelszavakat. Úgy mondják, hogy ők nem képviselnek külön kereskedői érdeket, hanem a termelők érdekében látják el a forgalmazás szerepét. A jelszavak mögött azonban nincsen hasonló valóság, s az sem enyhít semmit a dolgon, hogy ők nem zsidók, hanem legtöbbször nagyon is árják. Mindenesetre ez a helyzet az idősebb egykéz-

hivatalnokoknál. Nyílt kérdés, hogy a most toborzott fiatalok ki tudnak-e nőni ebből a kedvezőnek semmiképpen nem mondható légkörből.

A többi kereskedőelemek népi eredetüket eltakaró és elfeledtető kispolgári egységbe verődve nem vezető, nem különösen színező és nem is különösen városias csoportját képezik a mezővárosi társadalomnak. Jó vidéki kispolgárság ez, amely éppígy tudna élni egy nyugati szabású kisvárosban is, s a város hagyományát, kultúréletét éppúgy nem gazdagítaná, mint itt a mezővárosban. Mit sem tud ez a réteg a mezőváros különleges városiasságáról, s ha módja van hozzá, magatudatlanul követi a kínálkozó városi példákat. Városias élet után sóvárog, aszfaltot és éjjeli villanyvilágítást kíván, azonban, ha minden vágya teljesülne is, akkor sem jelentene városi kultúrát, hanem legföljebb felemás városi civilizációt. A parasztságtól távol tartja magát és városiasabbnak tudja magát annál, holott a mezővárost a parasztság csinálta meg, s nem a kereskedő kispolgárság. Arról nevezetes még ez a kispolgárság, hogy igényt tart a város vezetésében való szerepre, s ha maga ezt a vágyát nem tudja valóra váltani, akkor gyermekeivel kísérli meg ezt a fölemelkedést, noha sem kultúrájában, sem magyarságában, sem a mezővárosi hagyományok iránt való fogékonyságban egy csöppel sem igér többet, mint a birtokbanülők.

A mezőváros forgalmi intézményei tökéletesen igazodnak ahhoz a forgalmi szerephez, amelyet a város betölt. A helyi piacként szereplő városok egy-egy helyi úton hatnak a központjába esnek, s a fővárossal egyetlen egy szálon ha összefüggenek. A hajdú és nagykun városok mind idetartoznak, s ezeknek az úthálózata nem a fővároshoz vagy egy nagyobb, vidékükbe eső városhoz kapcsolja őket, hanem magába zárja a várost, s így módia sem igen van arra, hogy ezt a helyi forgalmi kört áttörje. Lényegében idetartozik Hódmezővásárhely is és fejlődésének lassúságában a legfőbb ok ez az úthálózati rendszer. Az exportpiacok viszont, mint Kiskunhalas, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös eleven torgalmat tartanak fönn a távolabbi vidékkel es a fővárossal. Igaz viszont, hogy az exportpiac kedvezőtlenebb úthálózat ellenére is ki tudott fejlődni ott, ahol arra való termelő- és kereskedőnépesség volt jelen, mint Makón, Szentesen, Orosházán.

Az átmenő forgalom városai viszont beleestek egy élénk forgalmú úthálózatba, s erőteljes fejlődésüket nagyrészt ennek köszönhetik, mint Szolnok, Nyíregyháza és Békéscsaba. Szeged és Debrecen itt is kivétel, mert például Debrecennek nincs is olyan kitűnő úthálózati fekvése, mégis jelentékeny forgalmi hellyé tudott növekedni, viszont Szeged kitűnő földrajzi fekvése ellenére is álmosabb és energiátlanabb város, mint Debrecen.

A város belső szerkezetében a forgalmi intézmények teljesen a mezővárosi szerkezethez igazodtak. Minden mezővárosnak a belvárosa egyúttal a kereskedelmi forgalom központja is, s a forgalom arányaihoz mérten alakultak ki a piacterek, üzletsorok és a kereskedelmi irodák.

Az üzleteket és a kereskedelmi irodákat minden mezővárosban egy helyre gyűjtötte a legnagyobb forgalmi energiájú belváros, s másutt a város területén nincsenek is hasonló intézmények. Az üzletek és irodák az igazgatási intézmények épületeivel együtt betöltik a city-szerű városmagot és annak nyugati városjellegű színezetet adnak. Egy-egy kisebb mezővárosban nem több a city, mint egy tér, a másikban ezen túl még egy utca, amely az állomás felé vezet, viszont Debrecenben, Szegeden és Szolnokon, s részben Nyíregyházán és Békéscsabán már egy egész városrész, amely városi színt ad a városnak a legfölületesebb szemlélet előtt is.

Városiatlannak szokta viszont ítélni a földrajzi városkutatás a mezővárosi piacokat. Az ugyanis a helyzet, hogy minden olyan jellegű mezővárosban is, mint például Kecskeméten, a főtéren van a gyümölcs- és egyéb piac, s ez némely ítélet előtt valóban falusiasnak vagy keletiesnek tetszik. Az igazság kétségtelenül az, hogy kivéve Szegedet és Debrecent, valamint Szolnokot, a piac minden mezővárosban a főtéren van, azonban ezt városiatlannak csak alyan elfogult szemlélet tarthatja, amely egyáltalán kétségbe vonj'a a mezővárosok városiasságát. Ha a piac éppen olyan forgalmi jelenség, mint a belvárosi üzlet, s a város szempontjából föltétlenül olyan, akkor vájjon mért nem lehetne ugyanazon a helyen? Forgalmi intézmény a piac, akkor tehát ugyanott jó helye van, ahol az üzletek és az irodák állanak.

Az természetes, hogy van jobb technikai berendezés is az áruforgalom lebonyolítására, mint a nyílt tér, amelyen esőben,

sárban megállanak a kocsik, s maguk után töméntelen szemetet hagynak, azonban ez ugyanolyan kérdés, mint a város csatornázása. A városiasságnak nem föltétele a csatornázás, azonban a szép városnak igenis föltétele, tehát a mezővárosokban is meg kell csinálni.

És valóban a piac lebonyolítására is keresik a mezővárosok a jobb berendezéseket. Amelyik teheti, kísérletezik is ilyen berendezésekkel, azonban ezzel nem a városiasságát bizonyítja be, hanem városépítő ízléséről tesz bizonyságot. Jánoshalmán például nagy deszkacsarnokokban folyik a gyümölcs adásvétele, s ez a piac valóságos értékesítő szervezet is egyben, vagy Makón például épült egy ú. n. hagymacsarnok azzal a rendeltetéssel, hogy ott történjék a hagyma minta utáni eladása. Ez a kísérlet nem vált be, azonban majd jön utána a másik, de ezeknek a kírésleteknek a sikere seholsem föltétele, hanem eredménye annak a városiasságnak, amelyet a mezővárosok jelenlegi forgalmi szerepe és intézményei mezővárosi jellegükön túl is eléggé bizonyítanak.

5. MŰHELYEK

A mezővárosok elsősorban őstermelő lakóvárosok, másodsorban igazgatási központok, harmadsorban forgalmi helyek. Mindezek a tényezők valamiképpen belefolytak a város kialakulásába és rányomták bélyegüket mai arculatára is, azonban az ipari termelés semmiféle ilyen szerepet nem töltött be.

Egyik mezővárosunk sem volt ipari város, mielőtt mezővárossá lett volna, s egyik városunk sem alakult át ipari várossá, miután mint mezőváros kialakult. A magyarázata ennek a jelenségnek egyszerűen az, hogy mezővárosainkban, sem népükben, sem természeti viszonyaikban nincsenek ipari energiák, hiszen ez a körülmény akadályozta meg azt is, hogy az Alföldön nyugati szabású városok kifejlődjenek. Az alföldi városoknak egyszerűen nyersanyaguk van csak, ez is régebben nem volt egyéb, mint vágómarha és gabona, s ezeknek a szállítása túlkönnyű ahhoz, hogy ne a főváros, vagy más régi ipari város telepein kerüljön ipari földolgozásra. A későbbi nyersanyagok, a gyümölcs, zöldség, baromfi és az ipari termények mind akkor kerültek tömege-

sen a piacra, amikor már a főváros tökéletesen magához vonzotta az ipari vállalkozást, így állott elő az a furcsa helyzet, hogy míg a helyi termelés szükségletei nagyarányú exportforgalmat teremtettek meg, addig ugyanez a helyi termelés, noha az ipari földolgozásra is bőségesen szállíthatta volna a nyersanyagot, ipari termelést sokkal kisebb arányban hívott életre.

Néni beszélünk a helyi fogyasztást kiszolgáló kisipari termelésről, hiszen ez megvan minden faluban is és ilyenfajta ipari termelés városképző vagy városalakító jelentőségre sohasem jutott. Az az ipar $, városi tényező, amely nemcsak egy helyi szükségletre néz, hanem egyik tényezőjével vagy nyersanyagával, vagy a kész termékek szükségletével távoli vidékekre támaszkodik. Az ilyen iparnak tökéletesen adottak a föltételei, minden mezővárosban csakúgy, mint a kiviteli kereskedelemnek: jelen van a mezőgazdasági termelésű nyersanyag, ennek a földolgozása a helyi ipari föladat, hogy aztán a kereskedelmi forgalom távoli vidékekre szállíthassa a kész termékeket.

Ennek az ipari föladatnak az ellátása csak nagyon lassú ütemben valósult meg, s mind e mai napig sem olyan mértékben, hogy maradandóan rányomta volna bélyegét mezővárosainkra az ipari termelés.

Az egyik ősi nyersanyagnak, a vágómarhának a feldolgozása sokáig kisipari műhelyekben történt, s az ilyen aprólékos termelés, illetve földolgozás túlságosan kisigényű és szervezetlen ahhoz, hogy az iparágat nagyobb jelentőségűvé tudta volna tenni. Ma tartunk csak ott, hogy a szegedi és debreceni szalámigyár, valamint néhány csabai és gyulai kisebb húsipari üzem tényezője az alföldi gazdasági életnek, s néhány komoly termelési szintet jelentő márkát produkált.

A másik ősi nyersanyagnak, a gabonának a földolgozása már kezdettől fogva nagyipari üzemekben történt, s ez volt az egyetlen iparág, amely már a múlt században is komoly jelentőségű volt mezővárosainkban. A malmok minden mezővárosnak a képéhez hozzátartoznak, s lisztgyártás minden mezőváros ipari termelésében szerepel, azonban a budapesti termelés mellett az összes alföldi malmok jelentősége erősen lesülyed. A vásárhelyi, orosházi és a szegedi malmok, mint minőségi lisztet előállító üzemek ugyan nevet szereztek gyártmányaiknak, azonban ezeknek a mai-

noknak a szerepe is városuk gazdasági életében nem volt olyan fontosságú, mint amilyet ez a termelési ág megérdemelt volna. Mezővárosaink gabonakereskedelme a termés jórészét elszállította a városból, s csak egy kisebb hányada maradt meg helyi feldolgozásra, holott, ha mind a termőhelyen került volna földolgozásra, nagyarányú ipari termelést fejlesztett volna ki.

Újabban az alföldi kistermékek exportjával kapcsolatban indult meg nagyobb arányokban a mezőgazdasági termékek legalább félig való földolgozása, azonban ez az ipari termelés csak kiegészítője az exportnak. A kecskeméti, nagykőrösi konzervgyárak, a kiskunhalasi, szentesi és csabai baromfivágótelepek, mind a külföldi értékesítésben bevált mezőgazdasági kistermékét dolgoznak föl, legnagyobb részben csak félig, kivéve a kecskeméti és nagykőrösi, illetve ceglédi kész konzerveket gyártó ipartelepeket.

Az alföldi termelőhelyek ipari föladatainak nagyarányú megoldása még a jövő föladata, tehát hátra van még az az idő, amikor az ipari termelés meghatározó tényezője lesz a mezővárosoknak. Ma az ipari termelés mezővárosainkban csak járulékos városi szerep, holott tudjuk azt, hogy egy várost valóban naggyá fejleszteni csak az ipari termelés képes. Nem azt mondjuk, hogy az ipari termelés nagyarányú kifejlődése hiányzik ahhoz, hogy mezővárosaink városok legyenek, hanem csak azt, hogy ez a tényező hiányzik ahhoz, hogy a mezővárosainkban levő összes városi fejlődést biztosító lehetőségek kiaknáztassanak.

Az iparnak ez az alárendelt jelentősége tükröződik mezővárosaink foglalkozási statisztikájában is. Legiparosabb városainkban sem több az ipari népesség aránya a negyedrésznél, a többiekben pedig jóval ez alatt a százalék alatt van. Ebből a számból bízvást leszámíthatjuk azt a helyi szükségletet kielégítő ipart, amely minden faluban is megtalálható, s inkább csak kisegítő ipari szükségletet képes kielégíteni.

További bizonyítéka annak, hogy az ipari termelés csak esetleges és kisebb jelentőségű tényezője mezővárosaink életének az a térbeli eloszlás, amit az ipari üzemek mutatnak. Minden mezővárosban van forgalmi és igazgatási városrész, de egyikben sincsen ipari termelőnegyed. A kisipari telepek éppúgy, mint a gyárak, tökéletesen rendszertelenül, az egész városterületen szét-

szórtan találhatók meg, ami beszédes bizonyítéka annak, hogy mind a városvezetés, műid pedig a város egész társadalma semmi különösebb fontosságot nem tulajdonított az ipari termelésnek. Míg az egész város mozgásba jön arra, ha egy piac megnyitásáról, elhelyezéséről vagy megszüntetéséről kerül szó, addig vajmi kevés érdeklődést támaszt az a kérdés, hogy egy ipari üzem megtelepedjék-e a városban, s ha meg akar telepedni, akkor hol rendezheti be telepét. Egyetlenegy ipartelepfajta kapta meg azt a helyet a mezővárosokban, amely minden ipartelepnek járna, nevezetesen a téglagyárak a város alatti helyeket, lehetőleg a vasútvonalhoz közel. A malmok például teljes szabadossággal rendezték be telepüket, egyik helyen a város lakótelepén, másutt a falusi részeken, ismét másutt a városszélen. Ugyanígy a többi ipartelepek is: egyik helyen a vasútállomás melletti lakóházak között áll az ipartelep, mert ott esik legközelebb a vasútvonalhoz, másutt pedig a város legbelsejében füstölögnek a kémények. Egyedül Békéscsabán és Szolnokon van gyárváros, tehát olyan városrész, amely elsősorban szolgál az ipari termelés telephelyéül.

A kisipari műhelyeknél jóval kisebb annak a fontossága, hogy ne szétszórtan és ne a lakótelepek közé ékelve legyenek a város területén, azonban az a tökéletes rendszertelenség, amely mezővárosainkban uralkodik, mégis inkább teljes magárahagyatottságnak, mint a szükségletekről való céltudatos gondoskodásnak a szülötte.

Az ipari tevékenység lebecsülése megnyilvánul az iparosság társadalmi elhelyezkedésében is. Az ipari alkalmazottak mindkét kategóriája, a munkások és a tisztviselők éppúgy, mint a kisiparosok és segédeik a kispolgárságnak és a munkásságnak a legkevésbbé becsült osztályához tartoznak. Egyedül a gyáros és a vállalkozó polgár presztízse honosodott meg, azonban csak a távolnyugati példák hatására, anélkül, hogy komoly gyökeret vert volna mezővárosainkban.

Az ipari munkásság a legnyugtalanabb elem, szüntelenül elégedetlen és követelődző, s ez a vezető polgárságot éppúgy ellenállásra készteti, mint a kisbirtokos kispolgár parasztságot. Egyformán fölforgató és destruktív elemnek tartják a szervezkedő és politizáló munkásságot mind a két oldalról, s a város életében igyekeznek szerepét minél kisebbre csökkenteni. Pedig

e munkásságnak a mozgékonysága nagyon is indokolt az olyan társadalomban, amely egyrészt teljesen értetlenül áll az ipari termelés jelentőségével szemben, másrészt pedig a polgár- és gazdaérdekek védelmében nagyon is szűkmarkúan bánik a munkássággal. Ám a munkásság szerepét még oly ellenállás sem tudja egészen lehetetlenné tenni. Minden hátraszorítottság ellenére a munkásság képviseli az iparosodott elemet a város életében, s osztályharcos kultúrájával, valamint sok tekintetben mezőgazdaságellenes törekvéseivel szükséges hajtóerőt képvisel az álmosságra igen hajlamos mezővárosi társadalommal szemben. Semmiesetre ^em mezővárosi légkörben élő társadalmi réteg ez, de éppen azzal, hogy elhanyagolt szempontokat hangsúlyoz, a városfejlesztés legenergikusabb hajtóereje. Ha idegen is gondolkozása a mezőváros eszméjével szemben, annak végeredményben nem árt, mert éppúgy általános városiasodást követel, mint ahogy valaha a mezőváros alapító parasztság tette.

Az ipari alkalmazottak és az önálló kismesterek mindenestül kispolgárok. Fönntartás nélkül olvadnak bele a kispolgári szint többi rétege közé, s ennek a társadalmi állásnak egyetlen tényezője van, amely valamelyes öntudatot jelent számukra. Ez a fogalom, hogy iparos, ma is részben, de még inkább a háboiú utáni időben a fölfelé törekvő parasztság szemében a kívánatos termelési formát, s az áhítozott társadalmi állást jelentette. Akkor iparos kívánt lenni minden törekvő parasztgyerek, s minden magasabbra tekintő parasztlány iparoshoz igyekezett férjhez menni. Ma már vége van ennek az iparos-romantikának, s helyét átvette a nyugdíjas állás presztízse. Mint a háború után az iparossághoz, úgy menekül ma a parasztság a nyugdíjas állás közelébe, még akkor is, ha az hivatalszolgaságot .vagy házmesterséget jelent. Az iparosságnak az öntudatában azonban megmaradt ezeknek az időknek a felértékelése és értékesebb és alkotóbb tagjaiul tudják magukat a társadalomnak, mint akár a földmívelők, akár a kereskedők. -Egyébként azonban ők is kispolgárok, a vágyuk nekik is olyanfajta városi élet, amilyet egyéb kispolgárok áhítoznak és ők is szívesen törekszenek magasabb státusra, de ezt náluk egy valóban produktív munka erkölcse és egy valóban fokozottabban megbecsülendő pálya érdeke jobban indokolja, mint akármelyik másik hasonló szinten álló rétegnél.

Fölülről azonban nem sok megbecsülés éri őket. Az iparosság, amennyiben nem gyáros jellegű ipari polgárt jelent, körülbelül egyértelmű a cseléddel és a szolgával, s amikor polgári Háziasszonyok panaszkodnak egymás között, akkor a cselédpanaszok után, de velük egy értelemmel következnek az iparosokra vonatkozó panaszok, akik nem szállítják idejére a szőnyeget, nem csinálják meg a fürdőszobát és szemtelenül sokat mernek kérni a tűzhely megjavításáért.

Kivétel a polgári szinten álló iparosok csoportja és különösen az a gyáros számba vehető vállalkozóké. Anélkül, hogy egy percig is beleszámítaná akárki is az ipari foglalkozásokat az úri oályák közé, nagyon megbecsüli mindenki az olyan iparost, aki a pálya munkás és reális számítást követelő jellege ellenére úgy tudja folytatni mesterségét, hogy úrnak, nem számítónak és munkátlannak látszik. Egyesül ez a pályaművészet a gyáros alakjában, s ezt egyöntetű megbecsüléssel övezi a mezőváros társadalma, anélkül természetesen, hogy a komoly ipari vállalkozásnak a levegője egy pillanatra is megérintené. Mivel ilyen torzul idealizált az ipari vállalkozó alakja, s ilyen méltatlanul lebecsült a komolyan dolgozó és valóságos színekben jelentkező iparos, igazában véve nincsen ennek a társadalomnak érjéke az ipari termelés iránt. S itt a legfőbb oka annak, hogy a mezővárosnak éppen az ipari tényezői a legfogyatékosabbak és a legméltatlanabbak a város egyéb intézményeihez.

Egy különállóan érdekes kérdése a mezővárosi társadalomnak a technika, mint az ipar, illetve iparosodás sajátságos helyi vonatkozása.

A mezővárosi városszervezet a kézi és igaerővel folytatott termelés idejében és a lovas közlekedés viszonyai között alakult ki. Ez a város azóta belenőtt egy magasabb technikájú, géppel termelő és gőzzel, motorral közlekedő világba, azonban gondolkozásában megmaradt a régi termelőerők világában. Ady Debrecenbe kiáltotta be annakidején, hogy: »Cívis urak, már holnap nagy baj lészen, gőzösön jár ma már az emberész, s a délibáb délibábnak maradni nem akar«, azonban egy kicsit minden mezővárosra áll ez. Akkor modern, sőt korát megelőző volt az a gondolatvilág, amely a mezővárost megalapította, azonban a társadalom gondolkozása ma már ehhez a régi szinthez is idegen, vagy bezártan

megmaradt ebben a régi világban. Pedig micsoda perspektívák nyílnának meg a termelés és az élet előtt, ha ebbe a városszervezetbe újabb és élesebb széljárásként a gépekkel és technikával is bánni tudó gondolkodás törne be! Milyen magasra emelkedhetne itt a mezőgazdasági termelés, milyen fejlett ipari termelés alakulhatna ki, s milyen magától értetődő módját lehetne találni a tanyák és a város közt való közlekedésnek, ha »gőzösön járna itt az emberész?« Mindenesetre az ilyen városszervezet kialakításának a teljesítménye egy ok arra, hogy az ember merje remélni jövendő kifejlesztését is. Ehhez azonban az kell, hogy az ipari forradalom megérintse a mezőváros »tatár agy velő it« és ez a nép és ez a város is megcsinálja a maga ipari forradalmát.

6. KERTEK

A kert a régi magyar nyelvben kerített helyet jelentett, s mint ilyen, elsősorban az állattartó kerített udvarokat jelentette, csak a későbbi nyelvhasználat vitte át a növénytermelő kerített helyekre. A mezőváros életében mindakét értelemben vett kert egyformán jelentékeny szerepet töltött be, hiszen ez a kétfajta kert az az intézménye a mezőgazdasági termelésnek, amely a tanyarendszer mellett városi keretek közé tudja fogni az őstermelő népességet.

Az állattartó kert, amely egy mezőgazdasági település belterületét két zónára, a lakások és kertek-aklok zónájára osztja, tulajdonképpen az ősi belső, illetve téli szállás rendje, amely a régi szállásrendszer visszaszorulásával is fönnmaradt nagyon sok állattartó községünkben. Jónéhány községünkben történeti folytonosságban fennmaradt ez a rendszer, s még ma is eleven példái vannak az olyan belterületi zónarendszernek, hogy a község belseje szűk és zeg-zugos utcán lakótelek, ahol semmiféle gazdasági épületek nincsenek, viszont a külső zóna az istállók és gazdasági udvarok széles telkeiből áll, ahova mint valami műhelybe naponként jár ki az ott dolgozó férfinépesség.

Az ilyen kertrendszer magában véve is képes mezővárossá tenni egy mezőgazdasági települést, amint alapításuk idején és a török alatt szüntelenül ilyen alapon voltak városok a haj du városok,

a későbbi időben is ilyen alapon volt mezőváros Mezőkövesd. A hajduvárosok azonban átalakultak tanyásvárosokká és kertes rendszerük csaknem teljesen elenyészett, viszont Mezőkövesden nem alakult ki tanyarendszer, tehát kertrendszere visszafejlődésével lassan elvesztette városi jellegét. A mezőgazdasági tanyák kifejlődése előtt az Alföld északi részének minden mezővárosában kialakult egyidőre a kertrendszer, azonban a tanyák fölöslegessé tették őket, s ma már nyomaik sincsenek meg.

A kertrendszer ma már sehol sem eleven intézmény, azonban itt-ott meglévő maradványaiból rekonstruálni lehet városi szerepét és társadalmi hatását. Mindenütt van még egy-egy kert a kertes városokban, azonkívül a dunamenti községekben végig, különösen Dunapatajon, azonban a települési szerkezet műiden hajduvárcsban a kertes rendszer nyomait mutatja.

A település belső zónája fönntartás és háborítás nélkül lakótelep lehet. Az utcák nern szélesebbek, minthogy éppen közlekedni lehessen rajta, a telkek nem tágasabbak, minthogy egy lakóház és apró virágos kertecske elférjen rajta, s a lakóház nem több, mint puszta lakóépület minden gazdasági célú hozzáépitmény nélkül. Akkor csak a minél szorosabb társas együttlét és a védelem szükségletei indokolták az ilyen összetelepülést, ma azonban sóvárogva gondol az ember erre a rendre: milyen egyszerű lenne az ilyen lakótelepet ellátni az összes közművekkel! Milyen egyszerű és olcsó lenne itt a csatornázás, a vízvezeték, az útburkolás és a villany, vagy gáz szét vezetése.

A külső zóna viszont tágas és kerített akiokból, kertekből állott, s ezek közt kifelé szélesedő utak vezettek ki a legelőre, hogy a marhajárás minél kényelmesebb legyen. Itt tanyáztak napközben a férfiak, ha nem volt mezei munkájuk, s innen, mint egy műhelyből jártak be a lakóházba étkezésre és hálásra. Itt halmozták föl a takarmányt és a trágyát, s innen érték legközelebb a szántóföldeket és a legelőket minden mezei munka ellátására.

Ma már csak történeti példa ez a rendszer, azonban műit példa nem tanulság nélkül való. Kitűnő megoldás arra az esetre, ha a tanyák révén nem lehet megszabadítani a városi belterületet a gazdasági épületektől és udvaroktól, s ilyen megoldásra mezővárosaink falusi részeinek ma is szüksége van.

A másik kert, a mai értelemben vett intenzíven és aprólékosan művelt termőföld későbbi időben lett a mezőváros városi tényezője. A tanyarendszer kialakulása egy időre kifelé terelte a termelést és csak kisebb kerített helyeken volt egy-egy kis szőlő vagy veteményföld a városok alatt. Idővel azonban ezek a városalatti kertek egyre szélesedtek, s amikor a legelők feltörés alá kerültek, kiterjedtek a várostól kissé távolabb eső részekre is, esetleg egészen a tanyák közé.

A török pusztítások utáni újjáéledés idején, tehát a XVIII. század elején minden mezővárosban volt egy-egy kis szőlős és veteményes kert, ezek azonban városonként különböző irányban és arányokban fejlődtek tovább. A mai mezővárosi kerti kultúráknak ezekben a kertekben van a bölcsője. Itt indultak el a nagykőrösi zöldség- és gyümölcstermelés, a makói hagymakultúra, a szegedi paprikatermelés és a kecskeméti, ceglédi, kiskunhalasi gyümölcstermelés kezdetei. A homokos helyeken a szőlő és a gyümölcskertek fejlődtek inkább, noha a veteménytermelés is megmaradt a helyiszükséglethez mérten, a kötöttebb talajokon viszont a vetemény, zöldség illetve fűszernövények termelése terjedt a szőlő és gyümölcs rovására.

Amikor a városalatti legelőket fölosztották, akkor már egy meggyökeresedett kerti kultúra kapott újabb terjeszkedési lehetőséget és az új feltörésre Makón a hagymatermelés, Nagykőrösön a zöldségkultúra, Szegeden a paprikatermelés, Kecskeméten és Cegléden a szőlők és gyümölcsösök terjedtek széjjel. A többi városokban, ahol egy különleges kultúra nem fejlődött ki, maradt minden a régiben. Helyiszükségletre megmaradtak a szőlőskertek és a veteményes földek egyaránt, azonban egyik sem hódított el újabb és újabb területeket. Az előbb említett helyeken azonban a termelés kiterjedésével egyre nagyobb és nagyobb körre terjed ki a hovatovább híressé és nevezetessé váló termékek forgalma. Már a múlt század közepe után országos híre kezd lenni a makói hagymának, a szegedi paprikának, a nagykőrösi salátának és uborkának, a kecskeméti baracknak, szőlőnek és a ceglédi szőlőnek, gyümölcsnek. Amikor aztán a termelés újabb területekre terjeszkedik ki, megindul a külföldi piacokra való szállítás és a belföldi híresség a századfordulóra már mind világpiaci márkák lesznek.

Így fejlődött ki a mezővárosok kerti termelése, de hogy a város életére ez milyen hatással volt, az egy másik nevezetes kérdése a mezőváros fejlődéstörténetének.

A kerti termelés kétségtelenül városfejlesztő erő. Lehetséges az, hogy a kertészet révén város keletkezzék, hiszen ilyen termelő kultúrával egy falunak megfelelő területen városi arányú és igényű őstermelő népesség tömörülhet össze. Lehetséges az, hogy egy már meglévő akármilyen várost nagyobb arányúvá fejlesszen a kerti termelés kifejlődése. Kétirányban is érvényesül a kerti termelés városfejlesztő ereje. Közvetve erőteljesebb forgalmi tevékenységet tesz szükségessé, ami emeli a város kereskedelmi szerepét és növeli a különlegesen városi jellegű forgalmi népességet, közvetlenül pedig a falusias-parasztos jellegű őstermelőket magasabb kultúrszintre emeli és azáltal városiasabbá formálja.

A mezővárosokban az történt, hogy a kész mezővárosnak, amely ezenkívül még forgalmi vagy igazgatási város is lehetett, egy újabb olyan városi őstermelő elemet adtak, amely a tanyarendszer segítségül vétele nélkül is városi tényező tudott lenni .^A kertészeti termelőnek ha falusias jellegű is a településformája, hiszen az ilyenek a mezőváros falusi részein laknak és a városkörüli falurendszerrel művelt övezetben van a kerti termelőterületük, mégis a tanyai szántóvetőhöz hasonlóan maga városias népelem, mert magasabb termelőkultúrát képvisel és életnívója messze meghaladja a falusi parasztét.

Azonkívül pedig, éppen városi igényeinek a hatására, amennyire ezt a termelési ág megengedi, segítségül veszi a tanyarendszert, s termelését, éppúgy, mint az a tanyákon történik, a termőföldjére összpontosítja, s ezzel városi házát fokozott mértékben városi élete színhelyévé tudja tenni. Nyomban ugyanis azon a fejlődési fokon, amikor a szőlőskeitek túlterjedtek a korábbi városalatti kerített helyen, a szőlők közé is épp olyan tanyákat építettek, mint amilyet a szántóföldre. Rendeltetése és szerepe ennek a tanyának is ugyanaz volt, mist az állattartó szántóföldinek, csak éppen a megváltozott szükségletnek megfelelően más volt a beosztása. Az ősi forma itt is tökéletesen megfelel az ősi tanyának, a tüzelős ólnaK. Olyan egysejtű szőlőstanyákat építettek, amelyekben egyik sarokban volt a tűzhely, mellette heverőhellyel,

s az épület elválasztatlan többi részében állottak a szőlőművelő szerszámok, karók és a szüreteléshez szükséges alkalmatosságok. Ebben a tanyában is volt tehát egy ideiglenes szálláshely a kinn dolgozó számára és volt egy rész a termelés céljaira, csakhogy nem állatoknak és szántóvető szerszámoknak, hanem a szőlőművelés eszközeinek.

De még tovább is áll az analógia. Amint a szántóföldi tanyákon lassan állandó tartózkodási helyévé lett a tanya tűzhelyes része a tanyai cselédnek, a tanyásnak, s ezért hamarosan fallal választották el a többi résztől, úgy a szőlőstanyákon is így öröködött meg a szőlőkapás és lassan ő is elválasztotta tanyahelyét a szerszámok kamrájától.

A kertek egyik fajtájában, a szőlőskertekben nevezetesen, tökéletesen meghonosodott a tanyarendszer, s így ez a kerti termelés nemcsak magasabb termelési kultúrájával, hanem a települési szervezetével is tökéletesen városi tényezővé lett. Ez az egyesült városi szerep, azokon a helyeken, ahol a szőlő és a gyümölcstermelés kiterjedt a régi szántóföldi tanyák övezetébe is, nemcsak eszmeileg, hanem térrajzilag is egyesült. Nevezetesen a szántóföldi tanyák mellett is telepítettek szőlőt-gyümölcsöst, s így fölöslegessé vált a külön szőlőskert és szőlőstanya fönntartása, mert most már mindakettő egy hely én együtt lehetett. Ilyen irányban fejlődtek a szőlős- és gyümölcsöskertek csaknem mindenütt az egész Duna-Tiszaközén, s ilyenformán a szegedi, kiskunhalasi, jánoshalmi, kiskunfélegyházi, kecskeméti, ceglédi és nagykőrösi szántóföldi tanyák egyben kertitanyákká is lettek, s tanyás városszervezetükbe tökéletesen beillesztették a szőlő és gyümölcstermelést.

Ott is azonban, ahol a zöldség és veteményfélék termelése honosodott meg, ott is élt a tanyarendszer előnyeivel a termelő. Az ilyen termőkertek eleinte szintén csak a városokalatti kerített helyeken voltak, azonban később kiterjedtek a feltört belső legelők helyére. Ha semmiféle tanyaszerű rendszert nem is honosítanak meg ezek a kertészek, termelésük akkor is városi lett volna, azonban a legtöbb helyen ezekre a veteményeskertekre is tanyaszerű szállásokat építettek, pontosan a szántóföldi és a szőlőstanya mintájára. Makón például a hagymakertészek attól az időtől fogva, hogy veteményeskertjeikkel a távolabbi földekre kimerész-

kedtek, nád, deszka vagy vesszőfonású kunyhókat építettek a hagymaföldre részint szálláshelyül, részint pedig a kertiszerszámok elhelyezésére. Ehhez hasonló kunyhókat a nagykőrösi Veteményföldeken is találhatunk, s ott is a tanyaelvnek a szükségletekhez mért formáját szemlélhetjük bennük. De tovább is követik a veteményeskertek a szőlőskertek tanyai irányú fejlődését. Mindazokban a városokban, ahol a veteménytermelésbe a tanyai gazdák is bekapcsolódtak, — Makón nem, de Szegeden, Kecskeméten és Nagykőrösön igen — a kerti termelés kiterjedt a tanyák közé és a szántóföldi vagy szőlőstanya, esetleg mindkettő együtt veteményes tanyává is lett, s ezzel a mezővárosi őstermelés minden ága, a szántóföldi és a kerti termelés együtt, teljesen beilleszkedett a tanyarendszerbe.

A kertitermelés eltanyásodása általános jelenség, azonban minden kerti termelést folytató városban csak a termeles egyrésze került ki a tanyákra, illetve hozta létre a maga külön tanyaformáját. Egy rész mindig megmaradt a falusi termelőrendszer keretei között, tehát a kertészek egyrésze nem ment ki a tanyára termelni, hanem városi házából, mint termelési központjából művelte kertjeit, azonban még ebben az esetben is, mint láttuk, mind termelésben, mind életszintben városivá tudott lenni az ilyen kertész is. Városi őstermelő lett azért, mert a kerti termelés a tanyarendszer nélkül is városi tényező, s hogy mennyire az, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a parasztság csak városi szervezetben tudott komoly kerti kultúrát kifejleszteni.

A mezővárosi kertkultúra nem egyforma eredetű minden városban és kifejlettségében sem egyjellegű. Közös mindannyiunkban csak az, hogy egyfelől kifejlődésüket a mezőváros szervezete, társadalmi légköre és városiassága tette lehetővé, másfelől pedig a kertkultúra visszahatott és tovább gyarapította a mezővárosok városiassá gát, társadalmi emelkedését és fölszabadulását, éppúgy, mint a város képét. Szegeden, Nagykőrösön és Makón éppoly természetes képződmény a paprika-, zöldség- és hagymakultúra, mint maga a mezőváros. Mindhárom helyen az újjáéledés után a zselléreknek éppúgy megvolt a város alatti kis kertföldje, műit a gazdáknak, s ők éppúgy termeltek benne házi szükségletre mindenféle kerti terményt, mint a gazdák. Mivel azonban a zsellérek jobban rá voltak utalva a kis kertföld termésére, mint a gaz-

dák, komolyabban is foglalkoztak vele. így történt, hogy egyik helyt a paprikát, másik helyt a salátát és uborkát, harmadik helyt a hagymát találták legértékesebbnek, s mivel éppen ez a termény kitűnően tenyészett kertjeikben, mindinkább ennek a termelésére specializálták magukat. Kereslet is volt a különlegesen termesztett áru iránt, tehát lassan egész kerti termelésüket helyenként egy-egy, illetve néhány növény termelésére szorították. Már ott tartottak a különleges kultúra folytatásában, hogy a szőlőket kezdték kivágni, s a helyét hagymával, paprikával és salátával ültették^be, nem lévén más alkalmas földterület a termelés fokozására, amikor kiosztásra kerültek a belső legelők. Az ekként megerősödött zsellérek mindenütt ki tudták verekedni azt, hogy ők is részesedjenek egy-egy résszel a kiosztott legelőkben s ezzel újabb, az előbbihez képest óriási területet nyertek különleges termelésük céljaira. És éppen mindenütt a legjobb földek voltak ezek a legelők, egyrészt talajnemüknél fogva, — Szegeden és Nagykőrösön egyformán kötött fekete föld volt, a távolabbi tanyaföldek homokjával szemben — másrészt pedig, mert a hosszú ideig való legeltetés és jószágtartás alatt kellő trágyaerőbe kerültek. Ezen az újabb hódításon aztán lendületet kapott a termelés és általa egy új terménnyel gazdagodott a város, a zsellérség egyrésze pedig föl tudott emelkedni a gazdák közé.

Ezekben a városokban a helyi kertkultúra ma is elsősorban a zsellérek, illetve törpebirtokosok kezében van, s a gazdák csak részben kapcsolódtak be a termelésbe. Legnagyobb mértékben Nagykőrösön, utána Szegeden és legkevésbbé Makón.

A szőlő- és gyümölcstermelés nem ilyen belső lendülettel fejlődött. A szőlőt egyformán termelték gazdák és zsellérek, s mindkét réteg egyforma hagyományossággal. Nem hirtelenül jöttek rá a termelés fogásaira és a termelés értékére, s nem is piacra, hanem a saját szükséglet céljaira termeltek, így hiányzott az a rúgó, ami nagyobb lendületet adhatott volna a termelésnek. Ugyanígy voltak a gyümölcstermeléssel is, hiszen legnagyobbrészt a szőlő között állottak a gyümölcsfák. És még egy ok: a termés nem volt olyan különlegesen jó, hogy becsességével távolabbi vidékek keresletét föl tudta volna támasztani.

Ahhoz tehát, hogy a szőlő- és a gyümölcstermelés általánosabb jelentőségűvé váljék, valamilyen vezetői kezdeményezésnek kellett

következni, mert különben marad minden a házi szükségletre való termelés szintjén. Ez a kezdeményezés meg is született elsősorban Kecskeméten, majd utána Cegléden, ahol \állalkozó gazdák, részben p arasz trendnek, részben úri-polgári eredetűek, óriási energiával hozzákezdtek a homoki szőlő- és gyümölcstermeléshez, s tehetségükkel és törhetetlen akaratukkal olyan eredményt értek el, hogy az példaadó lett a többi termelők előtt is. De nemcsak azt érték el, hogy példájuk követésre talált, hanem azt is, hogy olyan gyümölcs- és szőlőfajtákat fedeztek föl vagy termeltek ki, amelyek a rnakói hagymához, a szegedi paprikához és a nagykőrösi salátához hasonló becsűekké lettek és hírük hamarosan szétterjedt nemcsak az országban, hanem a külföldi piacokon is. Példájukra természetesen először városaikban, utána Nagykőrösön, — ahol egyébként helyi kezdeményezések is voltak — majd Szegeden és Kiskunhalason kapott lendületet a termelés és újabb és újabb kezdeményezések hatására mindezeken a helyeken nagyszerű szőlő- és gyümölcstermelő kultúra fejlődött ki. Ebben a termelési ágban már a gazdák, ezek közt is elsősorban az úri-polgári birtokosok jártak elől, s a zsellérek csak később és akkor is csak részben kapcsolódtak bele a termelésbe, aminek a többi közt az is oka, hogy a szőlő- és gyümölcstermelés révén olyan munkabéreket kaptak» hogy életük így is jóval magasabb szintre emelkedhetett.

Arra vonatkozólag, hogy egy-egy városban a gazdáknak és a földteleneknek, illetve a törpebirtokosoknak milyen hányada foglalkozik kerti termeléssel, nincsenek egységes statisztikai adataink. A népszámlálások alkalmával az ilyen kertészeket nem különíti el az összeírás, ezenkívül pedig jórészük nem kizárólag kertész, tehát beletartozik a közönséges szántóvetők csoportjába is. Részben közvetett számítás, részben becslés alapján úgy jellemezhetjük a helyzetet, hogy Makón az őstermelők kisebbik fele, különösen a földtelen, illetve törpebirtokos fele foglalkozik hagymatermeléssel, s ezeket hagymakertészeknek is nevezi a helyi szóhasználat, viszont Kecskeméten, Nagykőrösön és Szegeden az őstermelő népesség nagyobbik fele szőlő-, gyümölcs- és vetemény-, illetve paprikatermelő, s ebbe a csoportba elsősorban a gazdák tartoznak, míg Cegléden és Kiskunhalason ismét a kisebbik rész a szőlő- és gyümölcstermelő. A többi városokban viszont arány-

talanul kisebb rész a kerti termelő. Az említett városokhoz hasonló szintű kertkultúra eddig még seholsem alakult ki, azonban kezdeményezések másutt is vannak, így Gyulán és Békéscsabán, valamint Orosházán egyre jobban fejlődik a bolgár-rendszerű zöldségtermesztés és a gyümölcstermelés, viszont Nyíregyházán, illetve a határában régtől fogva bizonyos almatermelés honos. Mindezeken a helyeken azonban alig éri el a kertészettel foglalkozók aránya az összes őstermelők egytizedét.

Ha a mezővárosi őstermelőket összességükben úgy jellemeztük, hogy már nem igazi parasztok, s városrendszerük kialakításával is a paraszt szintről való fölemelkedésüket bástyázták körül, úgy a kertészeti termelést folytató őstermelőkről fokozottan elmondhatjuk ugyanezt.

Ahol a zsellérek a maguk útján jutottak el a kerti kultúra kifejlesztéséig, ott ez a réteg kihagyva azt az állomást, hogy szabályos telkesgazdák legyenek, egyenesen iparszerű termelést folytató kisvállalkozók lettek, akik minden parasztok közt a legkevésbbé őrzik a paraszt hagyományokat. Ha törpebirtokosok, akkor a saját földjükön, ha földtelének, akkor bérelt földön folytatják magasnívójú és nagyrészben nem paraszt módszerű termelésüket, s a város társadalmába mint mozgékony, vállalkozó és minden újításra hajlamos kispolgári, illetve proletár réteg illeszkednek be. A makói hagymás, a szegedi paprikás és a nagykőrösi zöldséges e-gy-e-gy önálló és saját hagyományai szerint élő társadalmi csoport, s maguk között a földtelenek, birtokosok és a bérlők sokkal jobban együvé tartoznak, mint akármilyen más termelési ágbelieknél. Egyformán nem kiegyensúlyozott gazdaegzisztenciák, akik számára a föld nem misztérium, hanem termelőeszköz, amellyel bátran vállalkoznak, s ha egy-egy évben vállalkozásuk nem járt eredménnyel, bátran élnek a tőkéből, hogy élet szintjüket megtartsák, s kedvezőbb esztendőben újra megszerzik a fölélt és eladott földet. Általában emelkedő szintű csoport, amely nagyon belátható lehetőségként ismeri a földtelen sorból való fölemelkedést a telkesgazda nívójára, tehát nincs is előtte olyan elérhetetlen magassága a gazdák rétegének.

Társadalmi életükben erősebben polgárosodók, mint akármelyik másik parasztréteg, s igényeik, szükségleteik tökéletesen városiasak. Tudnak és szeretnek jól élni, ami azt jelenti, hogy

sokkal nagyobb arányban élnek a városadta lehetőségekkel, mint a telkesgazdák. Minden jövedelmüket szükségleteik fedezésére fordítják, s amit szereznek, azt nem a fogyasztástól elvont tőkéből, hanem a termelésük nagyobb jövedelméből teremtik elő. Tökéletesen hiányzik belőlük a paraszt alázatosságának minden formája: semmi lojalitást nem mutatnak urakkal és polgárokkal szemben és politikai gondolkozásuk tökéletesen ellenzéki. Utoljára a függetlenségi pártban találták meg a helyüket, azóta a szocialista- és a kisgazda-párt között oszlanak meg.

Ezek a csoportok igazán a mezőváros szülöttei, tehát a leghívebb és leghaladóbb mezővárosiak. Nagyon jól tudják, illetve érzik, hogy létüket a városi szervezetnek és a városi piacnak köszönhetik, tehát minden igyekezeteikkel a város megtartásán és fejlesztésén vannak. Gazdasági erejük legtöbbször nem elég ahhoz, hogy házaikat tökéletesen városiakká fejlesszék, azonban akinek módja van hozzá, közülök, az megteszi ezt sokkal'hamarabb, mint a tanyai gazdák. A mezővárosok mai állapotában is élén járnak a városiasodásnak, azonban egy jövő fejlődésben vezetői lehetnek a város fejlesztésének.

A gazdakertészek, tehát a kecskeméti, szegedi, ceglédi, kiskunhalasi szőlő- és gyümölcstermelők olyan gazdák, akik mertek vállalkozni az eleinte kockázatosnak látszó és mindenesetre újítást jelentő kerti termelésre, éppen ezért ennek a rétegnek a legjobbjai. A gazdák elitpéldányai ezek a kertészek és ez meglátszik nemcsak termelésükön, hanem társadalmi életükön is. Egy fokkal városiasabb életet élnek és egy fokkal kevésbbé parasztok, mint a tanyai szántóvetők, tehát ezek a gazdák fejlesztették tovább a mezőgazdasági város értelmét. Erősebb és szüntelenebbül érzett igényük van a városra, tehát részben a piacok végett, részben társadalmi szükségletük miatt gyakrabban hazajárnak a tanyáról, mint a szántóvetők és városi lakásukat hamarabb és nagyobb igénnyel rendezik be. Gyermekeik föltétlenül a városi házból járnak az iskolába és ha csak a gyerek alkalmas rá, magasabb iskolába adják, legtöbbször igaz azért, hogy más pályára menjen, gyakran azonban azért, hogy képzettebb mezőgazda legyen belőle. Kecskemétnek és részben Ceglédnek is különös és gyors fejlődését ezek a kerti termelést folytató gazdák indították meg, s e két városnak, de különösen Kecskemétnek, gyarapodó és fejlődő élete

és városiassága abban leli a magyarázatát, hogy a vezetés ezeknek a gazdáknak a kezében van. Azért olyan termékeny különösen ez a vezetés, mert az ilyen jellegű vezetőrétegnek a legtöbb esélye van arra, hogy a város hivatásos vezetőit magához tudja hasonlítani, ami Kecskeméten meglepően sikerült. Ott mindenki szőlősgazda s a város vezetésében ez a szőlősgazda-szellem érvényesül, ami minden más városi vezetésnél jobbnak és termékenyebbnek bizonyult eddig.

A kétféle kertészréteg a városnak két területi övében telepedett meg. A gazdakertészek, úgyis, mint tanyásgazdák, benn laknak a város lakóutcáiban s házaik minden mezőgazdák között a legvárosiasabbak. A zsellér és törpebirtokos-kertészek viszont — ezeknek legtöbbször nincsen tanyájuk — kinn laknak a város falusi negyedeiben. Ám ha ezek a falusi negyedek nem egészen falujellegűek, az annak köszönhető, hogy az itt lakó őstermelők nem falusi szántóvetők, hanem kertészek. Természetesen a település eredeti jellegét nem tudták megváltoztatni, azonban, ha fejlődésüknek a gazdasági föltételei megszilárdulnak, sokhelyt pedig visszaállanak, akkor az lesz a jövő fejlődés műve, hogy ezek a városrészek egészen elvárosiasodjanak. A makói és nagykőrösi külső városrészek, a szegedi alsóváros mind ilyen kiskertésztelepek, s ha valahol meg lehet kísérelni komoly városrendezéssel a mezővárosok falusi részeinek a városi átrendezését, elsősorban ezek a helyek jöhetnek számításba.

7. TANYÁK

A statisztikai összeírás külterületi lakosokként kezeli azt a népességet, amelyet az összeírás alkalmával kinn a tanyákon talált. Ilyen számítás szerint, az Alföld népességének 1930-ban 29.'9 %-a volt kinn a tanyákon, amely átlag körülbelül megfelel a városok átlagának is. Városok szerint a legnagyobb volt a tanyán tartózkodók aránya Kecskeméten (56.2%), legkisebb Makón és a hajdú, illetve nagykun városokban (egyformán a 20% alatt).

Ha ezeket az arányokat az őstermelőkre vonatkoztatjuk, úgy azt kapjuk eredményül, hogy az őstermelőknek igen nagy hányada tanyai, mégpedig Kecskeméten mintegy háromnegyedrésze, de a legkisebb külterületi népességű városokban is legalább egyhar-

mada. Mindebből az következik, hogy a tanyás termelési rendszer közvetlenül érdekli a mezővárosi őstermelőknek átlagosan a nagyobbik felét, s ha helyes tanyai statisztikát csinálnánk, úgy talán az derülne ki, hogy még nagyobb hányadát.

A tanyarendszer jelentősége hasonlóképpen szembeszökő, ha nem a külterületi lakosnak kimutatott népességet, hanem a tanyai épületeket vesszük számba és összehasonlítjuk a belterületi házak számával.

Mezővárosaink ilyentermészetű adatai sorjában a következők:

Törvényhatósági városok			
Szeged	20.299	10.295	10.004
Debrecen	14.609	5.893	8.716
Kecskemét	14.252	4.887	9.365
Hódmezővásárhely	14.102	8.086	6.016
Megyei városok:			
Békéscsaba	8.332	5.722	2.610
Cegléd	8.967	5.645	3.322
Csongrád	5.880	3.647	2.233
Gyula	5.065	2.973	2.092
Hajdúböszörmény	6.837	5.302	1.535
Hajdúnánás	4.636	3.689	947
Hajdúszoboszló	3.922	3.022	900
Jászberény	6.851	4.647	2.204
Karcag	6.459	4.380	2.079
Kiskunfélegyháza	7.474	3.512	3.962
Kiskunhalas	6.816	3.221	3.591
Kisújszállás	3.554	2.696	858
Makó	8.731	6.754	1.977
Mezőtúr	6.271	3.911	2.360
Nagykőrös	6.192	3.808	2.384
Nyíregyháza	7.390	4.291	3.639
Szentes	7.987	4.844	3.143
Szolnok	6.480	5.540	940
Turkeve	3.520	2.651	896

Nagyközségek:

Békés.....	6.775	4.164	2.611
Orosháza	5.924	3.213	2.711
Szarvas	5.654	2.689	2.965
Törökszentmiklós.....	5.640	3.465	2.179

Kimaradt ebből az összeállításból Mezőkövesd, amely éppen tanyáinak az elmaradása miatt nem mezőváros, továbbá Hajdúhadház, Kalocsa és Gyoma, mindhárom azért, mert a népszámlálási összeírás nem tünteti fel külterületi lakóház-adataikat, éppen azért, mert tanyáinak a száma 500 alatt van. Kalocsánál az az oka ennek, hogy tanyai külterülete önálló községgé alakult és elvált az anyavárostól, Hajdúhadházon a kertek nem települtek ki mind tanyákká, hiszen az egész határa nem olyan nagy, Gyomán pedig még nem fejlődött ki a tanyarendszer szintén azért, mert nem túlságosan nagy a város határa, ugyanezért viszont mezővárosi minősége is kétséges, mindenesetre ha mezővárosnak számítjuk, ennek a városkategóriának az alsó határán áll.

A felsorolt városok közt viszont érdekes csoportosulást fedezhetünk fel. E városok egyrészében egyensúlyban vannak a belterületi és külterületi lakóházak, ami azt jelenti, hogy tanyarendszerük annyira fejlett, hogy nagyjában műiden városi háznak megfelel egy tanya. Ezek a városok: Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Gyula, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Mezőtúr, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentes, Orosháza és Szarvas. Számításba kell azonban vennünk, hogy többnek e városok közül olyan külterületi telepei vannak, amelyek nem tanyák, hanem külső lakótelepek, illetve falvak, azonban ezeket nem választhatván el szám-szerűen az igazi tanyáktól, csak helyesbítésül vehetjük számításba, s megjegyezhetjük, hogy Szegeden és a szlovák városokban a tanyák közül egy rész szórványfaluvá alakult tanya, másrész pedig lakótelep. Különösen Szegednél lényeges ez a helyesbpítés, úgyhogy megejtesével Szegedet a kevésb^é tanyás helyek közé is sorozhatjuk.

A másik városcsoportban lényegesen több a városi házak száma, tehát ilyen helyeken a tanyarendszer kevésbpé fejlett. Idetartoznak Békéscsaba, Cegléd, a hajdúvárosok, Jászberény,

Karcag, Makó, Szolnok, Túrkeve, Békés és Törökszentmiklós és idevehetők a már érintett városok, mint Hajdúhadház és Gyoma. A tanyák kisebb hányadának ezekben a városokban több oka van. A hajdúvárosokban, amelyek sokáig kertes települések voltak, egyszerűen az az oka, hogy még nem minden kert települt ki tanyának, ugyanez a jelenség látható némely nagykun, illetve jász városban, mint: Karcagon, Turkevén, Jászberényben. Makón és Cegléden az az ok, hogy a termelés súlypontja megmaradt a városkörüli veteményföldeken, illetve a szőlőkben, Szolnokon és Békéscsabán pedig az a helyzet, hogy a város ipari és forgalmi szerepénél fogva kezdi elveszteni agrár jellegét és ezért a tanyák száma lemarad a városi házak mögött.

A harmadik csoportot alkotják azok a városok, amelyekben a külterületi épületek száma lényegesen meghaladja a belterületiekét. Oka ennek a jelenségnek az, hogy a tanyarendszer ezekben a városokban a legfejlettebb, annak ellenére, hogy fejlődése egy szakán mindakettő kertes város volt, azonban ez a feltűnő aránytalanság valójában éppen a tanyarendszerrel ellenkező tünetnek, a népesség valóságos kitelepedésének, tehát a külső lakótelepekre és szórvány falu jellegű tanyákra való kirajzásának a következménye. Kecskeméten több falu, illetve lakótelep jellegű település van (Kadafalva, Síkra stb.), viszont Debrecenben külterületnek számítja az összeírás a kertségek külső övezetét, amelyek pedig összefüggenek a várossal, noha a régi külterületen, a kertek helyén ^annak. Ha leszámítanánk Debrecenben ezeket a külső kertségi lakótelepeket és Kecskeméten a külső falvakat és lakótelepeket, akkor ezek a városok is az első csoportba tartoznának, s tanyai házaik egyensúlyban lennének városi épületeikkel.

Helye lenne még egy további helyesbítésnek a tanyák számának a megállapításánál, azonban erre jelenlegi statisztikai összeírásunk nem ad módot. Csak tájékoztatásul mutathatunk rá azokra a területekre, amelyeken a tanyák elvesztették kapcsolatukat a városi házzal és önálló települési hellyé válván, együttességükben szórvány falut alkotnak, inkább mint tanyarendszert. Ilyen helyek mindenekelőtt Szeged tanyavilágának nagyrészén a bérlőtanyák, amelyek örökös lakóhelyei a rajta termelőnek, mert hiszen arra nincsen gazdasági ereje, hogy házat is tartson fenn a városban. Noha nem mondhatja magáénak azt a földet sem, amelyen termel,

mégis örökös tanyai lett belőle, s vándorol egyik bérletről a másikra, míg végül valamely tanyaközpont temetőjében engedik sírba. Hasonló falvasodást mutatnak a tanyák nem ugyan bérleti alapon, hanem tulajdonföldeken Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kecskemét és Cegléd határában, szóval a Duna-Tisza közén azokon a helyeken, ahol a szőlő- és gyümölcstermelés lehetővé teszi azt, hogy kis földterületen is megéljen a termelő, arra azonban már nem ad lehetőséget, hogy városi házat is tartson fönn. A Tiszántúlon kevesebb ilyen hely van, azonban itt-ott található hasonló folt. Békés határának a Kőrösön túli részén vannak örökösen megtelepült tanyák, hasonlóképpen Törökszentmiklós határában és Jászberény körül. Veszedelmesen közelednek azután ehhez a formához a szlovák tanyák, különösen a Nyíregyháza határabeliek. Mindezekkel a helyesbítésekkel is becsülhetjük a tanyarendszerben érdekelt őstermelő lakosság arányát a mezővárosokban mintegy 60%-ra, s megjegyezzük, hogy ebben a számban azok a városban lakó öregek is benn foglaltatnak, akik fiatalkorukban laktak a tanyán. Ennek a számnak az ellenőrzéséhez szükség lenne részletes tanyai statisztikai felvételre, olyanra azonban, amely nemcsak a kinntalált népességet írja össze, hanem azt is megállapítaná, hogy a kinntartózkodóknak milyen városi kapcsolatuk van: nevezetesen saját házuk, önálló lakrészük, vagy szülői hazuk, amely öregségükre az övék lesz. Fontos lenne ezenkívül megállapítani a tanyai lakrészek számát, hogy ezt össze lehetne hasonlítani a belterületi lakrészekkel. Ezzel a felvétellel párhuzamosan a város belterületén tisztázni kellene azt, hogy a bennlakó őstermelőnek van-e tanyája, vagy volt-e munkaképessége idején. Csak ilyen adatokkal lehetne éles és pontos képet kapni a tanyarendszer mai állásáról, s csak így lehetne pontosan megállapítani azokat a helyeket, ahol a tanyák elfalvasodtak, tehát falusi szükségleteik vannak. Addig meg kell elégednünk a megközelítő becsléssel, s úgy venni szemügyre ennek a különös termelési rendszernek a jelenségeit.

A tanyai épületnek ugyanaz az őse, ami a városbelié, nevezetesen az egysejtű házforma, amely állatnak-embernek egyformán Jiajleka. Amikor azonban a falusi és a városi házak már rég átalakultak, s úgy megnövekedtek és osztódtak, hogy az ősi alakra többé rá sem lehetett ismerni, akkor a tanyán megjelent, illetve

ide kiszorult az ősi háztípus és egy különleges célú építkezés fejlődésének az útját indította el.

A kunszállásokon megszállásuktól fogva, a többi mezővárosok határában pedig a török pusztítások után közönséges volt a tüzelős 61, illetve azzal azonos jellegű épületforma, s mindenütt a jószágot őrző pásztoroknak volt a hajléka. Némelyikben télen is benne laktak, másokban csak nyáron szállottak meg, azonban mindegyik végeredményben az ideiglenes megszállásnak és az igényesebb jószág védelmének a célját szolgálta. Az^épületnek a legnagyobb részét a jószágállás foglalta el, s csak egyik sarokban állott a tűzhely és a pásztor heverő-, illetve alvóhelye. Széltire az Alföldön ilyen tanyaforma volt honos a növénytermelő tanyák kialakulása előtt. Állattenyésztő tanyának ez az épület tökéletes megoldás volt, hiszen sem a pásztor nem lakott benne örökösen, sem felesége, gyermekei nem voltak vele, mert minden pásztornak városbeli lakása volt, s az asszony és a gyermekek itt laktak. Ha mégis valamilyen különös oknál fogva egy-egy időre kiköltözött az asszony és kinn »háztartást« rendezett be, akkor elkerítettek egy részt az istálló végében, ide kemencét építettek az istálló felé való nyílással, s ez szolgált szobának.

Megváltozott a helyzet akkor, amikor az állattenyésztő tanyák átalakultak szántóföldiekké, tehát amikor hosszasabb, esetleg állandó kinnlakásnak a szüksége merült fel. Ez a változás olyképpen érintette a tanyai épület szerkezetét, hogy most már általános lett a szoba elkerítése az istállótól, azonban a pitvar és a konyha még mindig egybe maradt vele. Itt lakott, most már háztartással a cseléd, aki egyben a szántóföldi munkáknál mint béres segédkezett,, vagy az ilyen fogadott cseléd helyett a gazdának munkabíró fiai, akár nősek voltak már, akár nem. Az egész 18. században ennél nagyobb és osztottabb tanyaépületek nem is voltak. Ahogy azonban szaporodtak a tanyai kinnlakók, nevezetesen a tanyán tartózkodó nős gyermeknek fia született, úgy épült tovább a tanyai ház. Az első lépés az volt, hogy a tűzhelyet újra elkerítették, illetve fallal elválasztották az istállótól, s ezzel előállott a konyha és a pitvar. Ebben az esetben már kéményt is kellett építeni, miáltal nagyon hasonló lett az épület a falusi, illetve a korai városi házhoz. Ennél a megoldásnál a pitvarból egyik oldalon a lakószobába, a másik oldalon az istállóba nyílott

az ajtó, s ilyen példákat még ma is találunk szerte az Alföldön. A további lépés az volt, amikor a megszaporodó házi eszközök és élelmiszerek, vagy a termés tartására kamrát építettek, illetve ezt is elkerítették az istállótól. Még mindig egy fedél alatt maradt az istálló és a lakórész, azonban most már a teljes lakásbeosztás kialakult: szoba, pitvar, konyha és kamra. Ennél tovább már nem is fejlődött a tanyai ház ebben az egységben, hanem ha nagyobb gazdasági épületekre lett szükség, azok külön épültek fel. A szabványos tanyai épület azonban egészen a múlt század közepéig ilyen volt. Azok az épületek, amelyek a fokozódó szántóföldi termelés szükségletei szerint sorban létrejöttek, mind külön épültek fel. így mindenekelőtt még az állattartás idejéből valók a külön juh-, marha- és lóistállók, s ha ilyen különistállók is voltak, akkor a lakóépületben csak a lóistálló maradt. A disznótartásra mindenütt külön disznóólak és aklok épültek, ugyanígy a jószág nyári tartására nyári állások. A mezőgazdasági szerszámok tartására színeket építettek, vagy az istállók végébe fészerként, vagy külön épületként, mint a jószágállásokat. A szemestermény elraktározására előbb vermeket, majd hamarosan hombárt építettek, a csöveskukorica eltartására pedig górét, vagy kotárkát. Ilyen építési fokozatossággal lassan egész telep lett a tanya, amelyben azonban a lakásra nem maradt több hely, mint az istállóból elrekesztett egyetlen szoba a szükséges mellékhelyiségekkel. Minden a termelés céljait szolgálta, s akkor, amikor a városi házakat már díszítették, a tanya megmaradt tapasztott fehér falúnak és nádas tetejűnek.

Azok a nagyobb gazdák, akiknek mind családtagjaik, mind cselédjeik kinn laktak a tanyán, tehát több lakórészre lett szükségük, kétfelé választották a régi épületegységet. Külön felépítették a lakóházat a régi rend szerint, s ahány lakrészre lett szükség, annyiszor ismételték ezt a beosztást és különálló épületekben, helyezték el a ló, tehén, juh istállót. A nagyobb tanyaépületek már a múlt század közepétől kezdve mind így épületek, s egyikegyik olyan nagyságú mint egy major, attól azonban abban különbözik, hogy különálló díszes és kényelmes lakóház egyikben sincsen.

Ma is nagyjában ez a két tanyatípus található tanyavilágunkban, s mindkettő keveset változott az utolsó félszázadban. Az

építőanyag ma is a föld, csak a tető nádját váltotta fel sok helyt a cserép, s ehhez képest készül a tanya vég deszkából, azonban sohasem olyan díszítéssel, mint a városi ház. A fal ma is fehérre meszelt mindenütt, legföljebb belül festik be néhol színesre a szobát. A konyha ugyanazon a helyen van és ugyanaz a szerepe, azonban most már eggyé vált a pitvarral, s a szabad kémény helyett falbaépítetted füstnyílás épül. A többszobás tanya ma is a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, ellenben többlakásos, ott ahol külön családok vannak, természetesen ma is éppúgy van, mint régebben.

Az így kialakult tanyaépületek, illetve épületcsoportok általában a birtok közepén helyezkednek el, teljesen figyelmen kívül hagyva a szomszéd tábla tanyájának az elhelyezését. Ha valamilyen mélyedés, vagy domborzat húzódik keresztül a földön, akkor ahhoz igazodik a tanya elhelyezése, azonban ki az út mellé a legritkább esetben épül. Eltér ettől a szabad elhelyezkedéstől a szlovák vidékek sor- vagy bokor-tanya ja.

A tanyák legnagyobb része fátlan, különösen a nagykun tanyák tökéletesen zöld foltok nélkül állanak a síkon, azonban a század elejétől kezdve már egyre szélesebb körben általános a tanyák fásítása, s a növényzettel együtt alakult ki az egyes tanyavidékek ma jellemző képe. A nyírségi tanya nyúlánk derekú akácfákkal körülvett kis falu, amelyet fasorok kötnek össze a többiekkel, s ugyancsak fasor szegi egy-egy birtok határát. A nagykunsági és jászsági tanya kopár és szikkadt pusztaságon álló árva, fátlan épület, fehér, vagy be sem meszelt falú és náddal födött tanyákkal, s a szélesen ásít ózó tanyaudvaron kupacokban áll a tőzeg. A szarvasi tanyák valóságos utcák, amelyeket magasra nőtt akácfa szegélyez, s a sorban álló tanyák közt élősövény vagy kerítés szegélyezi az utat, amely a város tornya felé vezet. A hódmezővásárhelyi, orosházi és makói tanyák egy-egy fás szigetet formálnak a fekete televényföldön és a pókhálószerűen vezető utakról egy-egy nyárfasor vezet be a tanyaudvart borító fák közé, s a fák bokrából kiemelkedik egynéhány sudár jegenyenyárfa. A ré^i kiskunsági, kecskeméti és szegedi tanyák hosszú fehér épületek, kivétel nélkül mind nádfödéllel, amelyek egy-egy széktő gyepes partján állanak, s fehéren tükröznek vissza a vízben. Néhány árva fa áll az épület sarkánál, s a kéményen gólya fészkel, úgy mint ahogy Petőfi látta annak idején. Az újabb Duna-

Tiszaközi tanyák már egészen másfélék. Gyümölcsös- és szőlőskertek között alig látszik valami is a cserepes épületből, az egész tanyaudvart fa borítja el. Gyakran egész akác, vagy gyümölcserdő veszi körül a tanyaépületet, s az ilyen tanyákkal belepett táj inkább hasonlít kertes belsőséghez, mint a várostól húszharminc kilométerre eső pusztai vidékhez.

A mezőgazdasági termelés, mely az ilyen felépítésű tanyákon folyik, a következő. A legtöbb tanya teljesen magában foglalja az illető gazda termelését. Itt vannak a szerszámai, itt állanak jószágai, itt van fölhalmozva a takarmánya, itt a trágya és itt van elraktározva a teimés. Ehhez képest termelésének minden mozzanata vagy benn a tanyaudvaron, illetve az épületekben, vagy a tanyát környező termőföldön folyik. Ugyanitt természetesen olyan lakása is van, amelyben télen-nyáron ellakhat, s hozzávaló háztartása is, azonban nincsenek kinn az ünneplőruhái és becsesebb bútorai, valamint értéktárgyai, ha vannak. Ezeknek a helye a városi házban van, amely vagy az övé, vagy a szüleié, de városi tartózkodása idejére mindig rendelkezésére állanak, s benne mindég van helye becsesebb holmiai számára.

Azoknál a gazdáknál, akiknek saját városi házuk van, de gyakran másoknál is, a termés elraktározás nem a tanyán történik, hanem a városi házbeli raktárban. Cséplés idején idehordják a búzát, s innen kerül eladásra annak idején. Ugyanazok, akiknek saját házuk van a városban, tökéletesen felszerelt városi háztartást tartanak, míg azok, akik a szülői házban szállanak meg, csak fogyatékos berendezést tartanak otthon. Ha az iskolásgyermek a városi háztól jár a városi iskolába, akkor annak a szükségleteire mindent a tanyáról hordanak haza, hogy az öreg szülőknek minél kevesebb gondjuk legyen vele.

A tanyán csak a munka és a hozzákapcsolódó tevékenység folyik. Lakodalmat, keresztelőt, névnapot, disznótort, mind a városban tartanak, s ugyanide tér haza a gyermeket \áró fiatalasszony, hogy gyermeke ne kinn a tanyán szülessen meg. Öregek úgysem igen vannak a tanyán, de ha a munkaképes korban levő megbetegednék, nyomban a városi lakásba viszik haza, úgy hogy a legnagyobb ritkaság az, hogy valaki a tanyán hal meg. A temetés szertartása természetesen akkor is a városban van, ha valaki kivételesen a tanyán halt volna meg.

Mindaddig ilyen tanyai életet él a tanyásgazda, amíg csak munkaképes és gyermekei fel nem nőttek. Ha aztán ebbe a korba jut, akkor rendszerint szülei már nem élnek és maga birtokolja a városi házat, vagy ha nem örökölt volna, akkor vesz magának, s nyugalmi idejét benn tölti a városban. A legnagyobb szeiencsétlenség és a leglealázóbb dolog egy tanyai gazdára, ha öregségére is kinn kell maradni a tanyán, s ha akad egy-egy, aki a maga jószántából vállalkozik erre, azt sült bolondnak tartják és szüntelenül gúnyolódnak rajta.

A lakásnak, illetve otthonnak és a termelésnek ilyen osztottsága mellett szüntelen közlekedés van természetesen a tanya és a város között. A közelebbi tanyákról hetenként háromszor, vasárnap és a hetipiaeos napokon járnak haza a tanyaiak, a távolabbi tanyákról kétszer, télen és nagyon távoli tanyáról pedig egyszer, mégpedig vasárnap. Rendszerint korán reggel indulnak, s már hét-nyolc órára, piac alkalmával még korábban is beérnek a városba, s alighogy kifogják a lovakat, már sietnek is különböző városi dolgaik elintézésére, vagy ha másért nem, a körben és a piacon való társaságba. Ebédre mindenki hazaér, s utána nyomban, ha nincsen különösebb városi elfoglaltság, minden tanyai kocsi indul kifele a tanyák közé, s kétórától kezdve ugyanolyan kocsisorok porzanak a tanyák felé, mint amilyenek reggel a város felé igyekeztek. Eltér ettől a közlekedési rendtől az olyan gazdáknak az időbeosztása, akik állandóan a városban laknak, s csak időnkint mennek ki a tanyára a tanyás munkájának az irányítás,* rá és ellenőrzésére. Ezek piacos napokon szintén délután mennek ki, egyébként azonban reggel mennek és este térnek vissza, noha mindegyiknek van lakása a tanyán is, ahol szükség esetén az éjszakát töltheti. Nem közlekedik azonban kevesebbet az ilyen tanyásgazda sem, csak éppen a több időt tölti a városban és a kevesebbet a tanyán.

A tanyai élet alaposabb vizsgálatából világosan kitetszik, hogy ez a rendszer nem osztja kétfelé a város társadalmát tanyaiakra és városiakra, úgy mint a város-falu rendszer városiakra és falusiakra. A tanyaiak tökéletesen beletartoznak a város társadalmába és ideiglenes kinntartózkodásuk nem teremt társas egységet a többi kinntartózkodókkal. Mindössze a tőszomszéddal áll fenn a szomszédsági viszony, hiszen gyakorta szükség van valamilyen

segítségre, vagy a jószág áttéved a szomszéd portájára, azonban a harmadik-negyedik szomszédhoz már alig van valami köze. A tanyai gazdának a helye városi lakása szerint alakul a város társadalmában, nem pedig a tanyája szerint. Az alsórészi utcában lakó tanyai az alsórésziekkel tartozik egy társaságba, nem pedig azokkal a felsőrésziekkel, akiknek a tanyája éppen az övé mellett van. A tanyaiak, noha életük egy jelentékeny részét kinn töltik, nem alkotnak külön tanyai érdekközösséget, hanem mint városbeliek harcolnak különböző tanyai közszükségleteik kielégítéséért. A kinntartózkodás tehát nem társadalmi csoportot alakít, még kevésbjié hoz létre közösséget, hanem a városi közösség, a városi társadalom külön-külön részeinek van tanyai érdekeltsége, amelyet azonban nem mint tanyai, hanem mint a város társadalmának egyik része érvényesít.

A legnagyobb tévedés a tanyaiak egymásrautaltságáról és egymás közt kialakuló közösségéről beszélni amikor minden tanyai a városra van utalva és közössége a várossal van meg, s esetleg itt a többi tanyaiakkal. S itt derül ki a tanyarendszer végső igazsága: a tanya nem vidék, hanem egy része a városnak, s mint városrész éli a maga életét, természetesen azoknak a feltételeknek megfelelően, amit a várostól való távolság és a mezőgazdasági termelés munkái megszabnak.

7. MŰVEK

Egy-egy város, akármilyen tényezők alapították is meg és akármilyen erők működtek is közre további fejlődésében, hovatovább a szellemi kultúrának a központja lesz. Egyrészt a nagy óbbszámú egybetömörült népesség szükséglete kívánja meg, hogy a szellemi kultúra termékeit is helyben megkapja, másrészt pedig a szellemi igazgatás és a nevelés magasabb intézményei szükségszerűen a városi helyekre települnek. Viszont az is megtörténik, hogy magában véve a szellemi kultúra várost teremthet, ha olyan intézményeket tud produkálni, amelyekhez később város nőhet hozzá, így tudunk iskolavárosokról, vagy az ünnepi játékok városairól, s ezeknél már nem is fontos, hogy egyéb városi szerepek megtelepedjenek falai között.

Mezővárosaink közt kettő van, amelyek még mielőtt mező-

városok lettek volna, kulturális intézményeik révén városi szerepet töltöttek be. Ezek pedig Debrecen és Kalocsa. Debrecenben a református kollégium és teológia növesztett maga körül szellemi központot, Kalocsán pedig a különböző katolikus iskolák és a teológia, ezenkívül mindkét városban az iskolákhoz és a püspökséghez tartozó közgyűjtemények. Mindamellett egyik városnak az életében sem volt döntő jelentőségű iskola, hiszen Kalocsa összes iskoláinak a megtartásával, sőt gyarapításával sem jutott központi szerepre, mezővárosi jellegét pedig hovatovább elvesztette, Debrecen viszont sokkal fontosabb, mint mezőváros, vagy igazgatási központ, sőt mint forgalmi hely is, mint iskolaváros.

Ha alapító tényezőként és a fejlődést elősegítő döntő mozzanatként nem is szerepelt mezővárosaink történetében a szellemi kultúra, hovatovább minden mezőváros kisebb-nagyobb kultúrközponttá fejlődött és megszerezte vagy megalapította különféle városi kultúrintézményeit.

Kimagasló szerepe és fontossága ezen a területen is a két középvárossá lett mezővárosnak, Szegednek és Debrecennek van, mert mindkettő egyetemet, tehát az oktatásnak és a tudományos életnek a legmagasabb szervét mondhatja magáénak. Nyomban utánuk következik Kecskemét, amelynek főiskolai rangú jogakadémiája van, de ezzel le is zárult azoknak a mezővárosoknak a sora, amelyek az oktatásnak és tudományos életnek magasabb intézményeivel dicsekedhetnek. Ezek a városok egyébként is kerület« jellegűek és a közigazgatásnak is magasabb szervei székelnek bennük. A többi mezővárosok mind helyi városok, tehát az oktatásnak mindenféle középfokú intézetei lelhetők meg bennük, ilyenek azonban kivétel nélkül mindegy ükben vannak.

Minden mezővárosnak van polgári iskolája, a legtöbbnek nem is egy, hanem legalább is külön fiú- és leányiskolája, a fiúintézetekből a legtöbb helyen több is. Emellett minden mezővárosnak, kivéve Orosházát, van gimnáziuma, s ezek a gimnáziumok jelentékeny szerepet töltenek be e városok társadalmának a kulturális életében. Ezeknek köszönhető, hogy az Alföldről minden más tájat megelőzve annyi parasztivadék kerül magasabb értelmiségi pályára. Van azután minden mezővárosban a tanítóképző, középfokú mezőgazdasági és középfokú kereskedelmi iskolák közül legalább egy, de igen sok helyen egyszerre mind a három, vagy leg-

alább is kettő. Különös jelentősége van az efajta intézetek közül a szarvasi mezőgazdasági tanintézetnek egyrészt azért, mert az egyébként kisebb jelentőségű várost lényegesen városiasítja, másrészt azért, inert ez az iskola az alföldi termelés fejlesztésében rendkívül fontos szerepet töltött és tölt ma is be.

Az összes iskolatípusokat összevéve legelöl áll a mezővárosok sorában Szeged, amelynek 169 elemi és tanonciskolája, 16 középiskolája és 3 főiskolája, illetve ezek közül egy egyeteme van, utána következik Debrecen, amelynek 104 elemi és tanonciskolája, 17 középfokú tanintézete és két főiskolája, illetve egyeteme van. Utánuk következik Kecskemét, amely az összes dunántúli városokat is Pécs kivételével megelőzi 144 elemi és tanonciskolával, 11 középiskolával és egy főiskolával. Kecskemét után Békéscsaba, Nyíregyháza és Szolnok a rangsor, s messze utánuk egy-két középiskolával következnek a többi mezővárosok.

Ha a különböző természetű közgyűjteményeket, múzeumokat vesszük, pontosan ugyanezt a rangsort kapjuk. Legelöl áll Szeged 121.758 darabszámú gyűjteményével, azonban a látogatottságban megelőzi Debrecen, mert noha csak 59.296 darabot számlálnak gyűjteményei, látogatói 270.000-t tesznek ki a szegedi 187.620-szal szemben (mindezek a számok az 1935. évre vonatkoztatva). Utánuk következik Kecskemét, amelynek gyűjteményei nem sokkal kisebbek Debrecenénél, azonban a látogatottság csak töredéke a debreceninek, nevezetesen 3361. A többi városok gyűjteményei mind kis helyi kollekciók, amelyek egy-egy jobb magángyűjtemény színvonalán állanak, s látogatottságuk is olyan kicsiny, hogy ezret sem ér el évente a látogatók száma. Nevezetes mégis a hódmezővásárhelyi néprajzi gyűjtemény, a jászberényi jász és a karcagi nagykun múzeum. Vásárhely ezenfelül egy olyan magángyűjteménnyel is dicsekedhetik, amely mind parasztművészeti részében, mind modern magyar képeivel páratlan az országban.

A közkönyvtárak tekintetében már Debrecené az elsőség. Könyvállománya összesen 307.065 kötet, utána következik Szeged 146.681 kötettel, azonban a szegedi könyvtárak látogatottsága sokkal nagyobb, mint a debrecenieké. Utánuk azonban nem valamelyik nagy és mozgalmas életű igazi mezőváros következik, hanem Kalocsa 70.730 kötettel, viszont látogatottsága messze alatta marad a nagyobb mezővárosok sokkal kisebb könyvtárainak.

A sajtótermékek előállításában szintén Szeged és Debrecen járnak elől, azonban nyomban utánuk következik Kecskemét és Gyoma, mindkettő országosan híres és kitűnő nyomdája miatt. Kecskemét nyomdája a modern magyar szellem termékeinek a kiadója, a fiatal írók élgárdájának csaknem minden folyóirata itt jelent meg, nevezetesen a Válasz, a Tanú, a Magyarságtudomány, az Apolló, s egyik európai nívójú és hírű folyóiratunk, a Magyar Sakközlöny. Gyomán viszont a legszebb magyar kiadványok igen jelentékeny része jelent meg.

Ha most már nem a kulturális termelés, hanem az, értelmiségi pályán működők száma szerint nézzük mezővárosainkat, azt fogjuk találni, hogy a közszolgálatban állókat is beleszámítva három mezővárosban a 10% fölött áll az értelmiségiek aránya, nevezetesen Szegeden, Debrecenben és Szolnokon, míg 5% körül mozog Kecskeméten, Békéscsabán és Nyíregyházán, viszont ez alatt áll az összes többi mezővárosokban, kivéve ismét Kalocsát, amely vidékének az elválása után már nem igazi mezőváros.

Az értelmiségi népesség minden mezővárosban polgári elem, s ha gazdasági helyzete szerint nem is áll egyrészük a polgári szinten, a szellemi tevékenység mindennek ellenére mégis meglévő megbecsülése erre a szintre helyezi őket. Csoportjukból azonban csak azok tartoznak a vezetőgárdába, akik valamilyen szálon a politikai mozgalmakkal függenek össze, elsősorban tehát az ügyvédek és az újságírók. A.jmezővárosi hagyomány az, hogy az ügyvédi és újságírói tevékenységgel együtt jár a politizálás, s ettől nagyon kevesen is térnek el. Ez a politika természetesen mind helyi érdekképviselet és karriérigyekezet, azonban egy mozzanata mégis nevezetes a város élete szempontjából. A helyi politikának állandóan visszatérő szólama, hogy olyan politikust válasszanak képviselőnek, aki elsősorban kormánypárti, másodsorban befolyásos személyiség, mert az ilyen tud segíteni a városon. Természetesen a segítést itt a város pénzügyi szanálása, vagy középületekkel való fölékesítésére értik, ez azonban nem akadályozza meg azt, hogy valóban sikeresen hangoztassák az ilyen jelszavakat. Az ilyen élharcosok természetesen buzgón hivatkoznak Szeged példájára, amelyet a volt miniszterképviselő valóban jelentékenyen föllendített, vagy Jánoshalma példájára, amelyet az államtitkár képviselő különös gondviselése hovatovább a mezővárosok sorába emel.

Viszont az ellenkező példákat is igyekezettel hozzák fel. Lám Hódmezővásárhely haldokló város, mert hosszú időre visszamenve kossuthpárti és szocialista képviselőt választott. A kormány kegy kiérdemlésében azután olyan sűrű köpenyegforgatásra is képesek e városi politika irányítói, mint amilyenre egyik Duna-Tisza közi nagy mezőváros mutat példát; ott nevezetesen a háború végéig mindig a függetlenségi Kossuthpárt jelöltjét választották meg, s amikor az októberi forradalom alkalmával uralomra jutott ez az irány, siettek Károlyi Mihályt díszpolgárrá választani, majd a forradalom letörése után Nagyatádival szemben Sokorópátkai zászlaja alá állottak, s amikor jött a gombosi országépítés, ezt szolgálták ki, csakhogy kedvében járjanak a mindenkori kormánynak, s az városukat istápolja.

Akár jó, akár rossz ez az alkalmazkodás, mindenesetre késő már. A háború előtt ugyanis minden mezőváros törhetetlen negyvennyolcas volt, s akkor, amikor valóban számított volna, hogy milyen a képviselő, mindig úgy választott, hogy tökéletesen kiesett minden kormánykegyből, s ezzel valóban nagyon sok közintézménynek és iskolának a megszerzését játszotta el. Akkor megbízhatatlan volt a mezőváros, ezért nemzetiségi területre helyeztek minden új iskolát, s a mezővárosok elvesztették művelődésüknek nagyon sok jelentékeny eszközét. Most, amikor ezt pótolni akarják, alighanem rosszkor teszik, mert ma már nincsenek nemzetiségi területek, amelyekké) vissza lehetne ütni.

Az értelmiségi polgárság többi része halk és szerény polgára a városnak, s aki közülük igényesebb, de gyökerei nem a mezőváros talajába ereszkedtek, az mind panaszkodik és mozgalmasabb, kulturáltabb tájra vágyik. Egy formális kultúrszemlélet szempontjából igazuk van. A mezővárosokban minden a kiművelés nagyonis kezdeti fokán áll és szcplelkeknek nincsen érzékük a nyers kultúrelemek iránt, s erejük és lehetőségük még ritkábban arra, hogy maguk vállalkozzanak komoly kultúrépítésre. így minden mezővárosi tanár Arany János nagykőrösi panaszait ismételgeti, s úgy vágyik el ebből a homályosnak érzett világból, mint az éjszaka bogarai a süket sötétségből a lámpa világító körébe.

Szeged és Debrecen ugyan nagy igyekezettel tart fönn egy nagyobb városi kultúrszintet, az egyetem körüli tudományos élet, a művészetek kisebb-nagyobb társaságai igyekeznek városias

szintet tartani, azonban jól érzi mindenki, hogy nagyon közel a puszta és nagyon kevés a tartó oszlopa ennek a magasabb kultúrának. A kisebbek közül is Szolnok például művésztelepet tart fenn, s itt a magasabb művészetet ápolja néhány művész, azonban ezeknek elsősorban a Tisza partjához van közük, nem pedig a város társadalmához és a mezőváros rideg valóságaihoz.

Ha a szellemi kultúra fogyasztási oldaláról nézzük a mezővárosokat, hasonló kép tárul elénk. Az iskoláztatás szempontjából a legreménységesebb a helyzet. A mezővárosi középiskolák mind népesek, s tanulóik között egyre nagyobb arányú a paraszt fiatalság, mindenesetre sokkal nagyobb arányú, mint az ország akármelyik más vidékén, s ez a leghatékonyabb módja annak, hogy a parasztság szerepet kapjon a magyar társadalom vezetésében. A másik oldalon azonban az is bizonyos, hogy egészben véve kisebb az iskolázottak aránya az Alföldön, mint más magyar vidéken. Ez annak a következménye, hogy egynémely város nemrégen kapott középiskolát, másrészt pedig még ma is kevés az iskola mezővárosainkban.

A kultúrfogyasztás egyéb területein, nevezetesen a könyves újságolvasásban, színházlátogatásban és a képzőművészeti termékek vásárlásában az alföldi városok mögötte maradnak a nyugati jellegű városoknak. Azonban az efféle statisztikák megítélésénél tekintettel kell lenni arra, hogy ha egy nyugatias magyar várost és egy mezővárost hasonlítunk össze, nem egynemű elemeket tettünk egymás mellé, mert a mezőváros annyi, mint egy nyugati város és a falusi vidéke, s ha ilyen egységeket hasonlítunk össze, akkor nemhogy elmaradna a mezőváros, hanem nagyon is szembeötlően előláll, s ha még így is elszomorító adatokat kapunk, ez már nem a mezőváros számlájára írandó, amely a maga különszámiáján értékekkel dicsekedhet, hanem egyáltalán a magyar társadalom elszomorító viszonyainak a terhére. Sőt ellenkezőleg, a mezőváros egy lépcsőfok arra, hogy ezek a viszonyok általában javuljanak.

Ha a mezővárost egészében tesszük a kultúrteljesítmények mérlegére és hasonló egységekkel, nevezetesen nyugati jellegű magyar városokkal és a vidékükkel hasonlítjuk össze, ez a mérleg többletet fog mutatni a mezővárosok javára.

Művekkel és tiszteletreméltó kultúrteljesít menyekkel is dicse-

kedhet a mezőváros, sokkal nagyobb mértékben azonban nagyszerű művek előfeltételeinek a megteremtésével.

Várost teremtett a pusztából a mezővárosi társadalom, s városi szervezetbe emelt föl egyébként falusi és pusztai árvaságra és tehetetlenségre kárhoztatott néptömeget, s ennek a műnek legláthatóbb jelentősége az, hogy a mezővárosi parasztság sokkal hamarabb és sokkal sikeresebben lépett a polgárosodás útjára, mint a nyugatias magyar városterület falvainak a népe. óriási perspektívákat nyitott meg azzal, hogy egy általános művelődésnek az útját nyitotta meg, s csak megelevenítő mozgalomra és országépítésre vár és ennek nyomában iskolákra és szabadságra, hogy élhessen is ezekkel, hogy mind a politikai életben, mind a tudományos és a művészeti életben a magyarság legjobb és legnagyobb műveit hozza létre. Ma ez mind csak az előfeltételek állapotában van, s egy nagy csomó egyéb előf öl tétele hiányzik az általános értéktermelésnek, azonban akkora lehetőségekkel, mint a mezőváros egyik magyar vidék sem dicsekedhet.

A kész művek közül igaz, hogy itt hiányzik a paraszti művészet sokszínű és pazarbőségű alkotása. Ez a nép csak egy röpke történelmi pillanatig volt igazi paraszt, olyan helyzetű tehát, amikor az ilyen műveket teremhette volna, s egyébben nem, mint cserépben, bőrmunkában és néhány pusztai szélhez hasonló hangú melódiában és balladában mutatta meg alkotókészségét. Hogyan fájlaljuk azonban ezeknek a műveknek az elmaradását, mikor egy magasabbszintű alkotásra való fölkészülés ragadta magával az alföldi parasztságot, s ennek a magasabbszintű kultúrának minden olyan föltételét, amely rajta áll, máris megteremtette?

Azért kész művek is vannak a pusztából kiemelkedett városok falai között. Olyan alkotók, akik nem az enyhelyek védettségét keresik, hanem nyers és rideg anyaggal és a pusztai levegő metsző élességével szemben is meg tudnak állani, azok tudtak és tudnak alkotni a mezővárosokban. Thessedik, Vedres és a debreceni fűvészek alkotásai csak ebben a légkörben születhettek meg, s műveiknek a helye a kultúra és a magyarság legmagasabb régióiban van. De nagyobbakról is emlékezhetünk: Csokonai és Petőfi életének és alkotásainak a nagyrésze fűződik a mezővárosokhoz és nyomukban ma is, ami irodalmi alkotás vidéken terem, annak nem a kisebb részét az alföldi városok méhe szüli. Igaz, hogy

többet emlegethetjük a múltat és a jövőt, mint a jelent, ha művekről beszélünk, azonban ki mondhatja, hogy népünk és kultúránk mai állapotában nem a távolabbi múlt és nem a távolabbi jövő a legnagyobb érték?

9. TORNYOK

Egyetlen egy mezőváros van, amely az egyház telepítő erőinek köszönheti létét, s ez Kalocsa, az érsek városa, azonban ez sem sokáig volt mezőváros. Fölépült úgy, mint egyházi központ, majd a környező falvak népének az összefutásával mezővárossá alakult, később pedig visszaállította a falvait, s újra egyszerűen egyházi város lett, amely ezen kívül nem is tölt be nevezetes városi szerepet.

Az igazi mezővárosok közt egy sincs, amelynek alakulásában ilyen nagy szerepet játszott volna az egyház, egyedül Debrecen az, amely mint a hazai reformátusságnak századok óta a központja, és püspöksége, városiasságában sokat köszönhet az egyházi életnek. Szeged már csak később lett püspöki székhely, s ha ma erősen papi város is, ez a hatás az utóbbi időkben érte erősebb mértékben.

Az egyházi élet és a templom egyébként nem is különös jelentőségű városképző elem. A templom minden falusi településnek járuléka, s az egyházi élet alacsonyabb szervei tökéletesen bele tudnak illeszkedni a falu szerkezetébe. Sőt a templom elsősorban falusi település jellemzője, mindössze néhány nevezetesebb templom, de legfőképpen egyházi igazgatási központ jelent városi energiát. Még a búcsú járó helyek is, akármekkora látogatottságúak is, elsősorban falusi helyek, s alig volt még példa arra, hogy ilyen helyekből város keletkezzék.

A mezővárosok nagyon érdekesen példázzák az egyházak városi szerepét. Néhány városunkban például csak falusi templomok vannak, mint Makón és Hódmezővásárhelyen. Itt t. i., ahogy szorosan egymásmellé, de külön falvakba települt az összefutott környékbeli népesség, nyomban föl is építette a maga templomát. Mivel pedig egy-egy falu összetartozó népessége rendszerint egyvallású volt, minden falu csak egy-egy templomot épített, viszont

a másik falu már lehet hogy más valláson volt, s az annak a templomát építette föl. így ma is a város központjában egyetlenegy templom sincsen, ellenben minden falusi városnegyednek a központjában áll egy-egy templom. Szentesen is hasonló a helyzet, azonban ott a megtelepülő két falu annyira a Kurcának, illetve a Tiszának vezető út mellé épült, hogy a két falu külön-külön temploma egymásmellé esett és később ez a hely lett a város központja. Ilyenformán ezek is falusi templomok, azonban ez a jellegük ma már elhomályosodott.

A többi mezővárosokban, azokban nevezetesen, amelyek koncentrikus szerkezetűek, mind középen állanak a templomok, tehát ezek már nem falusi, hanem városi elhelyezésűek és szerepűek. Ilyen városok pedig a kun és hajdú városok is mind, s hozzájuk tartozik Debrecen és Kecskemét. Kecskeméten úgy csoportosulnak a váios közepén a templomok, mint ritkás szálerdő, s a város főtere a templomok árnyékában terül el. Később a város távolabbi részein is épültek templomok, azonban sokáig az egész város népessége a központi templomokba járt be, s ez a templomozás jelentékeny mozzanata volt a városi életnek. Mindenki találkozhatott itt a másikkal templom után, s a nyilvános társasélet így az egyházi szertartások által is segítséget kapott. A falusi templomú mezővárosokban ez az alkalom elesett, sőt a templomozás és az utána való falunkénti összejövetelek inkább a falusi különállást növelték, mintsem a városi összetaitozást. Makón például a szentlőrinci református még ma sem ismeri el egyenrangú városi népnek a bujáki katolikust, vagy Szentesen az alsópárti a felsőpártit és Hódmezővásárhelyen a sok falusi rész, éppen templomának a különállása miatt, ma is külön öntudattal illeszkedik bele a város életébe.

Sokáig Szegeden is az alsóvárosi és felsővárosi lényegében falusi templom volt az egyházi élet külön-külön központja, s ha katolikus volt is mind a kettő, mégis inkább szétválasztotta a népet, mintsem városi közösségüket növelte volna. Annyira meggyökerezett ez a hagyomány Szegeden, hogy amikor később újabb templomot építettek, azt ismét egy harmadik faluszerű külvárosba, Bókusra tették, s csak a háború után épült föl a fogadalmi templom, mint a város reprezentáns és központi székesegyháza.

Debrecenben viszont kezdetben volt a nagytemplom, s ennek a tornya alatt gyűlt és fejlődött a város, s a távolabbeső kül-

városok csak később kaptak templomot, amikor már híveik olyan számúra növekedtek, hogy külön templomot tudtak építeni és befogadásukra szűk lett volna a nagytemplom.

Kém lehet azonban azt állítani, hogy a templomok e külön szerepét az egyház, illetve a hívek vallási hovatartozás határozta volna meg, Kecskemét katholikus város és templomai mégis központi helyen állanak, igaz viszont, hogy a törzsök református és a/, öregtemplom ma is Kecskemét főtemploma. Hódmezővásárhely azonban tiszta református város, mégis templomai tökéletesen falusi elhelyezésűek, egyedül a görögkeletieké központi fekvésű, holott ezek nem nagy szerepet játszanak a város életében. A templomok elhelyezkedését tehát a településnek egészen más tényezői szabták meg, mint az egyházi hovatartozás, — legfőképpen az a körülmény, hogy a város sok község összefutasából keletkezett-é, mint amilyenek általában az Alföld déli részének a falvai, vagy pedig egy meglévő központ köré gyűrűsen növekedett, mint az a hajdú és kunvárosokban történt, hozzájuk számítva most is Debrecent és Kecskemétet.

Nem a templomok elhelyezkedése, hanem a város életének egyéb mozzanatai szempontjából nézve viszont különös jelentőségű tényezője a mezővárosok életének az, hogy lakosai melyik hitfelekezethez tartoznak.

Csak első pillanatra meglepő az, hogy mezővárosaink nagyobb része református jellegű, s váratlanul nagyszámú az evangélikus többségű.

Túlnyomóan református a lakossága: Debrecennek, Hódmezővásárhelynek, a négy hajdúvároenak, Karcagnak, Kisújszállásnak, Mezőtúrnak, Nagykőrösnek, Turkevének, Békésnek és Gyomának, kis református többsége van Makónak.

Katholikus többségű viszont Szeged, Kecskemét, Csongrád, Jászberény, Kiskunfélegyháza és Szolnok. Ezenkívül minimális a katholikusok többsége Cegléden, Gyulán, Kiskunhalason, Szentesen és Törökszentmiklóson, s hozzá kell tennünk, hogy Szentesen, Kiskunhalason és Gyulán, de még a túlnyomóan katholikus többségű Kecskeméten is a reformátusok a törzsökös mezővárosiak, a katolikus a későbbi beszivárgás útján kerültek többségbe, s a reformátusok vezetőszerepe ma is megvan, sőt ilyenről Kecskeméten is panaszkodnak.

Evangélikus többségű Békéscsaba, Szarvas, Nyíregyháza és Orosháza, ezek közül Orosháza színmagyar település, a többi három ellenben szlovák eredetű.

Kiderül tehát, hogy mezővárosaink közül 14 református többségű, számszerint katolikus többségű 11, de ezek közül is a reformátusoké a vezetőszerep Kiskunhalason, Gyulán, Szentesen és részben Kecskeméten. Viszont a református többségű helyek közül egyetlenegy van, ahol a katolikusok számaránya és befolyása megközelíti a reformátusokét, nevezetesen Makón. Evangélikus többségű város négy van.

Tökéletesen elhibázott lenne, ha ebből a tényállásból a két egyház dogmatikai különbségének a közvetlen hatására következtetnénk. Éppen olyan tévedés lenne ez, mintha azt állítanánk, hogy az egykés helyek közt azért van több református, mert a református egyház szabadabb és lazább hittételei jobban megengedik a hívek »erkölcstelenségét«, mint a katolikusokéi. Ennek a jelenségnek a magyarázata egyrészt történelmi okokban, másrészt a magyar népiségben van.

Népiségbeli ok az, hogy a hitújítás korában a református egyház úgy jelent meg, mint egy általánosan fölszabadító vallás, s a legmagyarabb vidékek ezt a fölszabadulást éppen magyarságukban érezték akkor, amikor ez a vallás a nyelvükön való szentnast és a nyelvükön való igehirdetést hozta magával, így valóban magyar vallás lett a református és amikor földesurak és fejedelmek igyekeztek visszatéríteni az áttért magyarságot a katolikus hitre, úgy védelmezték reformált egyházukat, mint magyarságuknak és szabadságuknak integráns részét.

És ezen a ponton sodorta egyoldalra a történelem folyása a magyarságot, a magyar szabadságkövetelményeket és a református egyházat. A fejedelmi önkénnyel, de az úri hatalmaskodásokkal szemben is egy oldalra kerültek a kurucok, reformátusok, illetve velük együtt a többi protestánsok is és ennek az önvédelmi frontnak a bástyája lett a mezőváros, s köztük különösen Debrecen töltött be kimagasló szerepet. Csak a reformátusok temploma és különösen csak Debrecennek a temploma engedhette azt meg később is, hogy a magyar függetlenség rebellis nyilatkozatát föl-olvashassák falai között.

A kiegyezés után is a mezővárosok református és kuruc hagyo-

mányú népe volt az, amely minden terrorral és nyomással szembeszállva egymásután küldte be a függetlenségi párt tagjait a parlamentbe, s ezzel vállalta az újabb hátraszorítást és elnyomást. É$_8$ í^ég egy dolog: a parasztság számára emelkedést és öntudatgyarapodást jelentett az az egyház, amely érthető nyelven és az értelem világossága mellett hirdette az evangéliumot, s nem az alázatosságot hirdette a legfőbb erénynek, így történt, hogy a református parasztság sokkal hamarabb és sokkal nagyobb igénynyel igyekezett kiemelkedni paraszt alávetettségéből, mint a katolikusok, s ennek a törekvésnek egyik határköve a mezővárosok kialakítása.

Meg kell nézni ma is az ősi és színkatolikus helyek parasztságát még a mezővárosokban is: Kiskunfélegyházán, Jászberényben, Csongrádon mind termelési kultúrában, mind társadalmi tudatban, mind pedig emberi méltóságukban sokkal szerényebbek és sokkal haj lit hatóbbak, mint például a tiszántúli református városok parasztsága. Még a kiváltságos jászok is sokkal jámborabbak és engedelmesebbek, mint a nem kiváltságos Orosháza evangélikus magyarjai, vagy Makó református parasztsága, amely pedig sokáig a csanádi püspöknek volt a jobbágya.

Mezővárosaink fejlődésében és városiasságában tehát szerepet játszott mind az egyház, mind pedig az egyházak templomai, azonban ez a hatás csak közvetve éreztette befolyását. Olyan társadalmi folyamatok kísérték a mezővárosok kialakulását, hogy azokban mind a köz szabadságnak, mint a rendi szabadságnak a megőrzésében nagy szerep jutott a nép legbelső meggyőződésének és lelki magatartásának, s ezen a ponton már szava volt annak, hogy ki milyen egyházhoz tartozik és milyen templomban imádkozik. Végül is ez a hatás érvényesült és a ma látható helyzet, az nevezetesen, hogy a mezővárosok többsége református, nem véletlenség, noha ezt a helyzetet nem közvetlenül a két egyház dogmatikai különbsége idézte elő.

Közvetlen városi tényező viszont mezővárosaink életében az egyház igazgatási intézményeinek a megtelepedése, mert ez olyan közönséges városi szerepet jelent, amely éppúgy, mint az állami igazgatás alkalmas arra, hogy egy vidéket hozzáfűzzön a városhoz, magát a várost városi foglalkozású népességgel szaporítsa és végül városi épületekkel gyarapítsa a város képét.

Ebben a vonatkozásban különösen két város köszönhet sokat az egyházi igazgatásnak és pedig ismét Szeged és Debrecen. Debrecen még mezővárosi korszaka előtt egyházi központ volt, Szeged pedig később lett az, de mindkettőnek az arculatán letörölhetetlen nyomott hagyott egyházi szerepük. Debrecen azonban nemcsak a református egyháznak központi városa, hanem egyben a zsidóságnak is egyik egyházi központja, s ez ismét komoly városi szerepet jelent számára. Nyomban Debrecen és Szeged után következik egyházi központként való jelentőségben Nyíregyháza, amely mindenekelőtt katolikus püspökség, de ugyanakkor az evangélikus püspöknek is székhelye. A többi mezővárosokban ellenben már nincsenek különösebb egyházi intézmények, a különböző egyházmegyék és esperességek igazgatási helyei nem jelentenek többet, mint egy hatáskörrel fölruházott papi hivatalt, tehát nem jár velük sem különösebb igazgatási intézmény, sem nagyobbszámú kezelő, illetve tisztviselő népesség.

Mezővárosaink külső képét nagymértékben alakították és tették városiasabbá az egyházak különböző intézményeinek az épületei, s legszebb és legrégibb műemlékeink éppen ezek között vannak. A debreceni nagytemplom és a kollégium összes mezővárosaink legnagyobbszerű épülete, s szépségét nemcsak történelmi levegőjük adja meg, hanem építészeti stílusuk is vonzó és arányos formákkal ragadja meg a nézőt. Vagy Szegeden például a nagyobbára kietlen és szürke városban a legmelegebb színfolt az alsóvárosi templom és a kolostor, meg a felsővárosi templom hasonlóan kolostorral egybeépítve. Mindkét egyházi épülettömb egy-egy térnek adja meg a jellegét, az alsóvárosi úgy, hogy egy tágas térnek a közepén állva uralkodik a környezet formáin, a felsővárosi pedig, hogy egy kis teret körülvesz épületeivel és annak barátságos városias levegőjét teremti meg. Hasonló teret formálnak Makón a református egyház épületei, a templom, a paplak és az iskolák. Mind arányos fehér falú épületek, amelyek a klasszicizáló vidéki építészet legszebb formáiba öntik a díszítetlen maltervakolatú téglát, s olyan levegőt árasztanak maguk között, amely városi lehelletű ugyan, de mégis tökéletesen érezteti az alföldi tájnak az illatát. Kecskeméten pedig az a páratlan látvány, ahogy a templomok egymás mellett állva fölemelik és arányaiban megnövelik a főtér városi szépségét. Külön-külön egyik templom sem

különösen szép, még a közöttük álló városháza szépségéről -is lehetne vitatkozni, együtt azonban megragadó és vonzó képet formálnak.

így lehetne folytatni összes mezővárosainkon keresztül, azonban a végeredmény mindig ugyanaz lenne: a templomok és az egyházi épületek mind a mezőváros talajából nőttek és minden más épületnél szerencsésebben találták meg azt a formát, amely egyszerre városi és pusztai jellegű, tehát a legtökéletesebben valósítja meg a mezőváros lényeget. Még ott is, ahol elszántan igyekeztek nyugati városképet alakítani, s ehhez üstökénél fogva ragadták elő anyagot és formát, mint az a szegedi Dóm-téren történt, ott is az épületek környezete lerontja a szándékolt idegenség hatását és a büszke épületek nem olyan levegőt árasztanak, mint az a példa, amelyet ide akartak ültetni. A szegedi Dóm-tér is mezővárosi épületté póriasult, s ha tökéletesen nem is szépült meg, vonalainak a törtetése a környező homokpuszták kietlenségéből való menekülést testesíti meg, s hogy a menekülés nem sikerül, úgy áll szemünk előtt az egész, mint a homokpuszta és a belőle való menekülés megoldatlan és eldöntetlen viaskodása.

10. KÖRÜL TÖMÖR ÉS SZÓRVÁNY FALVAK

A mezővárosi településrendszer olyan, hogy általa a falvak tökéletes kikapcsolásával települhet meg akár egy országnyi népesség. Erre a kizárólagos mezővárosi települési rendszerre példa a duna-tiszaközi három város, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd, továbbá Debrecennek és a hajdúvárosoknak a vidéke. Az Alföld többi részén azonban nem maradhatott meg kizárólagosan a mezővárosi rendszer, mert magánosoknak és közületeknek a telepítése önálló községeket hozott létre a városok pusztáin még akkor is, ha a városok tiltakoztak ez ellen. Kiskundorozsmát például Szeged szüntelen és erélyes tiltakozása ellenére telepítették a szegedi pusztára, s ehhez hasonlóképpen más városok határába is új alapítású falvakat ékeltek. Ilyenformán a mezővárosi településű vidékén is alakultak falvak egyre nagyobb számban, s ha távolról sem érték el a dunántúli falvak sűrűségét, mégis jelentékenyen megváltoztatták a település jellegét.

A mezővárosi településelv azonban annyira eleven hagyományává vált az alföldi parasztságnak, hogy azokon a helyeken is, ahol falvakat telepítettek, ezek a normális falusi méreteknél sokkal nagyobb keretek közt kezdték életüket, s noha városokká nem lettek, tanyarendszerüket mégis kifejlesztették és ezzel fejlődésüknek beláthatatlan lehetőségeit nyitották meg. Ma már a mezővárosok vidékének a falvai közt nagyszámmal vannak tízezernél népesebb helyek és nagyon sok van olyan, amelynek a területe nagyobb 20.000 kát. holdnál. Azon a területen, ahol a 29 mezőváros áll, van 34 olyan község, amelynek ekkora népessége és ilyen nagy határa van, emellett pedig tanyarendszerét is kifejlesztette.

Ezek az óriásfalvak, vagy ha úgy tetszik, kis mezővárosok megyénként a következők. Bács-Bodrog megyében: Bácsalmás és Jánoshalma, Békés megyében: Endrcd, Füzesgyarmat, Mezőberény, Szeghalom, Tótkomlós és Vésztő, Bihar megyében: Berettyóújfalu és Sarkad, Csanád megyében: Battonya, Csongrád megyében: Kiskundorozsma és Kistelek, Hajdú megyében; Balmazújváros, Hajdúdorog, Nádudvar és Püspökladány, Jász-Nagykun-Szolnok megyében: Dévaványa, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány, Kunhegyes, Kunszentmárton, Tiszaföldvár. Pest megyében: Abony, Fülöpszállás, Kiskőrös, Kiskunmajsa, Kecel, Kunszentmiklós, Nagykáta, Lajosmizse és Szabadszállás s végül Szabolcs megyében: Nagykálló és Újfehértó.

Mindezek a községek tízezernél nagyobb lélekszámúak a három kiskunszállás: Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás, továbbá a régi vármegy eszékhely: Nagykálló kivételével. Az eltérő elbírálás azért indokolt ezeknél a községeknél, mert mindnek nagy határa van, s mindegyiknek fejlett tanyarendszere, legfőképpen pedig mind a négy nagyközségnek a múltja teljesen egyezik a mezővárosokéval.

A felsorolt helyekből kivétel nélkül mindegyik mezővárossá fejlődhet, s ma is azon a szinten állanak már, hogy a legtöbbnek járási székhelye, járásbírósága és állami adóhivatala van, azonkívül mindegyiknek van polgári iskolája, sőt egynek-egynek gimnáziuma is, vagy olyan piaca, amely városi szerep betöltésére teszi alkalmassá, mint például Jánoshalmán. Hajdúdorogon viszont görög katolikus püspökség van, s az úthálózata kivétel nélkül

mindegyik tanyás falunak olyan, hogy egy-egy kisebb-nagyobb vidék központjává teszi a nagyranőtt községet.

Ezeken a községeken kívül, amelyek tehát a mezővárosi fejlődés útján vannak, s nem számíthatjuk őket a többi városok vidékéhez, vannak kisebb falvak is a tanyás település területén, amelyeknél semmi különös indoka nincsen az ilyen berendezkedésnek. Nem olyan nagy a határ, hogy falurendszerrel ne lehetne művelni és nem olyan nagy a község, hogy idegen községek határába lennének kénytelenek tanyákat venni vagy bérelni, mégis tanyákat építenek, mert ez általános és kötelező szokássá lett ezen a vidéken, s közvetlen szükség nélkül is alkalmazzák már. Az ilyen kisebb községek azonban tanyarendszerük ellenére is olyan falvak, amelyek szorosan beletartoznak egy-egy mezőváros vonzásterületébe és annak olyan vidékét képezik, mint a nyugati városok mellett a tanyátlan nyugati falvak. Ezek a kis falvak esetleg nincsenek messzebb a várostól, mint tanyái, azonban mivel önálló községgé alakultak és mivel településük is falujellegű, a tanyák mellett, mint saját vidék mellett, a városok idegen vidékét képezik. Ilyen község nem sok van, hasonlíthatatlanul kevesebb, mint a Dunántúlon, azonban mindegyik mezővárosnak jut belőle néhány.

Ezek mellett azonban másfajta vidéke is van a mezővárosoknak a saját határaikon belül. Azok a tanyák, amelyek valaha szorosan és szervesen hozzátartoztak a mezővároshoz, idők folyamán vagy a természetes birtokaprózódás miatt, vagy valamilyen telepítői beavatkozás folytán elváltak a várostól és Önálló település elemeivé lettek. Falvak lettek belőlük, ha nem is tömörültek úgy egymás mellé a házak, mint a normális tömör falvakban, hanem olyan faluvá alakultak át, mint amilyenek szerte Nyugat- és Észak-Európában vannak. Hogy az ilyen falvaknak a helyét pontosan megjelölhessük, ahhoz pontos statisztikai fölvétel kell, olyan nevezetesen, amelyik arra is feleletet ad, hogy egy tanya a városához tartozik-e még, vagy már elszakadt tőle. Külső megfigyelés alapján ilyen falvasodó tanyaterületeknek látszanak a szegedi tanyák, a kecskeméti és ceglédi tanyáknak egy része, a nagykunságnak a Tisza felé eső területe, a szabolcsmegyei tanyák, valamint Békésnek a Kőrösön túli területe.

Közben állanak az önálló igazgatású falvak és a szórvány-

faluvá alakuló tanyák között a mezővárosok határai között képződő tömör falusi telepek. Ezek közigazgatásilag nem önállók, hanem a tanyákkal együtt közvetlenül a város igazgatási körébe tartoznak, azonban településük falu jellegű és életük is nagyjában megegyezik a falvakéval. Ilyen telepek Szeged határában Röszke, Szentmihálytelek és Szatymaz, Cegléd határában Kupa, Kecskemét határában Kadafalva és Szikra, s Debrecennek egynémely külső telepe.

Sorjában vizsgálva a mezővárosok e háromfajta vidéki tartozékait, az alábbi társadalmi vonatkozásokra mutathatunk rá.

A falvasodó tanyák külsőleg éppen olyanok, mint a valódi tanyák. A legjobban megtetsző változás rajtuk az, hogy legnagyobb részüknek kerítése van, tehát az otthon jelleget épúgy mint a falusi ház kezdik fölvenni. Az épület kiképzése is lakóházszerű lesz. Festett és díszített házvégeket találunk az ilyen helyeken és nem ritka az olyan tanyaház, amelyben két vagy három szoba van. A szegedi tanyafalvakban például pontosan az alsó és a fölsővárosi ház épül föl, hasonlókép p en a szlovák tanyákon az illető város belterületi háztípusa, holott a magyar tanyaépítés hagyománya éppen az ellenkezőt követelne, azt nevezetesen, hogy a városi házat nem lehet kivinni a tanyára, mert a tanya másféle rendeltetésű épület. Minden lakóházzá alakult tanyán a fásítás is falusi jelleget öltött. A kerített udvarokon mindenütt fák állanak és a ház mögött vagy a ház előtt gyümölcsös és veteményes kert húzódik, holott az igazi tanyákon ilyen a legritkábban van.

Az ilyen tanyák belső élete is tökéletesen különbözik a valódi tanyákétól. Itt már örökös lakásra való minden berendezés és ehhez képest élnek benne az emberek. Nemcsak minden munkájuk köti őket a tanyaházhoz, hanem minden útjuk is állandóan ide tér vissza, s ha nem is itt születtek az öregek, itt fognak meghalni. Ha gyermek akar születni, innen már nincs hova menni a városba az asszonynak, hanem ide kell bábát hozatni, s innen vinni be a városi vagy a központi orvoshoz, ha ilyen kezelésre van szüksége.

A városba csak akkor mennek be, ha nagyobb eladás vagy vásárlás szüksége merül föl, s akkor, ha valami törvényes dologban múlhatatlanul be kell menni. Bizony az ilyen telepek legtöbbször

nagyon messze vannak a várostól, s nern ritkán félnapig tart a kocsizás, s akkor is, amikor a városba értek, nem az otthon várja őket, hanem a beálióhely, a kocsma, s dolguk végeztével nem hazulról törekednek kifelé, hanem a várost hagyják el és a pusztai otthon bús árvaságába igyekeznek. Ha a várostól való elszakadás még nem régi, akkor elevenen él még a kinnlakókban az a tudat, hogy ők a városhoz tartoznak, s úgy mondják, hogy hazamennek, ha valami szükség szólítja őket, azonban ez már csak puszta szójárás és emlékezés, nem pedig a valóságos ódatartozásnak a kifejeződése, mint a tanyaiaknál.

Az a nép ez, amelyet Tömörkény és Móra olyan feledhetetlenül ábrázoltak. Pusztaiak, homokiak, se nem falusiak, se nem városiak, hanem magukra hagyott árva hazátlanok, s életük köre egy kis pusztai ház udvara körül forog, nagyritkán ha kitágul a legközelebbi városok felé.

Természetesen az ilyen »tanyaiaknak« kell a »tanyaközpont«, csakhogy az ilyen központ helyesebben lalusi központnak nevezhető, hiszen berendezése is ugyanolyan, mint a nyugati szórványfalvaké. Van benne néhány üzlet, pár iparos, egy közigazgatási szerv, állatorvos és orvos, iskola, templom és temető. Ez a központ a belsőség a pusztai ember számára, s ide jár be hetenként egyszer vagy kétszer a boltba, kovács- vagy bognárműhelybe, s ide jár be vasárnaponként a templomba. Itt kereszteli a gyermekét, itt házasodnak össze a fiatalok, s az itt való temetőbe temetik halottaikat.

Még keservesebb azoknak a pusztaiaknak az élete, akik olyan tanyaterületre szorultak ki örökösen, amelyik nem is tartozik egy nagyobb város határához, hanem valamilyen kis pusztai község határa, amelynek nincs is belterülete. Nevezetes ilyen szórvány községek Jakabszállás és Orgovány. A legsivárabb kiskunsági homok borítja ezeknek a határát, s az itt élő embereknek a város és a vasút olyan messzi fogalom, mint a kirgiz steppék lakójának. Ilyen helyeken a termelést is tökéletesen megbénítja a számkivetettség, mert a sivár homok megmunkálásához nagyobb erő kellene, mint amennyi a szegény pusztai törpebirtokosnak van, s ha mégis ki tud csikarni valamit a homoktól, azt csak óriási erőfeszítéssel tudja beszállítani valamelyik város piacára. Az igazi tanyarendszernek és a tanyafalvaknak a különb-

séget sehol jobban nem lehet látni, mint éppen ezen a vidéken. Jakabszállás élete pusztai vergődés és kínlódás, viszont a szomszédos kecskeméti határrészeken viruló gyümölcsöskertek vannak, s kisvasút szállít embert-árut Kecskemét városába. Sőt a kecskeméti bugaci határrész még messzebb esik Kecskeméthez, mint Jakabszállás és mégis ottjjiagasabb szintű és kevésbtfé elhagyatott az élet, mint a közeleb^íeső Jakabszálláson.

A városok tanyavidékén kialakult, de nem önálló falusi telepek élete annyival könnyebb, hogy többen élnek együtt, azonban komoly közösségi életük márcsak a közigazgatási önállóság miatt sem alakulhatott ki. Annak ellenére, hogy valamelyik város közigazgatásába tartoznak, társadalmi életük még falusiasán önálló. Falusiak, akik ha munkások, a környékbeli tanyákon találják meg a munkájukat, ha pedig birtokosok, akkor a földjük valahol a közelben van és azt a falusi telepről, tehát falurendszerrel művelik. Éppen emiatt házaik tökéletesen falusi szabásúak. Udvaruk egyben a lakásnak és gazdaságnak az udvara, s itt játszódik le életük minden mozzanata. A várossal éppen olyan mértékben tartanak közlekedést, mint a hasonló helyzetben élő, de közigazgatásilag önálló községek. A városban idegenek, a kocsibeállókon kötnek ki és a kocsmában ebédelnek, s dolguk végeztével nyomban sietnek kifelé. Annyival vannak a falusiaknál is rosszabb helyzetben, hogy az adóikkal, illetve annak egy részével sem maguk rendelkeznek, s ezért, hogy kapnak-e különböző közintézményeket, a város jóindulatán múlik. Templomot mindenesetre kapnak, sőt önálló egyházközséget is alapítanak rendesen, de hogy orvosuk lesz-e vagy tűzoltóságuk vagy közigazgatási szervük, az mindenképpen a városon múlik. A fejlettebbeknek már van, a többieknek azonban még hosszú harcot kell vívniok ezekért az intézményekért, és sokat kell még addig tűrniök. Ok már szójárásukban és emlékezetükben sem városiak, csak az anyakönyvi kivonatukban látják például, hogy szegediek, holott ők már röszkeieknek tudják magukat és vendégként járnak be a városba.

A mezőváros vidékébe eső önálló falvak viszont éppen olyanok, mint a falvak akárhol Európában. Életük önálló körré záródik össze, s ezt a kört csak akkor lépik át, amikor inkább ritkán, mint gyakorta bemennek a legközelebbi városukba.

A falusi termelés egyszerűbb, kezdetlegesebb és osztatlanabb, mint a mezővárosi. A falusi portán minden elválasztatlan egy. ségben van együtt, embernek-állatnak a hajléka, takarmány, trágyagyüjtőhelye, s a közlekedés annyi, hogy naponta kijárnak a termőföldre és minden termést és takarmányt hazahordanak és minden trágyát kihordanak. Ez a közlekedés természetesen több, mint amennyit a tanyai jár, azonban más a súlypontja. A falusi úgy érzi, hogy mindig otthon van, s csak egy-egy kis időre szakad ki belőle, de az éjszakát már mindig otthon tölti. Ezzel az osztatlan gazdálkodással több nyugalom és tempósabb életszemlélet jár együtt. A falusi ember mindig egy helyről nézi a világot és ha nem is érzi magát soha városinak, pusztainak sem tudja magát soha. Hasonló emberekkel él szoros közelségben együtt, s szomszédai közt — és végül mindenki szomszédja — nem érzi magát egy pillanatra sem egyedül.

Ennek az életnek a határát természetesen az is megszabja, hogy hiába van benn és otthon, ez nem sokat jelent, mert egy kis közösség milyen közintézményeket képes létrehozni? Van egy községi szervezete, amely beszedi az adct, rendet tart éjjel és nappal a faluban, van temploma, ahova naponta eljárhat imádkozni, van egy kis piaca, amelyen legföljebb egy pár csirkét és néhány tojást adhat el, ha megszorul. A szomszéd utcában van szatócsüzlet, ott vehet sót és petróleumot, ha kissé nagyobb a község, van ügyvédje és orvosa is, esetleg summásabb termé-nyeinek a fölvásárlására berendezett üzlet, azonban ennél több semmi. Ha komolyabb árut akar venni, ha ilyet akar eladni, ha kórházba szorul, ha különös orvosi vizsgálatra van szüksége, vagy ha nagyobb poros ügye van, már be kell menni a városba. Annyi a különbség közte és a tanyai között, hogy összes kisebb-rendű szükségleteit kielégítheti a falujában, de minden nagyobb szükséglete a városba szólítja, viszont a tanyai mind kezdetlegesebb, mind nagyobbigényű szükségleteit a városban elégíti ki, a tanyán éppen csak a munkája szükségletéhez képest tartja fönn magát.

Éppen ezért a falusi társadalom élete csendesebb, igény-telenebb és alacsonyabbszintű. Az iskolák messze vannak, s ha egy-egy falusi taníttatni akarná a gyermekét, akkor be kellene adni a szomszéd városba, ami kibírhatatlan terhet jelent leg-többször a számára. Saját újságjuk nincs, a városbeliek egy

nappal, de féllel bizonyosan később érnek hozzá, mint ahogy megjelentek, így egymásra szorulnak az emberek és kisigényű életüket arra rendezik be, hogy apró dolgokkal foglalkozzanak, amire a városban nem is érnek rá az emberek. Az időjárás és az emberek és állatok egészsége, kinek-kinek a magaviselete az állandó témája a gondolkozásuknak, s ha visszajönnek a városból, akkor az ott látott idegen dolgok megtárgyalása.

Egy bizonyos: ez az élet nyugodtabb és kiegyensúlyozottabb, mint a városi, azonban egyúttal kisigényű és tehetetlen is. A falusi paraszt nem is hasonlítható a mezővárosihoz. Könnyebben vezethető, alázatosabb és jobban tiszteli az urakat, egyszóval parasztibb amannál.

A város viszont nem sokat törődik a faluval, még a mezőváros sem. Szívesen fogadja városi látogatásait, mert az mindig valamilyen gyarapodása a városnak, de ezen a céltudatos vendéglátáson túl semmi köze hozzá. Megtörténik, hogy a falu öt kilométerre van a mezővárostól és sokkal kevesebbet tud róla, mint a saját harminc kilométerre eső tanyájáról. De ez a különbség. A közigazgatási és a települési határ elválasztja a kétféle életteret, s az egyikben, noha az emberek időnként magánosságban és kezdetlegesen élnek és dolgoznak, mégis a város levegője van jelen, mer t az ily én magánosság csak időleges, satöbbi idő t a város tölti ki, a másikban akkor is, ha az emberek mindig meleg közösségekben élnek együtt, mégis kitaszítottak, mert kicsiny közösségük erőtlen arra, hogy az élet magasabb intézményeit megteremtse.

Annak a területnek a határait, amelyen a tanyarendszerű, tehát mezővárosi egységekbe tömörülő település honos, legtöbbször egybe szokták venni a Nagy Alföld határaival. Nagyjában valóban ez a helyzet, azonban ha közelebbről megnézzük a mezővárosi területet, úgy azt fogjuk találni, hogy az kiterjed a Tisza két partjára, elkezdve a baloldalon a Nyírségtől le egészen az országhatárig, illetve még azon is túl Torontál egyes vidékeire, a jobboldalon pedig kezdődik a Jászságnál és tart szintén az országhatárig, illetve itt is tovább a Dunáig. Ezen a területen terül el az a 29 mezőváros, amelynek városiasságát vizsgáltuk, s ezen a területen áll az a 34 tanyás nagyközség, amely a mezővárosokhoz hasonló életet él, csak kisebb arányokban és valamivel alacsonyabb szinten, s itt vannak azok a mezővárosi vidékbe

eső falvak, amelyek akár e városok közigazgatási határán belül akár azon kívül vannak, mindenképpen beleesnek a mezőváros vonzásterületébe.

Részletesebb vizsgálódással azt fogjuk találni, hogy az alábbi területrészek esnek a mezőváros, illetve a tanyák zónájába: egészen erre a települési területre esik Békés, Bihar, Hajdú, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, idetartozik Csanád megyéből Makó városa, a központi és a battonyai járás, Pest megyéből a Ceglédtől délre eső megyei városok, továbbá az abonyi, nagykátai, dabasi, kiskunfélegyházai, kiskőrösi és a kunszentmiklósi járás, Szabolcs megyéből Nyíregyháza és a nagykállói járás és végül Bács-Bodrog megyéből a bácsalmási és a jánoshalmai járás.

Ez a terület összesen 4,579.993 kát. hold nagyságú és 2,137.769 főnyi népesség él rajta az 1930. évi népszámlálás szerint. Nem kevesebb ez a terület, mint az 1930-as országterületnek a 28.3%-a, s nem kisebb ez a népesség, mint az ugyanakkori magyarországi népesség 24.6%-a.

Az így körülírt mezővárosi településterületen a 2,137.796 főnyi népességből a mezővárosokban lakott 1,121.421 lélek, tehát az összes lakosságnak 52.4%-a. De az így fönnmaradó népesség még mindig nem igazi falusi elem, mert a 34 kis mezővárosban él belőle 417.289 lélek, ami megfelel az ezen a területen élő népesség további 19.5%-ának. Igazi falusi népesség tehát nem több ezen a területen, mint összesen 599.086 lélek, tehát az itt élő népességnek mindössze 28%-a.

Ezek az arányok össze sem hasonlíthatók a nyugati települési vidékek arányszámaival, annyival magasabb ezen a területen a vár ősi népességnek és a nagyfal vak bán lakóknak az aránya. A tanyákra vonatkozó pontosabb statisztika alapján helyesbíteni kellene ezeken az adatokon, mégpedig abban az irányban, hogy a tanyaterületek közül kiválasztjuk és levonjuk az elfalvasodottakat, azonban még ennek a korrigálásnak a megtörténte után is hasonló arányokat kapnánk. Ezeknek a rendkívül kedvező számoknak kizárólag a tanyarendszer és a mezővárosokban megtestesülő városelv az oka, s mindazt, amit különböző szempontú vizsgálódásokkal elmondottunk erről a rendszerről, azt ezek a számok sommásan és nyomatékosan juttatják kifejezésre.

A VÁROS VIDÉKI DICSÉRETE

1. KIÉ A VÁROS?

A tényállás az, hogy egy óriási nagy területen a város csak a városiaké. Civilizációban és kultúrában szigetként magasra emelkedett színt a város és javait csak a városbanlakók mondhatják sajátjuknak, a vidék falusi lakosai csak vendégként részesülhetnek a velük való élésben, s ezt a vendéglátást drágán meg kell fizetniök. Csak a sajátvidékű városok kis területén, a napjainkban tervezett Pontini-beli városokban és a nomád állattenyésztés szükségletei szerint fejlődött tanyás mezővárosokban mondhatja a távolabbi farmok és tanyák népe sajátjának a várost. Az általános tényállás tehát az, hogy a város csak a városiaké és csak kivételes esetben városiaké és vidékieké egyformán.

A valóság azonban nemcsak ennyi. A várostól elesett vidék elkeserdetten érzi kivetettségét és alárendeltségét, s minden erővel igyekszik fölszabadítani magát. Vagy úgy, hogy a falvak igyekeznek városokká lenni, vagy legalább is állandó közlekedést teremteni a városokkal, vagy úgy, hogy a falusi lakosok költöznek a városokba és fölcserélik a megunt életet jelentő falut a könnyebb és jobb élet reményével kecsegtető várossal.

íme a valóság maga is értékelést jelent. A falusi lakosok jelentékeny része alsóbbrendűnek érzi a falusi életet és menekül belőle a magasrendűnek hitt városi környezetbe, tehát az a törekvésük jut kifejezésre, hogy a város az övék is legyen.

Vágyuk indokolt és helyes-e, arra a kérdésre kell feleletet adnunk, ha azt keressük, hogy nem a valóság, hanem az igazság és a méltányosság szerint kié a város?

A városok fejlődéstörténete azt bizonyítja, hogy a város «sohasem egy pontnak, hanem egy vidéknek az energiáiból keletkezett Minden városfejlesztő tényező olyan városi funkciót jelent, amely egy nagyobb terület energiáival ugyané terület szükségletét elégíti ki. A vezetés és igazgatás intézményei az egész hatásterületnek és nemcsak a városnak a hozzájárulásából állanak fenn, a szerveiként működő emberek csak egy részben a város szülöttei, s az egész intézmény működése legalább olyan mértékben kihat a vidékre, mint magára a városra. A forgalom pedig különösen vidékre ható tevékenység. A város maga csak helyet ad a cserének és lakóhelyet a vele foglalkozóknak, maguk a javak, amik forgalomba kerülnek és az emberek, akik forgalmaznak, egyformán vidéki és városi eredetűek, s a szükséglet, amely a javak forgalmát előidézi, szintén csak részben a városé és ugyanolyan mértékben a vidéké is. A szellemi kultúra intézményei pedig különösen nem a város helyi termékei. Csak a hely, ahol állanak kizárólagosan a városé, fenntartásuk költségei a vidéket is terhelik, alkotó munkásait jórészben a vidék küldi és termékeit nem elenyésző kis részben a vidék is használja. De még az ipar is, amely az egyetlen helyhez rögzített városfunkció, abban az esetben, ha nyersanyag termőhelyéhez kötött, a vidék funkciója is, hiszen munkásai vidékről sereglenek egybe és a termékek fogyasztói jelentékeny részben a vidékiek.

Akárhogy nő is egy város a vidéke fölé, s akárhogy a saját erejéből látszik is hatalmasodni, a vidék hozzájárulása segíti min-^ den lépését, s ha mégis sajátjaként őrzi és zárja el városiasságát, ezt csak kétségtelen magasabbrendűségével és kiváltságaival indokolhatja, nem pedig az igazsággal és méltányosságával. De hiszen nem példa nélkül álló tünemény ez: minden társadalmi fölemelkedésnek ez a törvénye. Az alávetettek erejéből emelkedni föl, s aztán kitaszítani az alulmaradtakat a közös erővel megteremtett javakból, minden hierarchikus társadalmi szerveződésnek az alapelve és a fejlődési törvényszerűsége.

Az a megítélés, amely helyesnek tartja például a munkásság és a parasztság hasonló alulmaradását a polgársággal szemben, a falu kirekesztésében sem talál kifogásolni valót. Azzal indokolja a kirekesztést és alárendeltséget, hogy ez a föltétele az ember és kultúra gyarapodásának, hiszen általános nem lehet a fölemel-

kedés, hanem annak az útja az, hogy egy kisebb rész emelkedjék a többség erői által, majd azután úgyis részesül az alulmaradt többség a megteremtett javakban. S akkor is tartja magát ez az okoskodás, amikor már kétségtelen, hogy a természeti és technikai erők bősége folytán semmi szükségszerűsége sincsen annak, hogy ilyen kiváltságok alapjára helyezkedjék a társadalom és behunyja a szemét az ilyen szemlélet az előtt a kétségtelen igazság előtt, hogy a fejlődés és emelkedés általánosan egységes szintje mellett sokkal több kultúrérték termelődnék, mint egyes szigeteknek a többi rész rovására való fölemelése által.

Még ha el is ismernénk tehát a meghaladott történeti korszakokra nézve az alárendeltségek árán való részleges fölemelkedést, tehát a város bezárkózását a vidéke előtt, napjainkra akkor sem állhat meg a szétválasztás és az alá-fölé rendeltség igazolása. Ma megvannak a technikai eszközei annak, hogy a város javai az egész vidékén szétterjedjenek, s annak is, hogy a vidéki népesség gyors és állandó közlekedéssel benne éljen a városban és legfőképpen van olyan települési rendszer, amely eredendően megteremtette az egységet a város és a vidéke között.

Történeti-okozatos megfontolások sem rontják le tehát abbeli értékelésünk érvényét, hogy a város nem lehet csak a városiaké, szóval önmagáé, hanem a városnak egyaránt a városiakénak és a vidékiekének, egyszóval mindenkiének kell lenni. Állítjuk tehát a városiak és a vidékiek »osztályharcát« és ennek megszüntetésképpen állítjuk a város javainak az általános kiterjesztését, s mint példára hivatkozunk a magyar mezőváros szervezetére, amely századokkal ezelőtt megvalósította a város és vidék kettőssége nélkül való társadalmat.

Káros és helytelen a város előkelő zártsága mindenekelőtt a civilizáció és a kultúra oldaláról tekintve. Értékek elmaradását és meglévő értékek csökkent jelentőségét idézi elő az, hogy egy nagy terület kimarad a magasabb szintű fejlődésből és alacsonyabb kul túr szinten kénytelen élni. Kém kárpótol ezért a veszteségért az, hogy a falu kifejlesztette a maga alacsonyabb szintű, bár magában véve igen értékes paraszti kultúráját. Az sem kárpótlás, hogy a falunak olyan értékeket szokás tulajdonítani, amelyek csak föltevésekben élnek. Azt nevezetesen, hogy a falu a város által fölhasznált energiák pótlója és az a kultúra áll erősen és fejlődésre képesen,

amely a falusi őserők és tartalékok széles alapján áll. Hiszünk a falunak és a parasztságnak az őserejében, csak azt nem hisszük, hogy ez állandó tartalékszerepre van kárhoztatva és azt nem hiszszük, hogy ez az energia akkor tölti be jól a szerepét, ha elforgácsolódó mennyiségben adagolódik a város életébe, ahelyett, hogy teljes egészében a város életébe kapcsolódva egyetemesen emelkedő kultúrfejlődésnek lenne a részese.

De károsnak tartjuk a város önmagába való zárkózásátaz ember és a társadalom oldaláról is. Indokolatlan és igazságtalan kiváltság az, hogy a társadalomnak csak az egyik része lehessen a tagja a teljes életet jelentő közületeknek, s a másik rész alacsony abbrendü életre kárhoztatva örökké csak só vár og jön a város falai közé. A falusi egyszerűség és egészség fölhánytorgatása itt sem kárpótol bennünket azért, hogy az emberek jelentékeny hányadának igényénél és a valóságos lehetőségeknél alacsonyabb szinten kell élnie. Kenyáig az, hogy a falu az egészségnek és a termékenységnek a színhelye, csak azért, mert falu és viszont a város a bűnöké és a betegségeké, csak azért, mert város. Edzettséget és szaporaságot jelentett egészen napjainkig a falu, s a statisztika ezt mutatta meg, de eddig sem magát az egészséget, azért mert paraszt megkötöttségben élt a falusiak túlnyomó nagy része. Napjainkban azonban mind a paraszthagyomány, mint a paraszt ellátottság napról-napra veszt az erejéből és már nem is olyan egészségesek és nem is olyan szaporák a falusi emberek. De különben is, még ha a falu valóban több egészséget és nagyobb termékenységet jelentene, mint a város, akkor is azt kellene vájjon követelni, hogy maradjon meg a falu régi kivetettségében, nem pedig azt, hogy a várost tegyük egészségesebbé, amikor ennek kiművelt útjai vannak és úgy juttassuk el javait a falvakba? És a legutolsó érv: mit ér a falu és a város elválasztásáról szóló tengernyi érvelés, amikor ezrek és milliók úgy érzik, hogy kitaszítottság ma falun élni és minden eiejükkel a városba törekszenek? S itt nem felelet az, hogy az még azért nem helyes, hogy olyan sokan úgy tudják és érzik, mert itt nem abszolút, hanem társadalmi értékelésről van szó, s érvényét nem rontja le a kiváltságosak vagy megcsömörlöttek különvéleménye.

A város tehát történeti fejlődés alapján sem lehet önönmagáé, de helyes értékelés szerint sem zárhatja ki javaiból a vidéket. A

helyes és igazsákos állapot az, hogy a város mindenkié legyen, vidéki és városi népességé egyformán és a városiak és vidékiek »osztályharcát« a minden területre kiterjedő város békéje váltsa föl.

Az a helyes állapot, hogy a kultúra és a civilizáció kiterjedését ne szakítsák meg istenhátamögötti területek, amelyek hozzáférhetetlenek a város javai számára, ennek pedig az az útja, hogy a területi szervezés ne a kiváltságolt és magukba zárkózott városok és a kirekesztett falvak rendszerét kövesse, hanem olyan települési vagy területrendező terv valósuljon meg, amely a várost egybeépíti a vidékével és a távoli területen lakó, vagy dolgozó embernek is lehetővé teszi a városi életet.

Hogy lehetséges ilyen rendezés, arra modern példa az olasz Pontini-beli városok megépítése és történeti példa a magyar kertes és tanyás mezőváros kifejlődése. Ez utóbbi különösen becses bizonyság az általános terület szervezés követelményének a megvalósíthatósága mellett, mert fogyatékos technikai eszközökkel valósította meg azt, amire ma bőséges technikai megoldások állanak rendelkezésre.

2. A VÁROS VIDÉKI DICSÉRETE.

A város dicséretét kevéssel lehetne már növelni és gazdagítani. Az európai civilizáció egész története egy a város dicséretével, s ahol kevés a dicséret formájában kinyilvánított értékelés, ott a város művei állanak helyt és puszta létükkel dokumentálják a város dicséretét.

Nincs azon vitáznivaló és nincs ahhoz hozzátennivaló, hogy a város a mi kultúránknak a bölcsőhelye és minden további fejlődést a város védettsége és egyre mozgalmasodóbb életet teremtő keretei tett lehetővé. Az sem vitás egy pillanatig sem, hogy a város minden időben csodált és irigyelten kívánt életszintet biztosított a benne élőknek és történelmünk legszebb és legnagyobb vállalkozásai a városban élők nevéhez fűződnek.

Ezen a teljes és kész ítéleten valóban nincs változtatni való, helye van azonban egy olyan kiegészítésnek, amely nem magára e vitathatatlan értékelésre, hanem ennek a föltételeke és kiterjedésére vonatkozik. Ott kezdődik az egyedül lehetséges hozzászólás a város közönséges dicséretéhez, hogy a méltán dicsérő ítélet tör-

ténelmi értékelés. Szól ez az ítélet az antik városról, a középkori városról és az újkor városairól egészen napjainkig, tehát ugyanakkor, amikor dicséri a várost, helyben hagyja a városból kirekesztett területek állapotát is és azt a viszonyt, amelyben a vidék van városával azon a területen, amelyre az értékelés vonatkozik. Jelenti ez a városdícséret azt is, hogy a vidékre más értékmérőt tart alkalmazandónak és a vidékben azt dicséri, ami nem város, tehát a híres városiasság értékét egy másik, azzal ellenkező minőség helyeslésére alapítja.

Az a lényege a történelmi városértékelésnek, hogy a város más, mint a vidéke, sót annak egyenesen az ellenkezője és ez a helyes, ez az értékes állapot. Az a városnak az érdeme, hogy a falakkal választotta el magát vidékétől és ha föl is használta annak energiáit, elfordult tőle és a maga által teremtett védettségben ápolta az ember világát, mely kultúrává izmosodott, s a vidéket kívülrekesztve a falakon, visszavetette a természet uralma alá, hagyván és előidézvén, hogy ott alacsonyabbszintű kultúra tenyésszen. Úgy nőtt meg a város és olyan szép, mint egy tájnak a virága: maga csupa pompázó virág és idegesen vibráló levél a csúcsok és gallyak magasabb szférájában, s a vidék olyan, mint a kérges törzs és a földalatti gyökér: másoknak gyűjti a táplálékot és más részekre szállítja, míg maga igénytelen szürkeségben, vagy sötétségben vegetál.

A városnak ilyetén dicsérete felejthetetlen és fölülmúlhatatlan fogalmazást talált Ortega soraiban, s egyúttal azt a hangsúlyt is, amely továbblendítheti ezt az ítéletet a szélesebb érvényesülés területére.

»A város titokzatos eredetű adottság. Adottság, amelyből mindenesetre kiindulhatunk, mint a zoológus abból a tovább nem redukálható tényből, hogy a darázs, mint magános vándor vegetál, a hímporral terhes méh pedig kaptárakat építő rajokban él. Ásatások és régészeti kutatásaink mindenesetre lehetővé teszik, hogy valamit megismerhessünk abból, ami görög és római földön történt Athén és Róma megalapítása előtt. Az átmenet azonban abból az ismeretlen, tisztán paraszti történelemelőtti valamiből, ami elvezet a városnak, ennek az újfajta növénynek a csirájáig, amelyet a két félsziget földje termett, ismeretlen marad. Még csak azoknak a történelemelőtti népeknek és az ő csodálatos közösségi életüknek

az etnikai összefüggéseit sem ismerjük, amelyek az emberiség kultúrállományát egy nagy újdonsággal gazdagították, azáltal, hogy nyilvános teret és körülötte a mezővel szemben zárt várost építettek. Mert ha az urbs és a polis fogalmakat meg akarjuk határozni, legtalálóbban az ágyúcső körülírásának a mintáját követhetjük. Vegyünk egy lyukat és csavarjuk körül dróttal és kész az ágyúcső. A városi is, mint üres tér, mint vásártér, mint fórum, agóra kezdődik. És ezenfelül minden további csak ürügy, hogy ezt a teret biztosítsuk és körvonalait meghatározzuk. A polis eredetileg nem látható házak halmaza, hanem a polgári összejövetelek helye, egy körülhatárolt tér nyilvános célokra. A város nem olyan, mint a kunyhó, vagy a ház, amely az időjárás viszontagságai ellen és a családi élet céljaira épült, — tehát személyi és családi ügy — hanem a közös ügyek megbeszélésére való tér. Ezzel újfajta teret alkottak, sokkal újabbat, mint az einsteini. Addig csak egyféle tér volt, az ország, a vidék, s ebben éltek az emberek mindazokkal a következményekkel, amelyekkel az ilyen lét jár. A vidéki ember még hasonlatos a növényekhez, élete, amikor gondolkozik, érez és akar, még őriz valamit a tenyészet öntudatlanságából. A nagy ázsiai és afrikai kultúrák ebben az értelemben nagy emberi hasonlatosságú nő vény bír odaírnak voltak. De az antik ember határozottan kiszakítja magát a tájból, a természetből, a geobotanikai kozmoszból. Hogyan lehetséges ez? Miként hagyhatja el az ember a földet? Hova mehet? Hiszen a táj, az egész föld maga a határtalanság? Nagyon egyszerű. Egy darab földet néhány fal segítségével körülzár és az alaktalan, végtelen térrel a körülhatároltat, a végest állítja szembe, így keletkezik a fórum. Nem olyan, mint a ház, egy fölfelé zárt belsőség, akár a barlang, amely a mezőn van, ez a mező tagadása. Hála a falaknak, amelyek körülveszik, a tér egy darab a vidékből, amely befelé fordul, eltekint a többitől és vele szembefordul. Ez a lázadó kis földdarab, amely elszakadt a nagy anyától és vele szemben saját tulajdonságait őrzi, mint másik ország emelkedett föl és ezért sajátszerű tér, egészen új, amelyben az ember minden növényi és állati közösségtől megszabadulva tisztán emberi birodalmat teremt: a polgári világot.«

Valóban így van: az elhatárolódás elve alapján nőtt meg a város éppenúgy, mint ahogy az elhatárolódás és az ezen alapuló kiváltságok alapján vitte magasra a nemesség és a polgárság az

emberi fejlődés útját, maga alá vetvén a parasztság és a munkáság számban sokszorta nagyobb tömegét. Úgy szorítandó meg tehát a város dicsérete, hogy termő és gyűjtőhelye a város kultúránk müveinek, azonban, amikor ezzel egy-egy kiváltságos kis területet fölemel az ember legnagyobb magasságaiba, ugyanakkor egy tengernyi nagy területet visszavet és leszorít egy alsóbb szint sötétségébe.

A város történelmi értékelése azonban nem ezzel a f öltevéssel, illetve nem ezzel a viszonyítással hangoztatja a város dicséretét. A város szemellenzős fölértékelésével együtt értéket talál a vidék állapotában is és már csak nyugtatásul is igyekszik azt kegyes leereszkedéssel a várossal egyszintre állítani. A város dicsérete azt is mondja, hogy a vidék értéke ki nem aknázott és kivirágzásra nem jutó nyers ereje, amely a város tartalékjaként legbiztosabb támasza az emberi kultúra fejlődésének. Amikor azt dicséri a városban, hogy az ember magasra emelkedő világa, amelyet a természettel szemben hódított el a szellem alkotóereje, ugyanakkor helyesli a vidék természetbevesző elmaradottságát, mert az az ember természeti világa és csak az teremheti az emberi kultúra számára szükséges nyers energiákat.

Ez a kétoldalú dicséret a város és vidéke közönségesen elfogadott értékelése, s a kettő együtt azt jelenti, hogy jó és helyes úgy, ahogy a városok és a falvak Európa legnagyobb részén két felé osztják a világot.

A két nagy dogmának azonban megvan az ellentett tétele is, csakhogy mindkettő elvész nagy párjának az árnyékában és csak vissza-visszatérő kísértetként ejt hatalmába néhány megcsömörlött, megbomlott városit, vagy türelmetlen és követelődző falusit.

Az egyik a város dicséretét támadja meg és a város romlottságáról és bűneiről mond szenvedélyes kárhoztatást. Fölháborodva hánytorgatja föl a városi csillogás fölszínességét és szemrehányóan panaszolja a városi ember erkölcseinek szabadosságát. Azt állítja, hogy a város megrontja az embert és kárhozatos ösztöneinek és szenvedélyeinek szabad pályát nyit meg és legfőképpen úgy elkényezteti egyre furfangosabb komfortjával, hogy a kényelem bűnös párnájává válik a város légköre. Azt is bűnül rója föl a városnak ez az ítélet, hogy falánk mohósággal emészti föl az embert a város nagy Molochja és újra meg újra a romlatlan vidék emberanyagát csábítja magához.

Ennek az értékelésnek tiszteletreméltó indokai vannak. Igaz, hogy a város fölszabadulást ad és ez kárhozatos szabadossággá fajulhat, azonban ki meri tagadni a szabadság értékét és nagyszerűségét azért, mert hatásai közt száz és száz nagyszerű mellett kedvezőtlent is fölhozhatunk? Az igaz, hogy a város emészti az embert, de ki tud lemondani az emberhez egyedül méltó nagyszerű vagy akár vakmerő vállalkozásokról, még akkor is, ha maga, vagy az ivadékai pusztulnak belé? És legfőképpen ki állíthatja, hogy az emberi szellem nagyszerű kísérleteibe minden vállalkozó belepusztult és nincsenek nemzetségek, amelyek nemzedékeken keresztül a város fölszító levegőjében éltek és még sem égtek el, noha gyakran emésztő vállalkozásokba kezdtek? És mindezeken felül megmásíthatatlan az, hogy a város bűnt és betegséget jelent, amikor tudunk egészséges, tiszta és termékeny városokról és ha még ilyen nem is let[f]~volna, tudjuk, hogy lehetséges? És még ezen fölül is, rossz, erkölcstelen és képtelen az, ha a város szelektálja az embereket és elemészti a gyöngéket? Mintha elfeledtük volna már, hogy a fejlődés azonos a kiválogatódással és mintha utolsó történetszakunk érzelgős civilizálódása örök és abszolút értékeket testesítene meg!

És mindezeken kívül mit tagad meg és mit helyesel ez az értékelés? Helyesli azt, hogy van kultúra és van civilizálódás és azt a várost támadja, amely eleddig egyetlen szervezeti formája a civilizáció és a kultúra nagyszerű fejlődésének. Tagadja azt, hogy a város értékes és helyesli azt, hogy a kultúra és a cilvilizáció értékei sokasodjanak. Azt állítja, hogy a város a bűnök fertője, amikor magát az ilyen értékelést is a város szülte és szülni is fogja minden időben, annak jeléül, hogy ha valóban vannak is bűnei, sokkal inkább egészséges, nagyszerű és értékes, hogysem bűneibe belehaljon.

A másik ellenvélemény a közönséges értékeléssel szemben a falusiak ellentmondása a vidék állapotát dicsérő és egyben lealacsonyító vélemények ellenében. A város dicséről ellenkezőnek állítják a falut a várossal, s amikor a város értékét a legnagyobbra akarják emelni, ugyanakkor melléje teszik a vidék dicséretét, mintha ilyen viszonyításban megférhetne egymás mellett a kettő. Megkeserült és a romlatlanságba beleunt vidékiek ebből az ellenmondásból támasztanak ellenvéleményt és úgy fogadják el a város

dicséretét, hogy falujukat a legkeservesebb panaszokkal emlegetik. Meghódolnak a város előtt, zengik annak dicséretét és ennek egyetlen következetes érvényesítéseképpen megtagadják a falusi-vidéki állapot egyenrangú értékét.

Evvel az ellenkező ítélettel szemben nincsen mit mondani. Egy következetlenséget és ellenmondást korrigál ki és éppen azok által, akiknek a bőrére ment, igazsága és helyessége tehát megtámadhat atlan. És ha netalán egy legvégső elvonatkozásban tévedés lenne is ebben az értékelésben, mit lehetne tenni, amikor ezrek és milliók vallják ezt és követelnek helyet a város falain belül? És mindezen felül, ha tévedés lenne abban az értékelésben, amely általánossá akarja tenni a várost és azok számára is követeli, akik egy hosszú történelem folyamán ki voltak belőle rekesztve, akkor is ki mondhatná ezt addig, amíg egy másfajta történelmi korszak ezt ki nem mutatja? A falusi dicséret falusi ellenzésének igaza van és ez az igazság sokkal jobban öregbíti a város dicséretét, mint az a csalfa mérlegelés, amely a város értékét a falu értékére alapította.

De nézzük csak milyen változások történtek a valóság világában, mialatt a város és a vidék egyforma dicséretének két nagy tétele változatlanul tartotta magát.

Az élet technikai föltételei gyökeresen és visszatéríthetetlenül megváltoztak. Megszámlálhatatlan azoknak a technikai eszközöknek a száma, amelyek alkalmasak a város és vidék kettősségének a föloldására és azoknak a száma sem kevés, amelyek már is annyit faragtak le ebből a kettősségből, amennyit nem lehet elhanyagolni. Hem kisebb változás történt, mint az, hogy az az ok, ami a várost indokoltan emelte a vidéke fölé a kultúra érdekében, most egyszerűen elesett. Ha egykor föltétele is volt a fejlődésnek, vagy még előbb a kultúra első csiráinak, hogy városi szigetekre szoruljon p, magasabb fejlődés, ma már nem föltétele. A technikai okok már elestek, s ha még most is indokolja valami ezt a kettősséget, az már nem a kultúra és az emberi szellem magasabb érdeke, hanem egyszerűen a bú-tokban ülők védekezése minden változással szemben. A társadalom könnyebben mozgásba hozható területein már érvényesül is a technikai változás hatása. A termelés, akármilyen magas szintje már nem a város belügye: a városi termelés már a vidékre is kihat és ugyanazokat a javait terjeszti a vidék hátra-

maradt területén, mint a város magasabbrendű világában. A termelés érdekei már áttörték a város és a vidék határát és ha tényezők ebben az elválasztásban, inkább az egységesítésnek a tényezői, mint a különtartáséi.

És maga a társadalom szerkezete is úgy változott, hogy nem maradhat fenn többé a régi kettősség. Az a társadalom általában véve rendi jellegű volt, amely a várost elválasztotta és fölébe emelte a vidékének, s ma már csak romjaiban van meg ez a rendiség. A mai társadalom osztályoknak a mozgalmasabb összetevődése, s ma már nem áll az a rend, hogy az úr és a polgár városi, a többi falusi, mert a területi elhelyezkedést kíméletlenül áttörik a társadalom osztályviszonyai és ezzel fölborítják a régi egyensúlyt. A következmény, hogy a megtörtént társadalmi változás területi vonatkozásban is érvényesülni akar és evégett mozgásba jutott az egész társadalom. És mivel általános a törekvés, hogy a városi nívónak megfelelő szinten éljen az ember, mindenki akit vidékre vetett sorsa, kívánkozik, vagy valóságosan is elindul a város felé. A városbaözönlés egyre hatalmasodó árja világos bizonyítéka ennek a törekvésnek, maga ez a jelenség pedig világos példája annak, hogy a város és a vidék kettőssége a valóság világában már nem áll meg többé.

Ezekután az általános érvényűség igényével tehetjük föl a kérdést: és vájjon az értékelés szemlélete előtt megállhat-e a város és a vidék kettőssége?

Nem. A város általánosan értékes életforma, amely a magasra fejlődésnek egyetlen lehető útját adja, viszont a vidék falusi állapota ennek az ellenkezője. Már pedig a várossal ellenkező értékű vidék a társadalom technikai és gazdasági, valamint szerkezeti viszonyai miatt nem föltétele a városok magasabb életének. A város kizárólagosan és föltételek nélkül értékes életforma, tehát elismerése és dicsérete azt is jelenti, hogy általános érvényű. Értékes, mert egyedül jelenti a magasabbrendű életet, tehát érvényesüljön minden területen, ahová csak kiterjedhet, tehát a vidéken is, ahol a másfajta, de egyenrangú értékesség föltevése olyan sokáig tartotta magát.

De vájjon a falu romlatlansága és virágzó mély kultúrájuk mégis csak nem olyan érték-e, amelyet nem képes pótolni a város magasabbrendűnek látszó élete? Erre valóban egyszerű a felelet.

A falu már nem romlatlan és nincsen már virágzó »mélykultúrája«, hanem a város szolgálatába szegődött és annak a mintájára akar élni, tehát amit a város kiterjesztésének föl kell váltani, az semilyen szempont szerint nem menthető. Kém értékes népkultúrát kell fölváltani a problematikus értékűnek mondott városi kultúrának, hanem teljes értékű kultúra váltja föl az értéktelen és fogyatékos városi félkultúrát.

Egyetlen egy komoly érv van, amely megfontolást kíván, s ez az, hogy lehetséges-e városnak és vidéknek olyan egybeszervezése, amely városi területté tudja tenni az egész vidéket, hogy ezáltal ugyanazon kultúrszintre emeljél

Az egybeszervezés értékkövetelményét semmiképpen nem érintheti az, hogy megvalósítható-e vagy nem, azonban ez a dilemma itt el sem képzelhető. Hiszen a kettősség értékét annak idején is csak a technikai és társadalomszervezeti okok igazolták, most, amikor ezek az okok szemmel láthatóan elestek, kikerülhetetlen következmény, hogy a kettősség megszűnjék. Nemcsak, hogy lehetséges az egybeszervezem, hanem társadalmi követelmény is, amely már részben ki is építette érvényesülésének az útjait. Ami valaha akadálya volt az egyszintű városi emelkedésnek, tehát a technika és a társadalmi szervezet, az most nemhogy akadályképpen, de egyenesen lendítő erőként és reális lehetőségként segíti az egyedül helyes állapot kialakulását.

De nekünk még egy másik érvünk is van: a Magyar Alföldön meg is van a példa az ilyen városszerkezet kialakulására és ha nem is vihető át teljes egészében kettős településű vidékekre ez a rendszer, arra föltétlenül alkalmas, hogy a példáján hasonló városszervezeti formák kialakítását tanuljuk meg.

8. A MEZŐVÁROS DICSÉRETE

Ha a mezővárosi településrendszert értékelni akarjuk, akkor nem tekinthetjük csak a mostani, sok tekintetben szerencsétlen fejlődés által megromlott alakjában, hanem magára a rendszerre kell néznünk, amely egy korszakban hiány és hiba nélkül érvényesült és alapjaiban ma is megvan, csak néhány tényező valamelyest elhajlította eredeti alakjától.

A mezővárosi- szállásrendszere akár régi nomád formájában, akár a török utáni növénytermelő alakjában egyformán azért alakulhatott ki, mert a társadalom, amely létrehozta vagy nem is ismerte, vagy távol tudta tartani magától a rendi tagozottságot, amely az alapja a városi-falusi területi rendiségnek.

A nomád szállásrendszer, akár a honfoglalás előtti, akár utáni megjelenésében nem rendi társadalom szülötte. Az akkori magyar társadalom, ha ismerte is a vezető elitet, az előkelők osztályát, nem tagozódott két különszerepű és különrendű és egymással csak óvatosan közlekedő rétegre, hanem a szabadok közt levői közlekedést és a szabad csoportosulást tartotta elvének. Ez a társadalom, amikor szállásrendszerét megalapozta, természetszerűen egységes települési szervezetet teremtett. Mindenki tagja volt valamikép a városok szerepét betöltő központi téli szállásoknak és mindenki el-elhagyta ezt a szállást, a termelés vagy a hadviselés szükséglete szerint.

A törökhódítás utáni alföldi társadalom pedig, igaz, hogy beletartozott egy rendi társadalom szervezetébe, azonban éppen abban az időben megszabadult a fölső rendtől és egy idegen hatalom ellen való védekezésben önálló szervezetet fejlesztett ki. Parasztok voltak, akik a tanyás város mai formáját megalapították, de oly szerencsésen ragadták meg a történelem ritka kedvezését, hogy autonóm szervezetet alakítottak ki, s ez területi vonatkozásban a tanyás mezőváros volt.

Az tehát általános föltétele ennek a területi rendiség nélkül való településformának, hogy a rendiség kötöttségeitől legalább viszonylagosan ment legyen a letelepülő társadalom. És ha ez a föltétel megvan, akkor későbbi fejlődés során, még ha a társadalom rendi osztottság felé fejlődnék is, a területi rendiség nem fog sohasem kialakulni abban a durva formában, ahogy a városvidék szervezete példázza.

Kialakulásától kezdve egészen a XIX. század közepéig példásan jól funkcionált a tanyás városrendszer és az így települt társadalomnak egyetlen csoportja sem vallotta kárát a kéttelkű berendezésnek.

A lakóhelye mindenkinek a város volt, tekintet nélkül arra, hogy a munkáját a város területének melyik részén végezte. A tanyák szigorúan csak munkahelyül szerepeltek és mindenki, aki itt

végezte a munkáját, szorosan hozzátartozott valamely városi házhoz. Kinn kellett tartózkodnia a munka miatt az összes munkaképes férfiaknak és időnként a fiatalabb nőknek, azonban ez senki számára nem jelentett kinnlakást. Mindenki családi vagy munkaszervezeti állása szerint hozzátartozott valamiképpen egy városi házhoz, mint lakáshoz és otthonhoz. A gazda természetesen városi lakos volt, hiszen az övé volt a ház épúgy, mint a tanyai birtok, s az ő munkája a vezetés és felügyelet csak időnként szólította ki a tanyára, napjai legnagyobb részét városi lakosként tölthette otthonában. Családtagjai közül a férfiak, igaz, hogy fiatalságukat kinn a tanyán töltötték, azonban szükségleteik szerint hazamehettek a városba, ott a saját otthonuk fogadta őket. A nők pedig még időben is kevesebbet töltöttek a tanyán, úgyhogy számukra munkakörüknél fogva a városi otthon volt az állandó tartózkodási hely. De nem estek ki ebből a szervezetből a bérért alkalmazott cselédek sem. ők sem lettek kinnlakók, noha munkaképes idejüknek legnagyobb részét a tanyán töltötték el, mert amíg a tanyán tartózkodtak, addig ha nem volt saját városi házuk, a gazda háza volt számukra is az otthon, s ha munkaképtelenekké váltak, tehát öregségükre, mindegyik megszerezte a maga kis városi házát és itt élte le élete utolsó szakát.

Ebben a szervezetben tehát a városnak annyi lakosa volt, amennyi a határain belül statisztikailag összeszámolható volt, s ez a népesség teljességében benne élt a város életében. Hogy ez a városszervezet jó volt, erről könnyen meggyőznek bennünket azok a teljesítmények, amelyek ilyen városainknak ehhez a korszakához fűződnek. Mindenekelőtt azt a példátlan jogi művet valósították meg, hogy amikor egyszer egy katasztrófa véletlene által nagyobb szabadsághoz jutottak, ezt későbbi visszavonás ellen meg tudták őrizni. Kialakítottak egy olyan szabad városszervezetet, igazi parasztdemokráciát, amely fölemelte őket az azelőtti rendi paraszt szintről és ha nem is nemes, de szabad jogállást szervezett meg számukra. Erejük volt ezeknek a városoknak arra, hogy a veszedelem elmúltával jelentkező földesurakkal szemben megtartsák a birtokbavett földet, s legföljebb ha együttes váltságdíj fizetésére rá lehetett szorítani őket. Ugyanezt tették gazdasági életükben. Mindaddig, amíg a puszták végtelensége biztosította a nagyszabású állattartást, addig olyan újabb for-

máját honosították meg a nomád állattartásnak, amely abban az időben nemcsak a leggazdaságosabb volt, hanem a legeredményesebb is. Majd pedig, amikor a végtelen határ már nem volt végtelen, a népesség szaporodása folytán meghonosították a mezőségi földművelésnek ma is példaszerű technikáját. A terület további szűkülése pedig nem egy helyen szőlős, gyümölcsös és veteményes kertek megteremtésére sarkallta őket, s olyan kezdeményezések voltak ezek, hogy később világszerte híres mezei kultúra vált belőlük. Társadalmi életükben pedig megtették azt az utat, amiben minden falvas táj parasztját megelőzték, hogy a paraszt életforma rendi zártságát már a rendiség teljes virágzása idején áttörték és olyan szabadságokat harcoltak ki maguknak, amely nagyon hasonlít a városok polgáraiéhoz. Ez a társadalmi teljesítmény volt az alapja annak, hogy ma összehasonlíthatatlanul több energiát és fejlődésképességet mutat az alföldi mezővárosi parasztság, mint a dunántúli vagy más keleti falvas tájak parasztja. Még kulturális teljesítmények is fűződnek e városok akkori korszakához. A hagyományos népi kultúrának csak egy-egy töményen színes művét alkották meg (bor- és vászonhímzés, cserepek és kevés népköltési remek), azonban ehelyett már másfél századdal ezelőtt közeledtek a magasabb kultúra szintje felé. Sokkal nagyobb mértékben adták értelmiségi pályára gyermekeiket és mint a falusi parasztok, nem egy helyen iskolákat alapítottak, nem idegenek, hanem a saját gyermekeik számára. Az a néhány középület, amelyet ez a városi parasztság épített, arról is tanúskodik, hogy különös alföldi ízű, de teljes szépségű építmények létrehozására tellett az ízlésükből, s csak az anyag hiánya okozta, hogy még többet nem építettek.

Amikor egy változó kor jött, a városi szervezet akkor is a régihez hasonlóan fennmaradt és népe akkor is magasabb szinten tudta tartani magát, mint akármelyik falusi parasztság.

A társadalom rendisége ugyan jogszerint megszűnt, ez azonban vajmi keveset változtatott e városok jogállásán. Inkább csak az történt, hogy régi szabadságuk megerősödött és biztosabbá vált. Társadalmi vonatkozásban azonban a rendiség megszűnte egyben gyökeres ellentéteket támasztó osztálytagozódásra is vezetett és ez az átalakulás éppen a városi szervezet vonatkozásában jelentett nehézséget.

Megszűnvén egyrészt a nagycsaládi szervezet, másrészt a gazda és a cseléd patriarchális egybetartozása, a tanyai termelés nehéz föladat elé állította a mezőváros népét. Ilyen tényező hatására a következő változás következett be. A gazda változatlanul megmaradt városlakónak és tanyai termelőnek. A fiai ellenben a réginél egy fokkal jobban a tanyára szorultak, hiszen önállók lettek, s állandó tartózkodási helyük lett a tanya. Kém vesztették el végleg a városi otthont, de már csak rész jogot tartottak meg a vasárnapi vagy piaci megszállásra, s a saját városi otthonra addig kellett várniok, amíg a gyermekeiknek adhatják át a tanyát.

A tanyai cselédek azonban rosszul jártak. A gazdákétól külön osztállyá vált cselédek kiestek az azelőtti patriarchális egységből és a gazda lakása többé nem volt otthonuk, s arra is egyre kevesebb alkalmuk lett, hogy maguk vegyenek házat a városban. Valóban tanyai lakosok lettek, s ez számukra még a falusi lakásnál is rosszabb lett, mert pusztai magánosságot jelentett, amelyet nem enyhített a többi hasonlóval való együttélés. Olyanok lettek, mint azok a pusztai cselédek, akik uradalmi tanyákon élik az életüket, s nemcsak hogy városi közösségtől, de még a falu enyhelyétől is nagyon távol estek.

Mindamellett egészben véve a mezőváros most is tevékeny és magasabb fejlődésre képes és hajlamos szervezet maradt. Igaz, hogy a tanyai cselédeknek a város lakosságához számítva mintegy öt-tíz százaléknyi csoportja gyarmati helyzettel fizette meg a tanyás rendszer további fönntartását, azonban a másik oldalon azon a réven, hogy a tanyákkal együtt maradt, a korábbi városi közösség újabb kultúrteljesítményekre vált képessé. A mezőgazdasági kultúra fejlesztése ebben a korszakban további nevezetes csúcsokat ért el. A makói hagyma, a szegedi paprika, a nagykőrösi zöldség, a kecskeméti barack, a hódmezővásárhelyi, orosházi búza és aprójószág és csaknem minden mezővárosnak a lótenyésztése a magyar mezőgazdasági termelés legmagasabb szintjét jelenti, s ezt a fejlődést sokkal rövidebb idő alatt érte el ez a táj, mint akármely más vidék parasztsága. A társadalmi élet terén pedig teljes erővel kapcsolódott be a mezővárosok parasztsága a magasabb polgárosodásba és ebben első volt az ország minden más parasztsága között. A kultúrtermelésben

is nagy lépést tett, sokkal nagyobbat, mint akármely falusi vidék. A mezővárosok most már tömegesen adták gyermekeiket a magasabb iskolákba és ezzel közvetlen részesévé váltak a magyar kultúra legmagasabb szintjének.

De vessük csak a történet egyes korszakaitól elvonatkoztatott ítélet alá a tanyás mezőváros várost és vidéket egybeszervező rendszerét.

A település mezőgazdasági, tehát az értékmérő, amit alkalmaznunk kell erre a rendszerre, a mezőgazdasági termelésé. A termőföldön való termelés általánosságban fölötte áll minden tömör faluból való gazdálkodásnak. A termények és a takarmány szállítása többszörös munkát és energiát követel a falurendszerü termelésben, mint akkor ha a termelőtelep magán a művelt földön van. Ezenkívül a termelőmunka kihasználása sokkal teljesebb ez utóbbi rendszernél, mint a f alubólyaló kijárás mellett. Sokkal több a lehetőség arra is, hogy a termelésnek nagyobb gondot és állandóbb jelenlétet kívánó ágai meghonosodjanak, mint a faluban. Legvégül pedig a gazdaság üzemi berendezése és állandó áttekintése sokkal célszerűbb a szántóföldön való gazdálkodás esetén, mint a faluból való kijárás mellett.

Van azonban egy óriási különbség a szórványfalusi és a tanyai gazdálkodás között is és pedig a tanyai javára. Igaz. hogy mindkét esetben a szántóföldön van a termelőtelep, tehát a közlekedéssel és a szervezettel járó előnyöket mindkettő egyformán élvezi, éppen ezért a két termelőszervezet kívülről egyformának látszik. Azonban a szórványfalu mégis csak falu. Az ilyen telepen élő mezőgazda híját érzi minden közösségnek és termelését nem fejlesztheti a mások példáján és egy nagyobb közösség állandó tanításán okulva, hanem magános pusztai, akinek a termelése éppen ezért ha célszerű is, de lassabban fejlődő. Ezzel szemben a tanyai gazda a termelését tekintve élvezi mindazon előnyöket, amelyek a termelés egyhelyen való folytatásával járnak, ő maga pedig városi, aki nemcsak társadalmi életében jár ezzel jobban, hanem termelő kultúrája is egy nagyobb közösség életébe kapcsolódva egyre tágul és teljesedik.

És e vonatkozásban nincs különbség a cselédet tartó vagy a saját családjával kinntartózkodó gazda közt, mindegyik egyformán a legelőnyösebb termelő helyzetben van, csak éppen a

városi lakás részlegesebb és teljesebb mértéke tart köztük különbséget. Mindkettő olyan jól termelhet, mint ahogy a földjére települt szórványfalusi és ezenfölül még mint a városi szintre emelkedett mezőgazda, s ennek az előnyös helyzetnek egyedüli okozója a tanyás városi település. A termelés érdekei szempontjából tehát minden települési rendszernél sokkal jobb és magasabbrendű a tanyás mezőváros, s különös értéke éppen a tömör falvakkal való szembenállításban válik szembeszökővé.

Társadalmi szempontú értékelés előtt nem ilyen foltatlan a tanyás városrendszer, de ebben a vonatkozásban is messze fölülmúl minden másfajta agrár települést, s a vidék és város egy beszervezése szempontjából minden más települést.

A rendszer maga társadalmi szempontú értékelés előtt is tökéletesen jó. Az a település, amely eltünteti a város és a vidék kettősségét és helyébe egységes városi területet teremt, olyan megoldást valósít meg, amely mind az értékkövetelményeknek, mind a fennálló társadalmi szükségleteknek a legteljesebben megfelel. Ha most már egyes történeti korszakonként való funkcionálását nézzük ennek a magában véve kitűnő városrendszernek, arra az eredményre jutunk, hogy volt egy korszak, amikor minden hátrányos következmény nélkül a város minden lakosa számára érvényesült a városiasság minden java, s csak egy későbbi időben zavarták meg váratlan tényezők a tökéletes szervezet egyensúlyát.

Ma kétségtelenül nem teljes és nem hátrány nélkül való a mezővárosi szervezet, azonban alapos mérlegelés meg fogja mutatni, hogy előnyei még most is messze fölülmúlják a hátrányos oldalát és arra is megvan a mód, hogy mostani zavarait egy céltudatos reformmunka kiküszöbölje.

J§jöt~v,áltozás~zavarta meg a szervezet egyensúlyát. Az egyik a gazdák és a zsellérek osztályszerű szétválása, ami avval az eredménnyel járt a mezővárosi szervezetre, hogy a tanyai cselédet megfosztotta városi otthonától és örökös pusztai lakossá taszította ki. A másik pedig az, hogy a birtokok osztódása egy ponton arra a határra ért, hogy egyes gazdáknak nem áll többé módjában a kéttelkes berendezés fönntartása, hanem örökösen és véglegesen kiszorultak a tanyára, s ezzel ugyanabba helyzetbe kerültek, mint egy szórványfalu lakosai.

Mindkét elhajlás kétségtelenül csökkenti a tanyásrendszer előnyeit, azonban azonfelül, hogy ezek az elváltozott esetek csak a kisebb hányadot képviselik, magukban véve sem jelentenek helyrehozhatatlan kárt. A kinnlakó cselédek addig is, amíg megfelelő törvényes rendezés segít rajtuk, nem estek ki tökéletesen a város életteréből. Igaz, kevésszer juthatnak a városba, de mégis városba juthatnak, ha egyszer-egyszer szabadnapot kapnak és a szokás ma is az, hogy a gazda kocsija rendelkezésére áll a tanyáscselédnek, s legtöbbször szállást kap a gazda házában, ha egyéb szállása nem akadna. Ami igazán fájdalmas és elkeserítő a tanyai cselédnek a sorsában, az csak másodsorban tanyai baj, a városból való kitaszítottság, — még ez sem teljes, amint láttuk — az első és a legnagyobb baja egyszerűen cselédi állásának a mostohasága, s ebben alig különbözik akár a falusi, akár a városban bennlakó sorstárstól. Fokozottan áll mindez az állandó kinnlakásra szorult gazdára. Igaz, hogy nem olyan tagja többé a városnak, mint az olyan, akinek városi lakása van, azonban mégsem elhagyatott falusi, mert a várossal való összeköttetésre neki is azok a sugarasan befutó utak állanak a rendelkezésére, amelyek a tanyai gazdának. Lakása nincs ugyan a városban, azonban csaknem olyan sűrűn, mint a lakással bíró, ő is bemehet a városba, s akkor már egy nagyobb közösségnek a körébe is került. És legfőképpen, neki módjában áll az, ami a falusinak sohasem^ hogy mihelyt egy kissé is megerősödött gazdaságilag, nyomban visszaállíthatja ä városi lakását, s akkor újra teljesjogú polgára a városnak, úgy mint elei voltak.

De még tovább enyhül a kép, ha tekintetbe vesszük az elváltozott és ezért hátrányos helyzetet jelentő tanyák arányát a többiekhez viszonyítva. E vonatkozásban semmiféle statisztikai segítség nem áll rendelkezésünkre, mert a fölvétel egyáltalán nem törődik azokkal a szempontokkal, amelyek bennünket elsősorban érdekelnek, így tisztára csak a becslésre vagyunk utalva és éppen csak megközelítő jellemzésre valók azok az arányok, amelyeket meg merünk kockáztatni. Az összes magyar városok tanyáit véve tekintetbe, úgy hisszük, nem sokat tévedünk, ha hetven százalékra tesszük a városi lakás felett rendelkező tanyai népességet, húsz százalékra azoknak a tanyáknak a számát, amelyek szórvány falu telepeiként számítanak, mert birtokosuknak nin-

csen a városban lakása, és mindössze tíz százalékra tehető az a tanyacsoport, amelynek a birtokosa a városban lakik, tanyás cselédje viszont teljesen a tanyára szorult. A zavart és hátrányt jelentő esetek száma tehát messze elmarad attól a jólszervezett kettős berendezéstől, ami a mi szempontunkból a város életébe való teljesjogú belekapcsolódást jelenti.

A sommás ítélet tehát, amely a mezővárost teszi mérlegre, föltétlenül kedvező. Hiba és fogyatkozás nélkül a legjobb mezőgazdasági termelőrendszer és az ember lakótelepeként is példaadó szervezet, mert egy egész vidék lakosságát szervezi be a városi életbe, úgyhogy ennek nagyon kis hányad adja meg az árát, de még ezeknek a kedvezőtlenebb helyzete sem rosszabb, mint más falusiaké. És ami legfontosabb: ez a ma jelentkező hátrány nem magának a rendszernek a következménye, hanem zavaró történeti tényezőké, tehát céltudatos társadalmi és gazdasági politika még ezeket is megszüntetheti, s akkor újra mai foltjai nélkül világít a tanyás városszervezet rendkívüli példája.

VÁROSÉPÍTÉS A MEZŐVÁROSI NYOMON

1. A MEZŐVÁROSI PÉLDA

A magyar mezőváros rendszere igazán nem fölülről induló politikai gondoskodás terméke. Ügy fejlődött ez ki, mintahogy az életrevaló mostohagyerek nő fel: minden megpróbáltatást kibírt és minden ellene törő erővel szemben fejlődni tudott. Pedig bőven volt része elpusztítására szánt beavatkozásokban. Mindjárt a szentistváni országépítés el akarta törölni a föld színéről ezt a pogány települési formát és az ország nagyrészén sikerrel is járt törekvése. De azután is, amikor a törökök pusztításainak a nyomán újra föltámadt a nomád városrendszer, az államhatalom minden tényezője újra elakarta pusztítani. A német uralom csak a kurucok, betyárok és katonaszökevények búvóhelyét látta a tanyákban és újra meg újra elrendelte lerombolásukat és ahol csak módja volt, telepítéssel — természetesen idegenekkel — nyugati mintára rendezte be az elpusztított országrészt. Nem sokkal volt kíméletesebb a vármegye sem. A földesúri érdekek védelmében szigorúan tiltotta a tanyák építését, mert úgy látta, hogy az csak a földesúri terhek alól való megszabadulásra jó és nem egy helyen szigorúan foganatosította is akaratát. A földesurak pedig nemcsak a tanyák építését nézték rossz szemmel, hanem az összesereglett népből alakult nagy parasztvárosokat is. Váratlanul ellenállásra találtak bennük földesúri jogaik elismerése körül és szüntelen pörösködéssel igyekeztek azokat szétosztani és uralmuk alá hajtani.

Későbbi — változatlanul német mintájú — országrendező politikánk már nem üldözte éppen a parasztok városát és tanyáit,

azonban értetlen lenézéssel ment el mellettük és intézkedései inkább ellenére voltak ennek az »ázsiai« rendszernek, mintsem gyarapodására. Hasonlóképpen a politikai irodalom. Kígyót-békát rákiáltott a tanyás városokra és szégyenkezve hasonlította a nyugati városokhoz és az azokat körülvevő falvakhoz a mi »helytelen« településünket.

A tanyás mezőváros mégis fönnmaradt és ha mostoha körülmények alakítottak is rajta, még ma is példaadó települési rendszerként szolgálhat okulásunkra. Csak legyen szemünk a látásra. Napjaink újra reformtervekkel zsúfoltak, s a legfőbbek éppen országunk területi berendezése körül igyekeznek rendet teremteni: a földreform, a telepítés, a közigazgatási rendezés, nagyon helyénvaló hát, hogy szemügyre vegyük a tanyás mezővárosi rendszer példáját és terveinket tanulságai szerint formáljuk meg. Két vitathatatlanul nagyszerű teljesítménnyel dicsekedhet a tanyás mezőváros. Az egyik: megteremtette az őstermelők városát, a másik: föloldotta a város-vidék kettősségét és a vidéket is városi területté tette. Mindkét műve tökéletes igazolást nyert a modern városépítési törekvésekben, tehát nem lesz tanulság nélkül való, ha megvizsgáljuk, milyen föltételek közt és milyen megoldások által érte el városrendszerünk ezt a két példás teljesítményét.

Három úton jutott idáig a mezőváros: a funkciók területi osztottsága, különleges szervezetforrnák és viszonylagos gazdasági ellátottság tették lehetővé az ilyen városrendszer kialakulását. És figyelemreméltó, hogy mihelyt valamelyik föltételben változás következett be, nyomban utána változott maga a városrendszer is. A funkciók területi osztottsága azt jelenti, hogy más helyen legyen a gazdaságnak és másutt a lakásnak a telepe. Ez ősi nomád elv és önként következik a legeltető állattenyésztés természetéből. A jószág mindig másutt és másutt leli meg élelmét, tehát az időjárás és terület minősége szerint kell helyét változtatnia, viszont az ember, ha kissé igényesebb lakóépületet akar emelni magának, már nem követheti nyomon állatait, így alakul ki az a rendszer, hogy a lakóhely egy arra alkalmas helyen megtelepszik és a jószág akörül változtatja a helyét szükség szerint és ebben a vándorlásban követi a pásztor, de nem egész házanépe. Ezt a rendszert hozták eleink Ázsiából és az oroszföldi síkságról, s ezt elevenítették föl a török hódoltság után, s akkor is megtartották, amikor már

szántóvető termelésre tértek át. A tanyás városrendszer kialakulásához tehát az osztottságnak vérbe ivódott hagyománya kell, mert másképf erőhatalommal sem lehetne rávenni egy népet ilyen komplikált települési rendszerre. A magyarságban története egész folyamán elevenen élt ez a hagyomány és a kertes városokban épúgy megnyilvánult, mint a tanyák kialakításában, vagy napjainkban abban a tényben például, hogy a szegedi tanyabérlő, aki örökös tanyai lakosként kényszerült ki a tanyára, mihelyt egy kissé is megerősödik gazdaságilag, nyomban házat vesz Szegeden és a régi osztottság elve alapján rendezi be az életét.

A különleges szervezeti forma, amely szintén föltétele a tanyás város rendszerének, nem más, mint a család tágabb köre* A kétfelé osztott megtelepüléshez olyan családi szervezet kellett, amely lehetővé tette, hogy benn a lakótelepen és kinn a munkahelyen egyformán legyen elegendő és állandó családtag. Ilyen — nevezzük — tanyás szervezet volt ősidőktől fogva egészen a múlt század közepéig a nemzetség jellegű nagycsalád. Felnőtt fiákat is magában foglalván, ez a család könnyűszerrel megoldotta a kétfelé való helytállás kérdését. Kinn voltak a fiatalok és a férfiak, benn az öregek és az asszonyok. Ez a családi szervezet azonban nemcsak a vérszerinti leszármazókat foglalta magában, hanem a fogadott cselédeket is, tehát azok számára is biztosította a »kétlakiság« előnyeit.

És a harmadik föltétel, amely a mezővárosi rendszer kialakulásához vezetett, nem más, mint a viszonylagosan jó gazdasági ellájtpttság. Sémilyen város nem alakulhat ki, ha nem áll rendelkezésre megfelelő gazdasági erő, olyan város pedig, amely kettős berendezést követel meg, s mindezt a mezőgazdasági termelésnek kell föntartani, föltétlenül nagyobb terület birtokára szorul. A nagy földterület birtoklásában nem is volt hiba sokáig a mezővárosok története alatt. Az alakulás idején végtelen bőségben állott rendelkezésre művelhető föld, de még a múlt század elején sem volt hiány benne, azóta azonban egyre szűkebbnek bizonyul a határ és úgy aprózódnak a birtokok, hogy az egy-egy családra eső rész már gyakran nem elegendő a kettős berendezés fönntartására. Nem lenne semmi baj, ha a kisebb területű föld egyrészt a művelés belterjessége, másrészt a termény nagyobb értéke által pótolná a régi kiterjedést. De nem pótolta, vagy nagyon ritkán

pótolja, tehát az újabb időben a gazdasági föltételek nem biztosítják eléggé a tanyásrendszer fönnmaradását.

A mezővárosi rendszer kialakulásának idején és történetének első szakában az összes föltételek mind teljességükben megvoltak és együttesen pompásan biztosították a tanyás városrendszer fennállását és életét.

A végtelen pusztákon az állattartás volt a fő termelési ág s mellette csak kisebbterületű kertművelés a város alatt és kissé távolabb valamelyes gabonatermelés. Minden gazdának volt annyi legelője amennyit csak akart, annyi szántóföldje, amennyit meg bírt művelni és akkora kertje, amekkora a házi szükségletre való veteményt-g^ümölcsöt megtermetté. A családi szervezet ebben az időben még bontatlanul a nagycsalád volt, tehát a lakás és a mezőgazdasági termelés osztottsága akadály nélkül érvényesült. A város belterületén állott a lakóház, ez volt az egész család otthona, beleértve a tanyai cselédeket is. itt lakott állandóan a családfő feleségével és a leánygyermekek. A város szélén állott a kert, amely a belső állattartásnak és a szántóművelésnek volt a telepe, itt tartózkodtak a felnőtt fiúgyermekek és a cselédek, ha voltak. A távoli pusztákon pedig a jószág legelt, de ennek a pásztorai is a házhoz tartoztak.

A következő fejlődési szakban előtérbe került a külterjes gabonatermelés, s ennek a szükségleteihez képest a pusztai legeltető tanya és a városalatti kert egy helyre került es a mai tanya őse lett belőle. Föld még mindig bőven volt és a nagy család változatlanul fönnállt, tehát az osztottság teljesen érvényesülhetett. A városi házban továbbra is azok maradtak, akik azelőtt, a tanyára pedig kikerültek a fiatalabb férfiak és a cselédek, s ha a felnőtt fiák megházasodtak, a feleség is.

A következő korszakban, ami időben a múlt század közepére és végére esik, a tanyás városrendszer fönnállásának minden tényezője megváltozott. A földterület határai egyre szűkültek és gyakran úgy elaprózódtak, hogy az már egy család fönntartására csak a legszűkösebben volt elegendő. A családi szervezet szétbomlott alkotó elemeire. A nagycsalád megszűnt, mert a felnőtt fiúk új családot alapítottak, csak egyetlen vonatkozásban maradt fenn továbbra is a nagycsaládi összetartozás. Az önállósult fiatalok változatlanul kiköltöztek a tanyára és ott önállóan gazdálkodtak,

azonban a városi ház, amelyben az öregek laktak továbbra is otthonuk maradt. Akkor is otthonuk maradt, ha az öregek elhaltával valamelyik testvér örökölte, egészen addig, amíg a tanyaiak saját házat nem vettek öregségükre. Tehát tanyai vonatkozásban fennmaradt a nagycsalád, bárha nem is a régi formában. Ugyancsak a tanyai szervezet változását jelentette az is, hogy a paraszt patriarchalizmus elpusztulásával együtt két osztályra szakadt a parasztság: birtokosokra és birtoktalanokra, s a birtoktalanok, amennyiben tanyai cselédek lettek, nem tartoztak tovább a gazda házához, hanem örökös tanyai életre kárhoztatott pusztaiak lettek.

Ilyen változások folytán nem érvényesülhetett tovább a régi osztottság változatlan formában. A tanyaiak nem szakadtak el ugyan a várostól, azonban huzamosabb tanyai tartózkodásra kényszerültek és most már nem volt sajátjuk a városi ház, noha otthonuknak megmaradt. Legrosszabbul azonban a cselédek jártak, mert ők végképpen kiszorultak a városi házból, kiesvén a régi család patriarchális egységéből.

Látható, hogy a tanyás városrendszer fönnállásának különleges föltételei vannak, s ha egyik is a három közül kimarad, már változás áll be a városszervezetben, s ezek a változások odáig terjedhetnek, hogy a város egész struktúrája átalakul, esetleg olyanná, mint a nyugatiak: város és körülötte idegen vidéke, amely zárt és szórványos falvakból áll. A magyar mezőváros még nem tart itten, de könnyen ide juthat. A példa tehát egy tágabb történeti szemlélet előtt megmutat egy rendszert, amely ilyen teljesítményekre képes, a jelenlegi állapot szemlélete pedig arra mutat rá, hogy milyen föltételei voltak e rendszer fennállásának és a föltételekben beálló változás milyen mértékben rontja le ennek a települési rendszernek az előnyeit.

De még egyebekre is jó a mezőváros példája.

Megmutatja azt is, hogy nem helytálló vélekedés az, amely úgy hasonlítja össze a magyart a nyugatival, hogy a mi ősi intézményeinket ebben az összehasonlításban mindig a rosszabbnak találja és elpusztításukat sürgeti. Azt is megmutatja ez a példa, hogy a nyugati címén mindig német intézményeket hasonlítanak össze a mieinkkel és csak ebben az összehasonlításban mutatkozik érthetetlennek és rossznak a magyar jelenség. Mert íme a tanyás városrendszer pontosan azokat a követelményeket való-

sít ja meg, amelyeket a modern nyugati városépítészet hangoztat, igaz, hogy ez a városépítészet nem német bölcsőben ringott és ma különösen nem német területen érvényesül legfőkép. Lám az olasz városépítészetnek volt bátorsága olyan új települések megtervezésére, amelyek nagyon hasonlítanak a mi tanyás városainkhoz, s azt egyértelműen minden helyes ítélet jónak és követendőnek találja. De nekünk mégsem kell követnünk, ha ugyanolyan értékes eredményekhez akarunk jutni, mert itt van a kezünkben egy városrendszer, ami mindenre jó, amit a modern városépítés csak megkövetelhet.

De megmutatja a tanyás város példája azt is, hogy a városok sorsa nem magán egy városrendszernek a kitalálásán vagy kifejlődésén múlik. Lehet akármilyen szép és jó egy rendszer, ha fönnállásának gazdasági és szervezeti föltételei hiányoznak, sohasem fog mégsem érvényesülni, vagy ha ki is alakult egyszer, föltételei híján el fog pusztulni. Mint ahogy a magyar tanyás városrendszer egyre pusztul, csak azért, mert gazdasági és szervezeti föltételei mind jobban és jobban elmaradnak.

Különösen megszívlelendő, hogy viszonylagosan jó gazdasági ellátottság híján — mezőgazdasági városnál megfelelő földterület híján — nincsen város. Akkor tehát, amikor a jó városrendszert keressük és azt akarjuk a városépítés módszereivel még jobbá fejleszteni és mindenütt, ahol csak lehet kiépíteni, akkor csak az egyik részét végeztük el a városépítő munkának. A másik nem a városkutatónak és a városépítőnek a feladata, hanem a gazdaságpolitikusnak, végsősorban tehát a politikusnak. Azt megmondhatjuk, hogy mi a jó városrendszer és megépítésének mik a föltételei, azonban ezeket a föltételeket megteremteni csak olyan gazdasági és politikai reformmozgalom képes, amely egyáltalán megteremti a magasabbrendű élet gazdasági föltételeit.

A mezőváros példája ebben az irányban is példamutató. Akkor, amikor a külterjes termelésnek korlátlan földterület állott rendelkezésére, a mezővárosok népe minden fölső segítség nélkül, sőt akadályoztatás ellenére kialakította nevezetes városi rendszerét. Azután pedig, amikor a föld határai szűknek bizonyultak, ismét minden fölső segítség nélkül kifejlesztette a belterjes termelésnek azokat a módszereit, amelyek alkalmasak arra, hogy a városi nívót fönntartsák. A Kecskemét—Nagykőrös—Cegléd

határbeli gyümölcs- és zöldségkultúra, a szegedi paprika és gyümölcs, a makói hagyma és zöldség, az orosházi és békéscsabai apró jószágtenyésztés kultúrája mind a mezővárosi parasztság müve, s ezt az erőfeszítését egyrészt városi szervezete alapján, másrészt ennek a megtartása érdekében tette. Ez a helyi erőfeszítés természetesen nem pótolhatja egy átfogó gazdaságpolitika szerepét, azonban arra rámutat, hogy más minden megvan itten, csak éppen ez hiányzik.

2. A PÉLDA KIÉPÍTÉSE

A tanyás mezőváros rendszere tehát teljességében és tisztaságában fönnállott valaha, s mai elmosódását csak a szervezeti és gazdasági föltételek megváltozása idézte elő.

A gazdasági föltételek kérdése kívül esik mostani vizsgálódásunk körén. A városszerkezettel kapcsolatos néhány gazdaságpolitikai feladatra rámutathatunk és rá is kell mutatnunk, azon>an ezzel csak egy töredékére mutattunk rá az itt való teendőknek. Egészben véve a városiasságnak, de különösen a mezővárosi rendszernek a gazdasági föltételei általános és gyökeres gazdasági változást követelnek meg, s mindaddig, ameddig ebből az átalakulásból nem teljesül valami, a városszervezetre vonatkozó javaslataink csak jámbor óhajtások, akármilyen helyesek és indokoltak legyenek is egyébként.

Mégis megkíséreljük a mezővárosi rendszer modern kiépítésére vonatkozó szervezeti feladatok fölsorolását, hiszen ezzel is egyik tényezőjét szolgáltatjuk a városépítő törekvéseknek, s ez akkor is érdemes munka, ha a másik föltétel teljesülése soká várat még magára.

A mezőváros városépítési feladatainak első csoportját a területi osztottság irányában találjuk meg. Egy régente kialakult és ma már részben elmosódott rend körvonalait kell itt megállapítanunk és kiegészíteni azokkal a módosításokkal, amelyek a modern városépítés elveiből következnek.

A mezőváros belterülete nagyvárosi jellegű városszerkezetet mutat. Az egyes városi funkcióknak megfelelő telepek, mint városrészek úgy helyezkednek el egymás mellett, hogy az minden tekintetben megfelel a városiasság követelményeinek, tehát

a városrendező beavatkozás arra korlátozódik, hogy ezeket a telepeket körülhatárolja és rámutasson fejlesztésük irányára.

Az első számú városias terület minden mezővárosban a városmag, amely magában foglalja a vezetés és igazgatás intézményeit és a forgalom központi berendezéseit. Ezek a városfunkciók egységes városterületet adnak ki, s kiépítésüket illetően egységes követelményekkel lépnek föl. Egyformán megkövetelik a zárt és szoros összeépítést, a központi fekvést és a jó összeköttetést a többi városrészekkel. A rendezési föladat tehát az, hogy élesen meg kell húzni ennek a területnek a határait és ezen belül csak ilyen célú építkezést engedni meg. Teljes kiépítésében ennek a résznek a városképe semmiben sem fog különbözni a nyugati városok képétől, s ha egyáltalán helyes az, hogy városépítésünk idegen mintákat kövessen, úgy éppen követheti ez a rész a nyugati mintákat.

A másik városias terület a lakótelep. Ilyen minden mezővárosban kétféle van: egy belső és egy külső. A belső polgári lakónegyed tartalmazza az iparforgalmi, értelmiségi foglalkozásúak fölsőbb rétegeinek és a tanyás gazdáknak a lakóházait. Ha külső formáit nézzük ennek a városnegyednek, akkor megtagadhatjuk tőle a városiasságot. Széles utcák, hézagos építkezés, földszintes házak, amellett mégsem a megszokott villanegyed összképe, hiányos közművek és falusias házformák, mind együtt valóban nem mondhatók városiasaknak, ha a városiasságnak a külső ismérveit tartanánk szem előtt. Mivel azonban funkciója szerint valóságos városi terület ez a mezővárosnegyed, az lesz a városrendezés föladata, hogy külső képében és technikai berendezésében is városiassá tegye ezt a részt. Itt azonban már nem kányadók a nyugati városképek. Különös lehetőségek és különös megszorítások szabják meg ennek a területnek a városias fejlesztését, s ha nem erőszakolunk idegen mintákat, egy különös szépségű és jellemzően magyar városkép alakulhat itt ki, amely városiasságban semmiben sem marad el a nyugati mögött. Korlátlan a tér, tehát az építkezés maradjon csak hézagos és az utca maradjon csak széles, hiszen a növényzet épolyan városépítő elem lehet, mint a kő vagy a tégla. Ha teljesen csak lakóterületté alakul ez a terület és kiszorulnak a még jelenlevő falusi udvarok, akkor a közlekedésnek egészen keskeny útburkolat meg fog felelni és a

széles utca többi részét föl lehet használni az esővízlevezetés és a parkszerű kiképzés céljaira. A nagy kiterjedés a közművek vonatkozásában is csak az egyik oldalon jelent nehézséget. A vízellátás és a világító energia elvezetése természetesen nagyobb teher lesz, mind a zárt beépítés mellett, azonban a csatornázás és útépítés ugyanolyan arányú anyag fölhasználásával megoldható, csak természetesen egészen más módszer szerint, mint zárt beépítés mellett.

A külső lakóterületek hasonlóképpen városiasíthatók külső képükben és technikai berendezésükben egyaránt. Itt mindenütt szorosabb a beépítés és szűkebbek az utcák, azonban ez nem akadálya kiképzésüknek. Ha ezeknek a területe is körülhatárolódik, s egyéb építmény mint lakóház nem lesz ezeken a részeken, kitűnően városi telepekké alakíthatók. A legtöbb baj ott van, hogy egy részük vagy vizenyős helyen, vagy a város belterületétől igen messze van, tehát néhány esetben az áttelepítés válik szükségessé. Akár jelenlegi helyén, akár kedvezőbb fekvésű helyre telepítve a belső lakóterülethez hasonló kiépítés jó lakóteleppé alakíthatja a ma nyomorúságos telepeket. A közlekedésre igen keskeny útburkolat elegendő, a vízellátásra minimális vezeték is megfelel és a csatornázás és vízlevezetés helyi emésztőberendezésekkel is megoldható. Az sem akadály, hogy a házak építőanyaga föld és vályog, hiszen ebből az anyagból éppolyan jó épületeket lehet építeni, mint téglából, csak az épület terve olyan legyen, hogy a szigetelést és a szellőzést megfelelően biztosítsa. Mindenütt falusias házak vannak most, de semmi akadálya nincsen annak, hogy a tér és az anyag jobb kihasználását jelentő ikér- és csoportházak ne épüljenek, s akkor már a kép is egészen más lesz, mint ma.

Harmadik összetevője a mezővárosnak a falusias terület. Nem azért falusias a mezőváros területének az egyik része, mert széles utcái és falusias házai vannak, hanem azért, mert osztatlan termelőlakó házak sorakoznak benne, tehát ezen a részen olyan funkciók települtek meg együtt, amelyek egy város szerkezetébe csak külön illeszkedhetnek bele. Nem is igazi városrészek ezek, hanem a városrészek mellé települt falvak, amelyek híjával vannak a mezővárosra — és a kiépített modern városra egyaránt — oly jellemző területi osztottságnak.

Ezen a területen elképzelhető egy olyan rendezés, amilyen a kertes városokban volt. Az t. i., hogy ugyanazon a szűkebb területen el kell választani a lakórészeket és a gazdasági udvart olyanformán, hogy a belső részek csak lakóházak maradjanak, a külső részeken pedig az akloknak és kerteknek megfelelő gazdasági udvarok nyerjenek elhelyezési.. Ilyen rendezés mellett aztán korlátlan tere nyílna az építészeti kiképzésnek. A lakóterület a belső lakórészekhez hasonlóan nyerhetne kiképzést, a kertek, illetve aklok külső részein pedig a gazdaság céljainak megfelelő rendezést lehetne keresztül vinni. S itt egy különös lehetőség nyílna meg a berendezés előtt: a közös használatú gépek és egyéb termelési intézmények az egyes magánudvarok közvetlen közelébe kerülhetnének.

Ott, ahol ennek a kertes rendszernek a nyomai még megvannak, mindenesetre nem is lenne gyökeres újítás ennek az osztottságnak a bevezetése, mindössze arról lenne szó, hogy a bomladozó rendszert újra ki kellene építeni. Ahol azonban már nyoma sincsen a kertes városszerkezetnek, ott nehezebb kérdés a bevezetése, s bizonyára van olyan hely is, ahol lehetetlen. Ilyen városokban nem marad más megoldás, mint hogy ezeket a falusi részeket a kettős funkciónak megfelelően kellene városiasabban kiépíteni. Erre jó példát mutat néhány európai falurendszer. Lehetséges az, hogy a meglévő széles utcák csak a személyi forgalomra szoríttassanak, tehát mintegy lakóutcákként szerepeljenek, s két sor ház mögött találkozó kertek mesgyéjén egy gazdasági forgalmi út nyíljon, s a telep hátsó részét elfoglaló gazdasági udvarok erre nyíljanak.

Elengedhetetlen mindezeken kívül a mezőváros belterületének a rendezéséhez az összes ipartelepeknek a lakóterületről és a városmag területéről való kiszorítása. A inost rendszertelenül beépült gyárak, malmok nemcsak a városképet rontják rendkívüli mértékben, hanem a mellettük elterülő lakótelepnek és városi központnak *a nyugalmát, illetve zavartalan működését is állandóan háborítják. A belterület rendezése tehát sommásan nem jelent mást mint hogy a most is meglévő funkciók szerint való tagozódás épüljön ki teljesen és kapja meg a természetének lég jobban megfelelő kiképzést. A külterületen még ennyi újításra sincs szükség. Egyetlenegy nyitja van a tanyák rendezésének, az, hogy jó úthálózat kösse össze a várossal. Amennyiben tanyák vannak valóban egy mezőváros külterületén, semmiféle külterületi berendezésekre nincsen

szükség, csak épüljenek ki megfelelően az utak, s azokon induljanak meg azok a közforgalmi járatok, amelyek a várossal való közlekedést gyorssá és állandóvá teszik. Minden külterületi közszolgálat a nyugati tájak szórványfaluját tartja szem előtt és akkor is érvényesülni akar, amikor arra semmi szükség nincsen. Természetesen termelési célú intézményekre szükség van a külterületen, mint marhalevélírás, kovács- és bognárműhely, állatorvosi szolgálat és közös használatú termelőberendezések elhelyezése. Az ember szolgálatában azonban mindent pótol a várossal való jó összeköttetés.

Más feladatok tárulnak elénk, ha a mezőváros egységét és városiasságát biztosító szervezetek kiépítése, illetve javítása felé fordulunk. Valaha tökéletesen biztosította a területi osztottságot a családi szervezet. Még akkor is, amikor a család szétesett kisebb egységekre, a tanyán lakó fiatalnak mindaddig biztosítva volt a városi szállása, ameddig a szülői házban vagy testvére házában helye volt. Ez nagyrészben ma is így van. A szokásjog szolgalomként kezeli az időlegesen tanyára szorultak városi lakásának a biztosítását, addig, ameddig az tanyai házat nem tud venni, ahová öregségére költözzék. A feladat ezen a ponton annyi, hogy ezt a lakásra vonatkozó szolgalmi jogot törvényes biztosíték védje és az örökösödési jog minden esetben fönntartsa ezt a jogosítványt.

Elképzelhető ugyan egy másfajta megoldás is, amely mint eszme egyáltalán nem új, csak technikai megoldása mutatkozik újszerűnek. Arról lehetne szó, hogy azok a tanyaiak, akiknek a szülői házban nem jut hely, vagy nehézségekbe ütközik a rokonoknál való megszállás, építsenek egy közös »tanyai« házat, amely a város belső lakóterületén nagyszerűen beillene a város szerkezetébe és a tanyai számára biztosítaná a tel] és jogú városi tartózkodást, addig is, amíg teljesen hazaköltözködhetne. Elhelyezést nyerhetne itt minden tanyai családnak egy-egy szobája, ahol városi célokat szolgáló ruhái, berendezései állanának, lova, kocsija részére közös istálló és kocsiszín, az iskolábajáró gyermekek számára internátusszerű otthon, a betegek és a szülőnők számára kórterem. Egy ilyen tanyai háznak az építése építészetileg a leghálásabb föladat lenne és a városképet is nagymértékben emelné. Ott, ahol a tanyarendszer fejlődése nem esett át nagyobb zökkenőn, ott alig lesz szükség ilyenre, hiszen minden tanyai lakosnak megvan az a városi helye

amely ugyanazt nyújtja neki, amit a közös ház nyújtana. Ott azonban, ahol nagyobbarányú kitelepítés történt, mint Szegeden például és a tanyaiak úgyis vendéglőkben és kocsibeállókon szállanak meg, könnyen sikerre számíthat ez az eszme.

A tanyai gazdák tehát úgy-ahogy benneglnek mégis a városban és fokozott odatartozásuk könnyebben megoldható. A tanyai cselédek azonban azóta, hogy a család patriarchális egysége szétbomlott, s nekik többé nincsen helyük a gazda városi házában, végképpen kiszorultak a pusztára. Baj tűk aztán igazán segíteni kell valamilyen szervezet segítségével, mert különben a szép városi rendszernek ők annyira megadják az árát, hogy ez az egészet problematikus értékűvé teszi. Lehetne segíteni a régi megoldás feleleventésével, ha azt jogi rendezés tenné kötelezővé. Arról lehetne szó például, hogy a tanyai cselédek szerződésében kötelező pont lenne az, hogy a gazda köteles a városi házában hajlékot adni a cseléd-jének, valahányszor az a városban tartózkodik és erre a célra megfelelő szabadnapot kell engednie. Továbbmenve arról is lehetne szó, hogy a tanyás gyermekeit köteles befogadni városi házába, ha az indokkal hosszabb városi tartózkodásra szorul. A másik megoldás pedig az lehetne, ha a tanyások a gazdák céljaira javasolt közös városi házat építenének, amely öregségükre otthonuk is lehetne, ha ennek fedezetét gazdákra rá lehetne hárítani. Az is igen nevezetes megoldás lehetne, ha közös lenne a gazdákéval az ilyen ház és az öreg cselédek, kiknek ez öregségi otthona lenne, ellátnák a ház fönntartásának könnyebb munkáit, hiszen ma is akárhány eset van, amikor a tanyai gazda kiöregedett tanyását tartja a városi házában házpásztornak, ameddig maga nem költözik haza végképpen.

A mezővárosi rendszer gazdasági föltételei közül egy van, amely különlegesen ennek a rendszernek a fönntartását szolgálja, tehát ennek biztosítása különleges gazdaságpolitikai feladat. Ez pedig nem más, mint a birtokok elaprózódásának a megakadályozása. Ezen törvényes rendezéssel nagyon egyszerűen lehet segíteni, azonban amilyen egyszerű maga a rendelkezés, olyan nehéz dolog biztosítani a birtokból kimaradtak elhelyezését. Mert mit tehet a törvényes rendezés? Megszabja, hogy milyen határon alul nem lehet a tanyai birtok adásvétel és öröklés tárgya. Ez megoldás és biztosítja egy gyermeknek, illetve ha egy új családot veszünk alapul, két gyermeknek az exisztenciáját, de mi legyen a többivel? Addig,

amíg korlátlanul állott rendelkezésre föld, addig valóban úgy volt, hogy a tanyát nem osztották, hanem a szükség szerint építettek újat, akár a közös legelő területén, akár a község szántóföldjéből kihasítva. Vagy még akkor is, ha már a község területe mind meg volt szállva, de a szomszéd határban volt kevésbjfé elfoglalt terület, akkor oda terjeszkedett új tanyájával az ősi birtokból kiszorult ivadék. Például a ceglédiek egészen a Tiszáig és még azon túl is terjeszkedtek ilyen szükségtől hajtva. Ma azonban mindezek az utak bezárultak és ujabbakról kell gondoskodni, ha a tanyás rendszer fennállását biztosítani kívánjuk. Ha ragaszkodunk ahhoz hogy a földművelő pályán maradjon minden tanyásgazdának a fia, csak olyan földreform segít, amely a földtelenek földhöz juttatásán kívül a tanyásgazdák terjeszkedését is biztosítja. Mivel azonban ilyen tág területre alig van kilátás, de meg azért is, mert országunk földművelő népességének a terjeszkedése úgyis korlátozott, sokkal hatékonyabb segítséget nyújtana, ha a birtokból kimaradó gyermek más pályára menne. Aminthogy a nyugati társadalmakban ez is a bevett szokás. Egy gyermek marad az apa gazdaságában, esetleg kettő, a többi pedig ipari vagy értelmiségi pályán igyekszik elhelyezkedni. Ezt a segítséget azonban törvényes beavatkozás nem adhatja meg. Ehhez társadalmi öntevékenység kell, aminek viszont az a föltétele, hogy a mezővárosi parasztság még a mainál is határozottabb öntudatra emelkedjen és paraszt kötöttségeitől ugyanabban az arányban meg tudjon szabadulni

Látnivaló, hogy már maga ez az egyetlen gazdaságpolitikai feladat beletorkollik általánosabb gazdasági és társadalmi reformok szükségességébe, s fokozottan általános gazdaságpolitikai és politikai reformok szükségességéhez jutunk el, ha a tanyás város fönntartásának egyéb gazdasági főtételeit keressük. Bizonyos ellátottságon és jóléten alul nemhogy városi lakos, de egyáltalán öntudatos és kultúrára alkalmas ember nem lehet a földművelő. Mezővárosainkból tehát valóban virágzó város csak úgy lesz, ha nemcsak a tanyarendszer fenntartásához elengedhetetlenül szükséges birtokaprózódásnak vettetik gát, hanem egyáltalában gazdasági jólét és társadalmi szabadság lesz osztályrésze.

3. VÁROSÉPÍTÉS A PÉLDA UTÁN

A tanyás mezőváros hosszú, történelmi fejlődés eredménye és noha a magyarság legősibb hagyományaiból táplálkozik, csak ott fejlődött ki, ahol egy történelmi katasztrófa elpusztította a közbeesőén megtelepített nyugati településrendszert, így történt, hogy a legősibb magyar települési rendszer a magyarságlakta terület újabban berendezkedett részein van meg, egyebütt — Északon és a Dunántúlon — egy időben régebbi, de a népihagyományba később behozott rendszer uralkodik: nevezetesen a nyugati város-falu település. Ám ha valóban a legősibb hagyományú magyar településrendszer a mezővárosé és egyben a modern városépítési követelményeknek is legjobban megfelel, nem mondhatunk le arról, hogy ne keressük a másfajta telep álésű területekre való kiterjesztésének az útjait.

Ahol évszázadok óta uralkodik már a városra és falura tagozódó települési rendszer és ahol már elfeledkezvén nomádhagyományaikról, jámbor falulakóvá szelídült a parasztság, ott szinte elháríthatatlan akadályokkal találja magát szembe a tanyás városrendszer. Nemcsak az az akadály, hogy meglévő berendezéseket kellene lényegesen átcsoportosítani és részben áttelepíteni, hanem az is, hogy falusiakat kellene városi életre nevelni, s ugyanakkor befogadtatni a várossal a nem városi népelemnek tekintett mezőgazdákat, legfőképen pedig mind a városokat, mind a falusiakat meggyőzni egy előttük szövevényesnek és értelmetlennek látszó települési rendszer előnyeiről.

A kérdés egyszerűsödik akkor, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a falunak és falutól elszakadt városnak is vannak értékei, amiket könnyelműen kockára tenni nem lehet. Ilyen meggondolás alapján kevés okot találunk arra, hogy egy meggyökeresedett települést gyökeresen átépítsünk, annál többet ellenben arra, hogy a tanyás város előnyei közül azokat, amelyek teljes átépítés nélkül is átvihetők, a falu és a város rendszere mellett is biztosítsuk.

Az első feladat, mely ezen az úton jelentkezik, a várossal való összeköttetés teljes kiépítése. Ahogy a tanyákat sugaras utak kötik össze városukkal, úgy a városkörüli falvakat is hasonló

útrendszernek kell bekapcsolni a városok életébe. Ez az első föltétele annak, hogy a falu a mainál jobban összekapcsolódjék a város életével. Soha nem mélyül azonban fel ez a kapcsolat, ha teljes közigazgatási különállás tartja távol egymástól a kétfajta települést. Ma az a helyzet, hogy a városok vagy önálló törvényhatóságok, vagy önálló járásoknak megfelelő megyei városok, viszont a falvak a megyei törvényhatóság kerületi szerveinek, vannak alávetve s a várostól teljesen elkülönített életet élnek. Jellemző az a megkülönböztetés, ahogy a statisztika osztályozza a népességet: városiak és járásiak, s ez alatt a megkülönböztetés alatt két egymással vajmi kevés kapcsolatba kerülő külön joghatóság alatt élő népességet ért.

Elengedhetetlen föltétele tehát az összekapcsolódásnak a közigazgatási összetartozás megalapítása. Bárha gyökeres reformot jelent is ez a lépés, mégis indokoltnak látjuk és a történelmi hagyományok is emellett szólnak. Hiszen a szentistváni vármegyének alapgondolata volt, hogy a központ a vár és város különféle városfunkcióknak megfelelő népességgel és ekörül terülnek el a többi királyi birtokok apró telepekkel és földművelő népességgel. És később is, amikor a királyi vármegye nemesi vármegyévé alakult át, akkor is egy megye nemességének volt a központi városa a megyeszékhely, s minden tehetősebb nemesnek lakása is volt a székhelyen. Az az elv tehát, hogy minden önálló közigazgatási hatóságnak, illetve önkormányzatnak egy város legyen a székhelye és ez a jogi határ csak olyan területre terjedjen ki, amely valóban állandó közlekedésben él a várossal, olyan elv, amely a magyar történelem egész idején keresztül érvényesült és a vármegye csak éppen napjainkban, amikor se nem királyi, se nem nemesi közület többé, lett névleges és öncélú egységgé. Az a lényege az itt szükséges közigazgatási reformnak, hogy a megyei egység kisebb körökre osztandó szét, s ezek a körök egy-egy városra terjedjenek ki és a hozzájatartozó vidékre. Ha ez az egység autonómiát is kap, a falvak már be is kapcsolódtak egy nagyobb egység életébe és a várossal már meg is van az összeköttetésük.

De kínálkozik egy technikai, illetve területi segítség is, ami ezt az egységet még hatékonyabbá teheti. Ahogy a nemesi vármegye tagjainak lakása volt a megye székhelyén, vagy ahogy a

mezőváros tanyásgazdájának, akinek 30 kilométerre van a földje a várostól, háza van a városban, úgy a városhoz kapcsolt falvak lakosai is építhetnek ilyet, s akkor már nemcsak vendégjogot nyertek a városban, hanem annak teljesjogú polgáraivá lettek. Vagy ha ez az őstermelők legnagyobb részére elviselhetetlen terhet jelent, úgy itt is, mint ahogy a szegényebb tanyaiaknál, elképzelhető, hogy építsenek egy közös falusi házat a városban, s az szolgáljon nekik éppolyan városi szállásul, mint a tanyainak a szülői ház, vagy a közösen felépíthető városi szállás. Itt éppúgy, mint a tanyás helyek esetében elhelyezhető a falusi lakos állandó szállása, kocsibeállója és istállója, továbbá gyermekeiknek az internátusa és minden olyan berendezés, ami a városi tartózkodást szolgálja. Ilyen rendszer mellett könnyen bekövetkezhetne, hogy a falusiak éppúgy a várost tartanák igazi otthonuknak, mint ahogy a tanyaiak és éppen annyira bele is kapcsolódnának mozgalmasabb életébe, s ezzel lassan fölszámolódnck a városiak-vidékiek különbsége s a falusiak alárendeltsége.

Egészen más a helyzet ott, ahol nincsen egy régi meggyökeresedett településforma, hanem új megszállásként lehet egy települést megalapítani. Itt már gondolkozás nélkül a tanyás város települési elveit kell alkalmazni, s eleve úgy tervezni meg a telep szerkezetét, hogy az ne két külön világot, a várost és a falut fejlessze ki, hanem egy egységes magasabb szintet, amely a mezővároséhoz hasonló.

Mindamellett a kérdés nem olyan egyszerű. Gyökerében újként megalapítani egy mezővárost oly nagy terhet jelent a településre, hogy keresztülvihet étien. Akkor, amikor az egy szállásban való település terheit alig lehet előteremteni, egy kétszállásos telepformára gondolni képtelenség. Azonban a mezővárosok sem egyszerre fejlesztették ki mindkét településüket, előbb csak a belterület volt meg és azután, a későbbi gyarapodás révén fejlődtek ki a tanyák. Hát ugyanezt a fejlődésmenetet fordított sorrendben egy új település is megteheti. Mivel az alapításnál a termelési érdek a fontosabb — a mezővárosoknál ezért volt meg előbb a lakások összetömörülése, mert ezt védelmi érdek követelte — előbb a termelés telepeit kell megalapítani, de úgy, hogy később a városi lakótelep is kifejlődhessék.

Ilyen település megalapításának legelső föltétele, hogy olyan

birtoknagyságok állapíttassanak meg, amelyek képessé teszik a telepest arra, hogy önállóan megmaradjon és későbbi gyarapodása révén módjában legyen lakóházat építeni az arravaló központi helyen. Ilyen központi hely pedig lehet egy meglévő nagyobb falu, ha ehhez kapcsolódik az új telep, s ez esetben abból a faluból mezőváros lehet, vagy ha nincs ilyen meglévő település, amelyhez kapcsolódhatna, akkor egy központi helyen kijelölendő városmag.

Akkor tehát, ha teljesen új települést kell megalapítani, első lépésként az olasz várostervet kell megvalósítani. Legyen egy központ, amely helye az összes városi funkcióknak, de még nem lakótelep, s ezt sugaras úthálózat kösse össze a határában létesítendő tanyákkal. Mivel azonban a magyar települési hagyomány az, hogy ilyen szórványtelepek magukban nem állhatnak fönn, azok a telepesek, akiknek ugyan a városi központ mindent ad, amit a város adhat, egy idő után igényt támasztanak a városban való lakásra. Erre az eshetőségre számítva, de meg azért is, mert ez helyes városrendszer kialakulására vezet, úgy kell megtervezni a városi központot, hogy ott hely legyen a későbbi lakóházak számára, liyen alapok mellett aztán csak idő kéidése, hogy mikor lesz abból a telepből igazi tanyás mezőváros.

Ennek a telepítési tervnek a legfőbb biztosítója az, hogy a tanyás városrendszer annyira élő települési hagyománya a magyar földművelőnek, hogy akkor sem halt meg, ha éppen nem kedveznek a föltételek a kifejlődésének, de mihelyt erre alkalom nyílik, nyomban érvényesülni kíván. Mert ha fordítva indulna el egy település, olyanformán, hogy előbb egy nagy falut építenek meg, akkor innen kifelé haladva épít majd tanyát a telepes, s akkor lesz egy faluja és egy tanyája, ami mindenképpen a legrosszabb megoldás, amit csak el lehet képzelni.

Ha olyan települések alakulnak, amelyek egy régebbi telephez kapcsolódnak, akkor több lehetőség nyílik.

Ha a meglévő telep ülés falu, viszont az új telep, amely körülveszi, olyan nagy kiterjedésű, hogy megfelel egy tanyás mezőváros nagyságának, akkor az új településeknek tanyáknak kell lenni és a falut át kell rendezni úgy, hogy egy későbbi mezővárosi fejlődésnek megfelelhessen. Tehát ki kell jelölni a városmagnak szánt területet és körülötte a lakótelepek helyét, mert mihelyt egy kissé is megerősödnek a tanyai telepesek, nyomban házépí-

tesre alkalmas helyet keresnek a faluban, amelyet ezáltal várossá léptetnek elő. Biztosan számítani lehet rá, hogy az első generáció, az tehát, amely a telepet megszállja, mihelyt megöregszik, városi házban akar lakni, s meg is építi házát, hacsak némileg is megengedi a gazdasági ereje.

Még egyszerűbb a helyzet ott, ahol az újonnan létesítendő telep egy városhoz kapcsolódik, mégha az nem is mezőváros. Ilyen helyen nem kell más, mint hogy tanyai szórvány telep ül szétosztani az illető földterületet, majd a telepes, mihelyt megerősödött, nyomban épít magának házat a városban, vagy vesz ilyet, ha van. Legföljebb arról kell tehát gondoskodni, hogy a város el tudja helyezni megnövekedett számú lakóházait.

Ott azonban, ahol az új telep egészen kicsiny sziget formájában szorul be egy meglévő kis falu határába, vagy több kis falu között maga alkot egy újabb kis falut, nincs más megoldás, mint hogy falut telepíteni s a természeti viszonyok és a termelési ág határozza meg, hogy szórványos vagy tömör falu legyen, mindegyik esetben azonban olyan fekvéssel, hogy a legközelebbi várossal könnyen és gyorsan találjon közlekedést.

Hasonló föladatok tárnádnak azoknak a falvaknak az esetében, amelyek egy-egy mezőváros vonzáskörébe esnek, de mégsem tartoznak bele annak a szervezetébe. Van olyan falu, amely tőszomszéd egy mezővárossal, tehát sokkal közelebb van hozzá, mint a tanyáinak a nagyrésze, mégis szervezeti okok miatt kevesebb a köze hozzá, mint a tanyáknak. Ebben az esetben az első városrendezési föladat az olyan közigazgatási összetartozás megteremtése, amilyet a falvas vidékű városoknál javasoltunk. Lehetetlenség az, hogy egy falu, amely szorosan beletartozik valamely város vonzásterületébe, jogilag teljesen különálló test legyen és kiskörű önállósága megakadályozza abban, hogy egy nagyobb városi körbe komolyan beletartozzék.

Ha megvan a közigazgatási összetartozás, akkor már könnyebb az útja az összeszerveződésnek. Nagyon sok ilyen mezővárosi árnyékban élő falunak megvannak a tanyái, ezek a tanyák minden további nélkül lehetnek a város tanyái, ha azon a távolságon belül vannak, amelyen belül tanya lehetséges. Az átnyergeléshez nem is kell egyéb, mint néhány úttal a város felé vezetni a tanyákkal való összeköttetést és a tanyásgazdának a falusi

házát városival fölcserélni. Ezzel már egy nagy résznek a kérdései meg is oldódtak. A többiek problémája már mint a falu kérdése marad fönn és erre ugyanaz az orvosság, mint más falvas településű vidékeknél. Elsősorban tökéletesen kiépítendő az összeköttetés a várossal, hogy minél könnyebb és sűrűbb lehessen a forgalom. Ezzel ugyan csak vendégjogot nyer a falu a városban, azonban ez is több már, mint a teljes kirekesztés. Ha pedig még erősebbé akarjuk tenni a várossal való összetartozását, akkor nincs más megoldás, mint ugyanolyan közös városi szállásokat építeni, mint a nyugatias falvaknál és a kiszorult tanyaiaknál javasoltunk. Ha egy falu úgyis beletartozik a város nagyobb egységébe, akkor megvan a szükséglete a mind gyakoribb és mind tartósabb városi lakásnak, tehát számíthat elfogadásra az ilyen berendezés. Ahogy a tanyai nem érzi tehernek azt, hogy a városban tartsa szüntelenül az egyik lábát és gyakori közlekedéssel tartsa fönn egyszerre a városiasságát és a tanyai termelését, úgy a falusi is könnyen rájön az ízére a városi életnek és szívesen meghozza közlekedésben és anyagi hozzájárulásban azt az áldozatot, amibe az ilyen kétlakiság kerül.

4. ORSZÁGÉPÍTÉS VÁROSOKKAL

Országrendező terv mindenütt a világon a városoknak és a falvaknak a helyes összeszervezését jelenti. Azt akarja az ilyen terv, hogy a városok és vidékük a gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelően fejlődjenek és jól teljesíthessék a város-vidék munkamegosztásából eredő kötelességüket.

Ilyen volt Szent István országépítő terve is, amellyel országunknak európai arculatot igyekezett adni. Heves buzgósággal kívánta helyhez kötni és európai formába gyúrni a puszták pogány népét és vándorló szállásaik helyébe templomos falvakat parancsolt erős keze. Városoknak pedig az egyház és a nyugatról hozott iparok segítségével vetette meg az alapját, s az egészet bölcs országépítő kedvvel a vármegyék szervezetébe fogta össze. Kész volt az országterv, amelynek erejét és alkalmasságát nem egynéhány század, hanem egy évezred mutatta meg.

De hasztalan volt az országterv várerős építménye, amikor

egyszer egy századnál is tovább tartó háborús állapot szétrombolta az építmény pilléreit és idegen uralom a maga eszére és ösztöneire utalta az ország egy részének népét, s nem volt képviselője köztük a szentistváni szellemnek. Ekkora próbát már nem bírt ki a szentistváni országépület és rombadőlte után nem az támadt föl újra, ami leromboltatott, hanem a nép elfeledettnek hitt hagyományaiban és meg nem változtatott ösztöneiben élő régi rendszer. Ez a rendszer pedig nem a városok és falvak szép rendszerét támasztotta föl, hanem az ázsiai nomád emlékezetre visszanyúló szállásrendszert, amely várost ismert csak és ahhoz szorosan és szervesen hozzátartozó külső szállásokat, így épült újra föl az elpusztult országrész, s ezzel egy másfajta országépület terve vetette meg a lábát a magyarságlakta területen.

Az egyformán ősi és új országszervezet azonban nem jutott a f öl színre és nem tudott úgy kivirágozni, mint az ideplántált nyugati minta, mert ez a nép országa volt, a parasztoké, hajdúké és kurucoké, s ezekre századokon keresztül nagyon rossz világ járt. Egyszer a német császár, máskor a német zsoldba szegődött «nagyar urak, majd a német szellem labanc szálláscsinálói kárhozatosnak ítélték a magyarok nomád szervezetét és úgy pusztították, ahogy tudták. Fülújították a régi nemesi vármegyét és annak alávetettjévé akarták tenni azokat a parasztvárosokat, amelyeknek a régi települési rendszer egyúttal szabadságot és önállóságot is juttatott. Nem sikerült egészen ez a törekvés, de annyira sikerült, hogy felszínalatti rendszerré szorult a tanyás városok paraszt világa. Európai és hazafias kötelességgé lett megtagadni ezektől a városoktól a városi minőséget és minden nyomorúságot előidéző kárhozatos rendszernek állítani a tanyai földművelést. Még azt is lehetett hangoztatni, hogy mindez csak azért fejlődhetett ki, mert a vezető és uralkodó rend magára hagyta a magyar parasztságot és az jótehetetlenségében átengedte magát a vak véletlennek, s ennek folyományaképpen tanyákra települt ki.

A modern városépítés tiszta fuvallatának kellett jönni latin tájakról és távoli germán területekről, hogy megadja az elégtételt a nomádság gyökereiből sarjadt magyar településrendszernek. A város igazi értelméhez kellett eljutni ahhoz, hogy a magyar tanyás város értelmét megértsük és a városbaözönlés modern veszedelmének kellett elhatalmasodni, hogy ráeszméljünk arra,

amit a nomád magyar már ezer esztendővel ezelőtt tudott, hogy ne zárkózzék önmagába a város, hanem mindenki városlakó legyen, s dolga szükségletei szerint szakadjon csak ki egyidőre a nagyobb közösségből·

Ma már mindezt tudjuk, de hogy a magyar települési elvből ország is legyen, annak az útja még nagyon nagy akadályokon keresztül vezet. Tudjuk, hogy város a mi régi emlékezetet föltámasztó és parasztok által megalapított mezővárosunk, azt is tudjuk, hogy a tanya, mely föltétele az ilyen városnak, nem rosszabb a földművelőnek, mint a falu, mert termelése szolgálatában utolérhetetlen könnyebbségeket jelent, lakosának pedig a városhoz való tartozást engedi meg, tudjuk azt, hogy ez a városrendszer betöltheti az egész települési területet, mert nem kellenek hozzá alárendelt tarlózékterületek, mint a nyugati városokhoz a falvak vidéke, — mégis, ez mind csak igazság legföljebb.

Mindegy, ha csak igazságokat mondhatunk is és ha egyelőre csak az elme játékaként rajzolhatjuk is meg a magyar városrendszerre alapított, országtervet, mégis megtesszük, mert hogyan juthat valaha is uralomra a mi testünkre szabott ország, ha szavakban és tervekben sincs bátorságunk fölidézni. Sokáig lappangott úgyis ez az ország a paraszt alvilágban, kerüljön egyszer a napfényre, s legalább lelkesítő vagy fölháborító álom legyen belőle addig is, ameddig valóság néni lehet azon a földön, amely pedig csak ennek az országnak a talaja.

Ott kezdődik a mezővárosra alapított országterv, hogy a mezőváros rendszere alkalmas arra, hogy egymagában betöltsön ögy vidéket, s alkalmas arra, hogy a falvakat fölöslegessé tegye. Általa lehetséges az, hogy egy ország csak városokból álljon s lehetséges az, hogy egy ország népe mindenestül a városnak megfelelő nívón éljen. Képes ez a rendszer azt megvalósítani, hogy egy ország egészében egy nagy belsőség legyen, amely a belsőségnek megfelelő termelési és szellemi kultúrát képviseli.

A mezővárosi elven alapuló országtervnek kiindulási pontjai a \arosok. Az alapelv az, hogy minden vidéknek meglegyen a maga városa és avval olyan egységet képezzen, amely állandó közlekedés és szoros egybeszerveződés révén az egész vidék számara biztosítja a város javait. Alapszik pedig ez az elv azon az értékelésen, hogy a város a föltétele a magasabb szintű társadalmi

és kulturális életnek, tehát olyan általános és föltétlen' érték, amelynek érvényesülni kell a város falain kívül is. Urbanizmust jelent tehát ez a fölfogás, egyetemes értékkövetelményt, amely nem hajlandó olyan hierarchiába belenyugodni, amely egy kisebb rész magasabb fejlődósét egy nagyobb alávetése révén biztosítja. Ez az urbanizmus reális célkitűzés, mert arra a területre, amelyre a város kiterjedését lehetetlennek tartottuk, a mezővárosnak mint mezőgazdasági városnak a példáját hozza föl, város-vidék kettősségű településeknél pedig rámutat azokra a jogi és technikai lehetőségekre, amelyek a városnak a vidékkel való egybeszervezését lehetővé teszik. Általános urbanizmus tehát ez a fölfogás, s mintaképpen csak azért hivatkozik a mezőgazdasági városra, a mezővárosra, mert ez a városszervezet adja a megoldását a mezőgazdasági népesség városba való szervezésének és ez a városszervezet mutatja meg a vidék és a város egybeszervezésének tökéletes példáját.

Az urbanista országrendező terv első föltétele, hogy mindazok a funkciók, amelyek a várost jelentik egy-egy vidékről egy-egy központi hely városába sűríttessenek, hogy innen az egész vidék szükségletét a leggazdaságosabban kielégíthessék. A való helyzet az, hogy a gazdasági központi funkciók a legtöbb helyen valóban összesűrűsödnek, s egy-egy város vonzáskörébe terelnek egy egész vidéket. Az igazgatás és a szellemi kultúra intézményei azonban éppen azért, mert nem spontán tömörülés révén, hanem egy országvezetés elhatározása szerint telepednek le egy-egy helyre, igen gyakran nem kerülnek a gazdasági központokba, s az egy vidék szükségletét szolgáló ilyen intézmények sem kerülnek mind egy helyre.

Két alapvető jelentőségű szervezési föladat következik ebből az alapelvből: az egyik, hogy minden vidéknek meglegyen a városa, ott tehát, ahol ilyen nincsen, ki kell fejleszteni; a másik pedig az, hogy egy városa legyen minden vidéknek, ahol összes városi szükségletét kielégítheti.

További következménye ennek az urbanista országrendezési tervnek, hogy a városok valóban szerves egységbe kerüljenek központi városukkal, ami másképpen szólva azt jelenti, hogy ne a tanyák falvasíttassanak el» hanem a falvakat kell a tanyák irányába alakítani. Tehát néni az a föladat, hogy fölöslegesen

erős apró helyi központok alakuljanak ki, hanem az a fontos, hogy egy-egy város vidékén a város legyen a tökéletesen kiépített helyi központ, s ehhez az egész vidéknek meglegyen a tökéletes közlekedése.

A további szervezési föladat tehát, hogy a meglévő vagy kiválasztott és kiépítendő városi központokba hiánytalan sugaras útrendszer kösse be a vidéket és lehetővé tegye az állandó és intenzív közlekedést a város és a vidék között.

Urbanista országrendezésünk föladatai tehát sommásan a következők:

1. minden vidéknek legyen városa;

2. egy városa legyen minden vidéknek, ahol az összes város, funkciók jelen vannak;

3. ehhez a városhoz a vidék a tanyák mintájára kapcsolódjék, tehát apró helyi központokat ne alakítson ki;

4. és a városhoz szerveződő vidéknek az úthálózata sugarasan épüljön ki a város központja felé.

Mindezeknek a követelményeknek csaknem tökéletesen megfelel a tanyás mezőváros. Egyedüli hiány és zavar a közigazgatási egységek teljesen szeszélyes beosztása. A mai vármegye olyan területet fog egybe, amely gazdaságilag és társadalmilag teljesen önálló egységekre oszlik, s ezeket minden értelem nélkül egy közigazgatási központ felé kényszeríti, holott igazgatási szükségleteit sokkal jobban elláthatná a gazdasági-társadalmi egységeknek megfelelő központ. A törvényhatósági és a megyei városok már részben ilyen társadalmi-gazdasági egységeket követnek, de ezeknél viszont az a hiba, hogy rendesen megyei székhelyek, s így tulajdonképpeni vonzásterületükön túli vidéket is magukhoz kötnek. A föladat tehát az ezeken a területeken, hogy a városi egységeknek megfelelő közigazgatási egységek alakíttassanak ki, s akkor a szentistváni vagy a nemesi vármegye értelmének is megfelel helyzet adódik, s mindezeken a történelmi érveken felül olyan társadalmi szervezet alakul ki, amely a városiasabb, szóval magasabb fejlődés felé tereli egy vidék életét.

Annak ellenére, hogy az Alföldön csaknem minden vidéknek megvan a városi központja, vannak helyek, amelyek egy távoli városhoz tartoznak, valójában tehát nincsen városuk. Ilyen helyeken az az országrendezési föladat, hogy a központi helyeken

fekvő községek városokká fejlesztessenek ki, s megkapják ugyanazt a közigazgatási egységet, amit a már meglévő városok igényelnek.

További követelmény pedig minden mezővárosban, hogy nem csak az igazgatási intézmények kerüljenek e városi központokba, hanem minden kulturális intézmény is az ilyen helyekre telepíttessék, hogy városi szerepét tökéletesen betölthesse.

Az úthálózat rendszere körül van a legkevesebb hiány e mezővárosokban, azonban az utak kiépítése körül annál több a tennivaló.

Huszonhét mezőváros van, amely ma is ideális városi központja egy-egy vidéknek, van azonban az Alföldön hat olyan kisebb hely, amely régebben is mezővárosi jogállású volt, azonban ma nem olyan méretű és szervezetű hely, hogy városnak lehetne tekinteni. Az ilyenekből várost kell fejleszteni, hogy kielégíthesse vidékének egyre növekvő városi szükségletét. Van azután két olyan hely az Alföldön, ahol ma egy-egy községhalmaz van, mint annakidején sok mezővárosban volt; ezekből városnak kell kiépülni, mert erre határozott szükséglete van a környező vidéknek. (Alsó- és Felsődabas, Református és Mezőkovácsháza.)

Végül legsarkalatosabb követelménye a mezővárosoknak, hogy a mai rendszert nem szabad a tanyák községesítésével megbontani, hanem minden ideirányuló gazdasági és társadalmi politika éppen a tanyarendszer akadályainak* az elhárítását tartsa legfőbb föladatának.

Azokon a vidékeken pedig, ahol jelenleg nincsenek mezővárosok, szóval Északon és a Dunántúlon éppúgy kialakítandók a városi központok, mint, az Alföldön, s ezekhez a tanyák mintájára hozzákapcsolandó az egész vidék. Ma ritkábban vannak a városi központok ezeken a vidékeken, mint az Alföldön, tehát itt is újabb városi központok kialakításának a szüksége merül föl, ugyanolyan közigazgatási rendszerrel, mint az Alföldön. A harmincöt alföldi városi központtal szemben a mai országterület többi része mintegy negyvenöt városi központot igényelt, amelyek közül tízet kell ma nem városi jelentőségű helyből várossá emelni.

A vidék hozzákapcsolása ezekhez a városokhoz, szemben az alföldi helyekkel, óriási föladat. Ezen a vidéken nyoma sincsen a városok felé vezető sugaras úthálózatnak, tehát a legsürgősebb

rendezési feladat ezeknek a kiépítése, hogy a vidéki falvak kimozdulhassanak magukbazárt kietlenségükből. Csak a közlekedés kiépítése után lehet szó arról, hogy ezeknek a falvaknak a lakói tanyaszerűen huzamosabb időre is berendezkedjenek a városban. Ilyen urbanista szervezés mellett mintegy nyolcvan városi központ alakulhat ki az országban, amely mind, mint elsőfokú város szorosan magához kapcsolná a környékükön elhelyezkedő tanyákat és falvakat és abba az irányba terelné a fejlődést, hogy az egész országterület egységesen a városi terület szintjére emelkedjék. Ezeknek a városi egységeknek a velük egybeszervezett vidékkel együtt átlagosan 100.000 lakosuk és 200.000 kát. hold területük lenne.

Ezek a városok azonban csak elemi városi szükségletét elégítenék ki egy-egy vidéknek, már pedig olyan közbeeső városi igények is vannak, amelyeket a helyi városközpont nem tud kielégíteni, viszont a főváros túlságosan messze esik ahhoz, hogy oda lehetne terelni az ilyen szükségletek kielégítését. Ilyen földadatokra ma is megvannak, de céltudatosabban kiépítendők azok a középvárosaink, amelyek egy-egy nagyobb területnek a központi helyén feküsznek. Ilyen tartományi középvárosunk a fővároson kívül, amely természetszerűleg ilyen szerepet is betölt, jelenleg hét van és pedig: Győr, Szombathely, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc és Kassa. Ezek a városok mind egy-egy földrajzilag is különálló országrésznek a központjai, tehát különlegesen alkalmasak arra, hogy egy nagyobbegységű táj szervezésnek legyenek a magvai. Győr a Kis-Alföldnek, Szombathely a Felső-Dunántúlnak, Pécs az Alsó-Dunántúlnak, Szeged az alsó Tiszamelléknek, Debrecen a Tiszántúlnak, Miskolc Északnak és Kassa Északkeletnek a központja, s mindezek az egységek nagyrészben teljesek is. Mindössze Szegednek az alsó vonzásterületéből vág le egy darabot a trianoni határ és Kassának az egész északi vonzásterületét vágja le a belvedere-i határvonal.

Ezek a városok szűkebb vonzásterületükkel együtt átlagosan 200.000 lakost és 250.000 kát. hold területet képviselnének és nagyobb vonzásterületük, szóval az a táj, amelynek teljes központi helyévé nőnének, átlagosan egy milliónyi népességet és két milliónyi hold területet foglalna egybe.

Ezek a táji központok magukban foglalnák a magasabb fokú

igazgatási és vezetési intézményeket, a felsőbb iskolákat, nagyobb kulturális intézményeket és olyan ipari termelést és forgalmi tevékenységet, amely az egész vidéknek az életét kapcsolja egybe.

Az ilyen országrendező terv tökéletesen megoldaná azt a kérdést is egyebek közt, amit ma a centralizáció és a decentralizáció problémájaként ismerünk. Addig, amíg egy-egy vidéki városnak nincs meg a kellő táplálóterülete, hiába sürgetjük nagyobb vidéki városközpontok kialakítását, viszont ameddig egy-egy vidék helyi városok által nem emelkedik arra a szintre, hogy egy nagyobb táji központot eleven élettel tudna megtölteni, addig, ha meg is lenne a nagyobb vidéki központ, energiaforrásai híján elsorvadna.

De igazi és általános értéke nem is abban van ennek az országrendező tervnek, hogy helyi központokat hoz létre, hanem abban, hogy egyáltalán a városok jelentőségét emeli általános érvényre és a vidék kultúrszintjét e városok révén akarja olyan fokra emelni, hogy a városok magasabbrendű társadalmi és kulturális életének lehessenek a részesei.

Ha pedig számításba vesszük azt, hogy az ország minden lakosát városi önkormányzatba kapcsoló országszervezés milyen felmérhetetlen politikai erő- és értékgyarapodást jelent, meg fogjuk érteni a mezővárosok egyformán ősi és modern városszervezeti formájának a termékenyítő erejét.

MAGYAR VÁROSOK NEVÉBEN

A mezővárosokról van szó, ezt a városrendszert ismertük meg úgy, mint az ősi magyar szállásrendezer egyenes leszármazottját, ezeket a városokat illethetjük, minden más magyarországi városnál sokkal több joggal, a magyar város nevével.

Amikor már elmondtuk ennek a városnak minden titkát és tőlünk telhető erővel hangoztattuk a dicséretét, akkor az utolsó szó jogán ezeknek a városoknak a panasza kívánkozik a befejező lapokra.

Mert minden történelmi dicsőség és nagyszerűség ellenére, panasszal és keserűséggel vannak teli mostani napjaik, s ha nem akar nagyon fogyatékos lenni ez az írás, akkor ezeknek a panaszoknak is hangot kell adnia.

Mezővárosaink történetének volt egy nagyszerű alkotó korszaka. Az egész XVIII. század és a XIX. század eleje a semmiből várost teremtett és a város minden szervezeti föltételét kialakította, s olyan fejlődésnek az útját indította el, amelyeken úgy lehetett volna hinni, hogy többé nem is lesz megállás. A társadalom pedig, amely a várost létrehozta és kereteit betöltötte, korához képest vakmerő szabadsággal rendezkedett be, s a szabadság mellett a rendnek és a méltányosságnak az útjait is megtalálta, úgyannyira, hogy ma már nem tudja az ember, mit dicsérjen jobban az akkori időkön: a városi szervezet nagyszerűségét, a társadalom rendjét, vagy szabadságát inkább.

És ha sok minden egyéb ok között a legközvetlenebbül hatót keressük, úgy az alkotó közösség vonzó arculatát pillanthatjuk Mezővárosaink abban az időben a maradék magyarság min-

den elemét összeforrasztották közösségükben, s itt-ott ezenkívül szlovák, román és elenyészően kicsiny mértékben német jövevényeket. A városi szabadságok kiharcolásában ez a vegyes eredetű társadalom csudálatos egységgé forrott, nemcsak népi állományában, hanem társadalmi szerkezetében is. E városi társadalmak gerince és tömege mindenütt a szabad parasztság emelkedő nívójú, de kiegyensúlyozott rétege volt. S azok, akik elhivatottságuknál és képességeiknél fogva kiemelkedtek ebből a szintből, azok nem szakadtak és nem szabadultak el talajuktól, hanem minél nagyobbak és minél különbek lettek, annál inkább visszatértek eredő helyükre és városuk csinosításán munkálkodtak. Elég a szegedi Vedres Istvánra, a makói Szirbik Miklósra és a szarvasi Thessedik Sámuelre hivatkozni, mindegyikük Európa legelső iskoláiban tanult és életművét mindegyik mezővárosában alkotta meg. Itt van az akkorú idők alkotásainak legmélyebben fekvő magyarázata: a nagy közösség, amelyet a város társadalma képezett, szabad és erős volt, a kimagasló egyéniségek pedig nem hagyták el hutlenül ezt a közösséget, hanem legjobb erejüket fordították hasznára.

De még a következő korszakban sem hanyatlott le a fejlődés iránya. A XIX. század második fele a védekezés korszaka volt, azonban még a sikeres védekezésé. Ebben az időben merültek föl a mezővárosok jogi és birtokállományát csökkenteni igyekező tervek, s ezek ellen még meg tudta védeni magát minden mezőváros, az egyetlen Kalocsát kivéve. Erős volt még ebben az időben is a mezővárosi társadalom, noha régi egysége már mindjobban veszendőbe került. A parasztság gazdákra és zsellérekre vált szét, s a szegény föiíimunkás már kisebbértékű és kevesebbszavú polgára lett a városnak. Ennél is veszedelmesebb volt az, hogy a parasztság fölé egy önálló osztállyá szerveződő értelmiség alakult ki, amely túlnyomó nagyrészben idegenekből rekrutálódott, idegenekből a szó jó és rossz értelmében. A város vezetői egyre nagyobb arányban idegen városi élet fiaitól kerültek ki, a vezetés és igazgatás egyéb munkásai pedig nemcsak idegen tájak szülötteiből, hanem idegen népek ivadékaiból. Hasonlóképpen a gazdasági élet vezetése szintén idegen népelemeket juttatott egyre nagyobb szerephez. A XIX. században még csak annyi súlya és ereje volt a törzsökös mezővárosi népességnek, hogy nagyjában

meg tudta tartani a régebbi fejlődési vonalat, de alkotásokra már nem jutott erejéből, hiszen kiemelkedő fiai már nem a hozzá való hűségben nevelkedtek, ha-nem egy idegenné lett vezetőszellem asszimilálta őket.

Századunk kezdetétől fogva már nem is védekezik a mezőváros. Végképpen elhatalmasodott rajta az »idegen« szellemű vezetés és szétszóródó erői az utánzás korszakába sodorták. Mezővárosaink vezetésében ma az az igyekezejLjálvényesül, hogy a nyugati városokhoz legyen hasonló a mezőváros, s ezt a törekvést két irányban érvényesítik. Egyik oldalon a város belterületét nyugati mintára alakítják, s keveseknek jut eszébe, hogy amit csinálnak, az a nyugati város gyarló utánzata, tehát eleve silány és nevetséges, a másik oldalon pedig falvasítani igyekeznek a tanyákat és nem gondolnak arra, hogy ezzel a város szerkezetét alappilléreiben támadják meg. De hasztalan, a város tömege nem egységes társadalom már, hanem osztályokra bomlott, harcban álló és alkotásokra képtelen tömeg, a vezetés pedig akármilyen jóhiszemű vagy tisztességes is egyébként, a város történelmi levegőjével szemben idegen és értetlen jövevények kezében van. Az is, aki a bennszülöttek közül emelkedett ki, többnyire vagy szemellenzős osztályszemléletet képvisel, vagy tökéletesen behódolt az idegen szellemnek és nincs ereje már olyan teljesít meny ék re, mint Vedresnek vagy Thessediknek annak idején.

Odafejlődtek a dolgok, hogy a mezőváros nagyszerű városrendszere ma már elfeledett vagy megtagadott puszta tényállás. Megvan minden a mezőváros történelmi elemei közül, de ez a. valóság már nincs meg a tudatokban, még kevésbbé az alakító erő arra, hogy az ősi rendszert a modern szükségleteknek és elveknek megfelelően merje alakítani, ami mellékesen még forradalmat sem jelentene, hiszen a régi magyar szálláselv egyenesen és tőré» nélkül torkollik a modern \aros szervezetébe.

Végzetesen kiveszett az alkotóerő mezővárosi közösségeinkből és már arra sincs erő, hogy a tudatba fölidézze a város régi alkotó történelmét. Az a destruktív felfogás uralkodik, hogy a város fejlődését szabadjára kell hagyni, s ugyanakkor olyan ítéletek érvényesülnek, hogy a magyar mezőváros elmaradt ázsiai városszervezet, tehát át kell alakulnia nyugati szabású várossá. Egyszerre érvényesül a be nem avatkozás és a gyökeresen másfajta

városrendszer szuggerálása, az eredmény természetesen az, hogy a régi mezővárosi rendszer egyre jobban pusztul, s ami a helyét elfoglalja, az rossz és külsőleges nyugati utánzat.

Hogy ezen az úton megállás legyen és valaha még alkotó korszaka következzék el mezővárosainknak, annak két föltétele van: az egyik az, hogy a tudatot fölszabadítsuk a most érvényesülő lidércnyomás alól, a másik pedig az, hogy a mezővárosi társadalom kiemelkedő egyéniségei merjenek megállani a maguk lábán és ne hagyják el hűtlenül városukat.

A tudat fölszabadítása sokkal nagyobb föladat, mint ahogy első pillanatra látszik. Az egyik ok az, hogy érthetetlenül nagyarányú tévedés uralkodik a magyar települési formák kérdésében, a másik pedig az, hogy nemcsak itt uralkodik, hanem minden kérdésben jóvátehetetlenül németformájú ítéletekkel van megfertőzve közvéleményünk. Ha tehát sikeresen akarjuk megváltoztatni ebben az egy kérdésben a magyar közfelfogást, akkor ezer máe kérdésben is ilyen erőfeszítést kellene tenni. És még akkor is, ha tegyük föl sikerült átformálni a közvélekedést ebben és még más kérdésekben is, müyen hosszú még az útja annak, hogy ez egy-egy város vezetésében érvényesüljön is. Mégis ezen a ponton világos a tennivaló: minden ellenkező vélemény és lehurrogás ellenére világosítani ezt a tudatot és a magyar városrendszert visszaállítani arra a helyre, ahol még egy századdal ezelőtt állott.

A mezővárosi társadalom egységének és alkotóképességének a visszaszerzése még ennél is nagyobb kérdés. A közvélemény átalakulása annyi hatást elérhet, hogy lesznek egyéniségek, akik valóban úgy emelkednek föl a mezővárosi társadalom szintjéből, hogy ugyanakkor nem lesznek hűtelenek hozzá, azonban ezek még mindig szigetek lesznek csak. Hogy egészben átalakuljon a vezetés és hogy maga a társadalom törzse is tudatos városépítésre legyen alkalmas, annak a tudat alakításánál is fokozottabban, általános föltételei vannak. Egyetlenegy mezőváros társadalmi kérdései sem fognak addig megoldódni, amíg általában megoldást nem nyernek a magyar társadalom kiáltó kérdései. Szigeteket meg lehet menteni az ártól, de ez nem magában véve, hanem csak egy jövő fejlődés reménysége mellett mondható eredménynek.

Íme, ha eszmei általánosságban szemléljük a mezőváros rendszerét, akkor nagyszerű, lelkesítő és példamutató kép tárul a

szemünk elé, s ha e városrendszer konkrét történeti sorsát tekintjük, panaszos és lehangoló a kép. Ez a valóság, s nincsen addig sem kifejlés, sem megoldás, ameddig a mezőváros magyar szállás - elve hívő sereget nem toboroz s ez a hívőgárda, követő tömeget nem tud maga mögé állítani. Ám ez a kérdés nem elszigelten a magyar mezőváros kérdése. Kisded hívő sereget kaphat a magyar városrendszer, azonban követő tömeget egymagában soha. A tömegek politikai erejét csak az az eszme tudja életrekelteni, amely sommásan feleletet ad a magyar társadalom minden létkérdésére. Meggyőződésünk az, hogy ebben a sommás feleletben kiszakíthatatianul benne van a magyar mezőváros igenlése, meg nem ingatható hitünk tehát az, hogy a magyar mezőváros ügye egy a magyar társadalom ügyével, s e ragyogó városrendszer híveihez csak egy szavunk lehet: dolgozzanak e sommás felelet megadásán és érvényesítésén.

IRODALOM

A magyar városrendszernek nincs külön irodalma. Akik mégis foglalkoznak különösebben ezzel a jelenséggel, mint Mendöl Tibor, Kiss István és többen is rajtuk kívül, azok vagy földrajzi, vagy közigazgatási szempontból vizsgálják a témát és minden erőfeszítésük oda irányul, hogy a nyugati viszonyokhoz mért városi fogalomba bele tudják gyűrni alföldi városainkat. Egyedül az etnográfus Győrffy Istvánnak a munkái világítják meg a sajátos magyar városszervezetet, ezek közül is különösen fi kertes városokat, s rajta kívül építészkutatóink közül néhányan, mint Bierbauer Virgil és Rihmer Pál tetteit kísérletet arra, hogy alföldi városaink sajátos a rculatát föltárj ák.

Az irodalom zöme, amit a magyar város vizsgálatánál segítségül vehettem, a tudományágak legkülönbözőbb területén szóródik széjjel és a legkitűnőbb vagy legátfogóbb ilyen munkából is vajmi kevés adatot kaptam, ami jelentékenyen segítette volna a magyar város megítélését. Mindaz tehát, amit lényegében mondok a magyar városról, eredeti megfogalmazás és csaknem egészében az alföldi és tanyai élet teljes és komoly átéléséből keletkezett. Mindössze Győrffy Istvánnak a munkái és személyes közlései, valamjAt modern magyar építészeinknek, különösen pedig Bierbauer Virgilnek a munkái és közlései járultak hozzá lényegesen annak a képnek a kialakításához, arni ebben a könyvben egészként jelenik meg.

A forrásmunkáknak az volt az értelme, hogy adatokat és analógiákat kaptam belőlük a magyar városhoz, legtöbbször azonban ezeket is olyan összefüggésben, hogy sokra nem mehettem velük.

Általában a város témájához a földrajztudomány az építészet és a szociológia irodalma szolgáltatott adatokat. Különálló helyet követel Ortega könyve: A tömegek lázadása. Ennek a műnek idézett helye utolérhetetlen erővel ragadja meg elsősorban äz antik városnak, de egyben minden városnak a történeti lényegét.

A magyar földrajzi irodalomból segítségemre volt Cholnoky Jenő cikke a Földrajzi Közlemények 1932. évfolyamában: A földrajzi fogalmak megszorításáról. Ebben a munkában jelentkezik először — tudtommal — az a szempont, hogy a magyar alföldi városokat szét kell bontani alkotóelemeikre, mert egészükben nem városok. Ehhez a témához keres adalékokat Mendöl ugyanott 1935-ben közölt munkája: A város problémája a francia és a német földrajztudományban és indokolni igyekszik a Cholnoky által fölvetett szempontot. Kevés vonatkoztatható a magyar városra Prinz Gyula könyvéből: Európa városai (Pécs 1923), annál értékesebb adalékokkal szolgált Teleki Pál két figyelembe vett munkája: A gazdasági élet földrajzi alapjai (Bp. 1936) és A város c. cikke, illetve tanulmánya a

Közgazdasági Encyklopédiában. Ő az egyetlen földrajztudósaink közül, aki helyesen tudja megítélni a mezőgazdaság városi szerepét és ha városfogalma nem is egyezik azzal, amit a magyar város alapján alkothatunk, mégis jól igazít el a város jelenségei között.

A földrajz világirodalmának klasszikusai közül K. Hassert: Die Städte, geographisch betrachtet, Leipzig 1907, és S. Passarge Stadtlandschaf teil der Erde 1930, és ugyancsak őtóle Wirtschaftsleben, Hamburg—Berlin 1926 voltak azok, a munkák, amik képet adtak a város földrajzi megfogalmazásáról. Kendkívül éles világosságot adott a földrajzi városiorgalomnak Brunhes fogalmazása, melyet Teleki a legáltalánosabb érvényű földrajzi meghatározásnak tart: »Várossal van dolgunk, valahányszor valamely helység lakói életük legnagyobb részét a település helyén belül töltik és azon belül végzik napi munkájukat.« Azért nevezetes ez a fogalmazás, mert észreveszi már a munkahely és a lakóhely megkülönböztetésének a jelentőségét, azonban földrajzi szemléletből eredő egyoldalú következtetéseket von le belőle.

Az építészeti irodalom városfogalmazása már sokkal közelebbről segítette a magyar város megfogalmazását és legtöbbször nem az ellenkező fogalmazás kivívása által, hanem eredményeivel. Bierbauer Virgilnek A XIII. római nemzetközi építészkongresszus eredményei és tapasztalatai c. füzetéből (Bp. 1936) nemcsak a modern városépítés újabb felfogásairól értesültem, hanem kimerítő leírását kaptam a sokszor idézett olasz Pontinibeli építkezésnek. A magyar építészeknek összefoglaló és általános munkája nincsen a városról, úgyhogy az említett füzeten kívül a Tér és Forma építészeti folyóirat időnként erről a témáról megjelenő cikkeire és tájékoztatóira voltam utalva.

Az angol-amerikai városépítészeti munkák sem adtak különös útbaigazítást a város építészeti fogalmazásáról, mindegyik egyszerűen a konkrét szükségletekre utal és mindon módszeri vagy elméleti bevezetés nélkül tér rá a városrendezői föladatok előadására és azok várható hatásának a fölvázolására. Több-kevesebb adatot szolgáltattak mégis a következő munkák: W. H. M. Lean: Regional and Town Planning, London 1930, H. James: Land planning in the United States . . . New York 1926.

Annál kitűnőbb távlatokat nyújtott a város értelméről Le Corbusier felfogása. Két könyvét állott módomban fölhasználni, mindkettőt német fordításban: Städtebau Berlin —Leipzig 1926, és Kommende Baukunst, u. o. ós ugyanakkor, mindkettőt K. Hildebrandt fordította.

A legalaposabb tájékozódást azonban a német építészeti városirodalom adta. A városok funkcionális szemléletéhez és az egyes városzónák jelentőségéhez itt kaptam a legtöbb szempontit. Ebből a kiterjedt irodalomból az alábbiak kerültek a kezembe: J. Gantner: Grundtormen der Europäischen Stadt. Wien, 1928, C. Gurlitt: Handbuch der Städtebau, Berlin 1920 (VIII.), W.Heilig: Stadt und Landbaukunde, Berlin, 1935, K. A. Hoepfner: Grundbegriffe des Städtebaues, Berlin, 1921 — 29, H. L. Sierks: Grundriss der Stadt, Dresden és P. Zucker: Entwicklung des Stadtbildes, München—Berlin, 1929.

A szociológiai irodalom különösen és nyomatékkal csak Amerikában foglalkozik a várossal, egyéb területen inkább csak mellékesen illeszti bele a várost is a szociológiai fogalmak közé. Vagy gyakori eset az is, hogy szociológiainak nevezett tanulmány semmi egyebet nem mond a városról, mint összehord minden szempontú adatokat és azokból valamilyen szintézist hoz ki.

Az ilyen szempontú magyar irodalomnak nem sok hasznát lehet venni. Számbavehető forrásművek: Ehen Gyula: A városok, Szombathely. 1903, u. a. A városok társadalma, 1904, Kenéz Béla: Városok fejlődése és jelentősége, Bp., 1905, Szálai József: A város, Szeged, 1933 és Wildner Ödön:

csak két mű jelentékeny. Kenéz könyve jó gazdasági földolgozás, a Wildueró pedig az első igazán szociológiai kísérlet a város megfogalmazására. A különleges magyar városrendszerről azonban egyikük sem mond érdemlegeset.

Rendkívül gazdag az amerikai városszociológiai irodalom. Mindegyik ilyenfajta müvet azonban az jellemez, hogy semmi módszeri vagy elméleti tájékozódás nincsen bennük, hanem valamilyen lapos gyakorlatiassággal ceak konkrétumokkal foglalkoznak. Mégis segítségemre voltak a következő könyvek: W. L. Anderson: The Country Town, York, 1914, N, Anderson and E. C. Lindeman: Urban sociology, New York, 1928, N. Carpenter: The Sociology of the City Life, New York, 1931, M. R. Davie: Problemes of the City Life, New York, 1932, E. Park, W. Burgess and Me Kensie: The City, 1925, E. W. Bedford: Readings in Urban Sociology London-New York, 1927, P. Sorokin and C. Zimmermaii Principles of Rural Urban Sociology, 1929. Mindezek a művek csaknem egyöntetűen abban látják a városszociológia föladatát, hogy a városi élet statisztikai törvényszerűségeit kutatják és azt a vidéki élet jelenségeivel hasonlítják össze, azonban a város mibenlétéről nem mondanak egyebet, mint a törvényszerűségekben fönnálló különbséget.

A német szociológiai irodalom viszont, noha a várossal különlegesen sokkal kevesebbet foglalkozik, olyan módszeri fölkészültséggel közeledik általában a társadalom jelenségeihez, hogy a városról is tud valamit mondani minden kiutató, vagy ha nem is mond, következik valami a kifejtett tételekből. Eligazító városfogalmat azonban egyik sem ad, de mindegyik hozzájárul a módszeri tisztázásokhoz. Rendkívüli termékeny hatású munka Max Weber Die Stadt-ja (Archiv für Sozialwissenschaften . . . Band 47) és jól tájékoztat a város különféle társadalmi vonatkozásairól W. Sombart cikke a Handwörterbuch der Soziologie-ben: Städtische Siedlung, Stadt címen, ők ketten foglalkoznak különösen a várossal, de minden német szociológiai elméletnek van valamilyen vonatkozása a várossal, különösen pedig Schaffte es Wiese szociológiájának. Kuriózumképpen megemlítendő egy német nyelven megjelent munka E. von Rosenbergtől: Brotgeld, Wirtschaftpyramide und Ackergrosstadt, Riga 1935. Arról nevezetes ez a " •408 könyv, hogy egy mezőgazdasági kisvárosnak a fantáziáját fejti ki a szerző, tökéletesen a magyar városrendszerhez hasonlóan, de mindezt mint utópiát, mivel mit sem tud a mi alföldi városainkról.

A magyar városokról bőséges irodalom van minden tudományszakon belül.

Elsősorban hasznát vettem a történeti munkáknak, amelyek közül különösen Hóman B.: Magyar városok az Árpádok korában, Bp., 1908 és Jáelich J. A honfoglaláskori Magyarország, Bp., 1925 voltak hasznosak.

A földrajzi irodalomból fölhasználtam a következő munkákat: Fodor F. Magyarország gazdasági földrajza, Bp., 1924, Gergely E. Helységeink városi jellege, Föld és Ember, 1923, Mendöl T. Alföldi városaink morfológiája, Debrecen, 1936 és Prinz Gy.—Teleki P. Magyar Földrajz. II —III. összes geográfusaink közül Mendöl foglalkozik legelmélyedőbben az alföldi városokkal, azonban éppen jő téved legnagyobbat. Teljes fölkészültséggel igyekszik általános városfogalmak szerint megmagyarázni a magyar városokat s mivel a jelenségek nem vágnak össze a fölvett fogalommal, elválasztja a tanyákat a várostól és keresi a városokban a nem mezőgazdasági elemek, hogy mégis találjon várost az Alföldön. Amilyen értékesek kutatásainak a szándékai, olyan tévesek ténymegállapításai. Sokat tanult tőle Elek Péter, azonban ő már a Teleki-iskola több tagjával túl jutott ezen a meddő igyekezeten és neki már van szeme a magyar város különleges viszonyai

másodsorban minden anyagi kötöttségtől mentes mozgalmasabb szellemi életben.« (Válasz 1938.) Ezen a fogalmazáson már meglátszik a magyar város tenyérnek az előítéletmentes fölismerése.

A statisztikai irodalom csak annyiban hasznavehető, amennyiben számokat ée mennyiségi adatokat szolgáltat a magyar városokhoz. Ebből a szempontból összes várossal foglalkozó statisztikusainknak az írásai értékesek (Thirring G., Thirring L., Kovács A., Schneller K. stb.), azonban összes következtetéseik és magyarázataik tévesek, mert soha nem veszik tekintetbe a különös magyar települési viszonyokat és a népesség kitelepüléséről, valamint tanyai lakosokról beszélnek és egyáltalán úgy kezelik a magyar tanyát, mint szórványtelepülésű falut.

Az építészeti irodalomból rendkívül tanulságos Bierbauer Virgilnek két könyve: A magyar építészet története, Bp., 1938 és egy kisebb képeskönyve Magyarország repülőgépről, Bp., 1937. Építészettörténete az első, amely figyelmet szentel a népi építkezésnek és helyesen látja meg a magyar alföldi városok jelentőségét, elsősorban Győrffy nyomán. Képeskönyve pedig csudálatos képeket közöl a magyar városok fekvéséről és látható szerkezetéről. Nevezetesek még a Tér és Forma cikkei, köztük különösen Déznai Viktor és Bierbauer Virgil idevágó cikkei.

Az eddig fölsorolt irodalom vajmi keveset mond a sajátságos magyar városrendszerről, úgyhogy minden adat csak átértékelve használható. Nem így a néprajzi irodalom. Mivel effajta munkáink minden előítélet nélkül a népi jelenségeket kutatják, egyedülvaló hitelességgel mutatják be a magyar települési rendszert is. így történt meg az, hogy a kiterjedt magyar tanyairodalomban egyedül a Magyarság néprajzának az idevágó fejezete és Győrffy, valamint Bátky munkái mutatják be helyesen a magyar tanyát, tehát csak ők látják helyesen a tanyás magyar várost is. Különösen hasznos volt ebből az irodalomból az alábbi néhány munka: Bátky Zs.: Magyar tűzhelyek és háztípusok, Bátky, Győrffy és Visky: A magyarság tárgyi néprajza. Győrffyl.: A magyar tanya Földrajzi Közlemények, 1937. Az alföldi kertes varosok, Bp. 1926, A matyókról, Szeged, 1924, A szilaj pásztorok, Bp.. 1927 és A nagykun krónika, Karcag, 1922.

Jogi irodalmunkból nevezetesek Ereky I. munkái (Fejezetek az angol centralizáció történetéből, Eperjes, 1917 és A vármegye közigazgatási reformjának alapelvei, Eperjes 1917), mint a magyar vármegyeszervezet és érdekes külföldi analógiája vizsgálata. Nagyon jól használhattam Hantos Gy. térképeit a Magyar közigazgatás területi alapjai c. könyvéből (Bp. 1931), amelyek az alföldi városok közigazgatási szerepét tökéletesen bemutatják. Nevezetes Kiss I. két munkája: The Agrarian Town of Hungary, Hung. Quat. 1938. és A magyar tanyai közigazgatás, Bp., 1932. Mindkét tanulmány közigazgatási szempontból foglalkozik a magyar mezővárossal és a magyar tanyával, azonban éppen ezért nem veszi eléggé tekintetbe a nyers valóságokat, hanem a földrajzi szemlélet előítéleteivel nézi településeinket és ehhez képest mutat rá a közigazgatási föladatokra. Ezeken kívül a következő könyveket forgattam haszonnal: Magyary Z.: A magyar közigazgatás racionalizálása, Bp. 1930, Nagy Ferenc: A magyar városi jog, Bp. 1912, Ortvay Zs.: A város középkori jogszervezete, Bozsony, 1898, Szende Pál: Magyar városok a középkor végén, Huszadik Század 1912 és különösen hasznos volt Tagányi K. A földközösség története Magyarországon (Gazdaságtörténeti Szemle 1894) c. munkája, mert ebben a sajátságos magyar település örökjogi és birtokjogi vonatkozásai világosodnak meg.

Egyes mezővárosainkról bőséges monográfiái irodalmat találhat a kutató, legtöbbet történeti tanulmányt, azonban én sok segítségüket nem láttam. Egyik sem tud semmit a magyar tanyásváros szervezetéről és amit egyebekről mondanak, azok is mind olyan összefüggésben állanak, hogy nehéz igazi értelmüket kihámozni. A nagy tömegből kimagaslanak Thee-

Simkó Gy. munkái egyrészt azért, mert mindegyikük észrevesz valamit a magyar városrendszer sajátosságaiból, másrészt tényelőadásuk világos és érthető.

Jók rajtuk kívül még azok a történeti, illetve országleíró munkák, amelyekből áttekintést nyerhetünk alföldi városaink viszonyairól, ilyenek elsősorban a híres Losonczy-féle Hármas kis tükör, Borovszky S. Magyarország vármegyéi és városai c. gyűjteménye, továbbá Palugyai Imre hasonló országleírása, viszont annál kevésbbé használhatók a Héjj Imre szerkesztésében újabban megjelent Városok monográfiája c. sorozat kötetei. Az általános érdekű munkák közül kimagasló jelentőségű a mi szempontunkból Thessedik S.: A Paraszt .Ember Magyarországban, mitsoda és mi lehetne «ímű munkája (Pécsett 1786), mert ebben a könyvben elsősorban a tanyarendszer való állapota olvasható, másodsorban pedig azért, mert Thessedik a parasztság életének a települési viszonyait különös figyelemmel kutatta. Azok a monográfiák, amelyek valamilyen adattal szolgálnak az egyes mezővárosokról városonként illetve megyénként fölsorolva a következők: Karácsonyi J.: Békés vármegye története, 1896, Haan L.: Békéscsaba hajdani és mostani állapotáról Pest, 1866, Balogh I.: A debreceni belső legelő fölosztása 1876-ban, Szabói.: Debrecen 1918, Szűcs I.: Szabad királyi Debrecen város történelme, Debrecen, 1870—72, Zoltai L.: Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról, Debrecen, 1938, u. a.: Debrecen sz. kir. város határainak kialakulása, Debrecen, 1916, u. a.: Települések, «gyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában, Debrecen, 1926, Zsilinszky M.: Csongrád vármegye története, 1897—1900, Zalotay E.: Csongrád vármegye társadalomrajza és általános ismertetése, különlenyomat a Csongrád vármegye c. műből, Komáromy M.: Gyula városáról. Nagyvárad, 1834, Gyárfás István: aJáezkunoktörténete, Kecskemét, 1870—96, Győrffy I.: A nagykunság népies építkezése, Néprajzi Értesítő, 1908, Nagy S.: Hajduhadház története, Hajduhadház 1928, Kovács J.: Hajduhadház gazdasági leírása, Bp. 1915, Nagy Szeder I.: Kiskunhalas gazdasági története, Kiskunhalas, 1935, Metzner K.: Kiskunfélegyháza határtörténete, Kiskunfélegyháza, 1932, Győrffy István: Hajdúböszörmény települése, Szeged, 1927, Szerelemhegyi E.: Kiskunfélegyháza monográfiája, Nagykoros, 1882, Szoremley Samu: Hódmezővásárhely története 1848-ig, 1900—13, Varga L.: Kalocsa és vidéke, Kalocsa, 1917, Lakos Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése, Huszadik Század, 1913, Katona J.: Szabados Kecskemét Alsó Magyarország első mezővárosa története, Pest, 1834, Bagi L.: Kecskemét múltja és jelene, 1896, Többen: Kecskemét város statisztikai megvilágításban, Bp., 1935, Reizner János: Makó város története, Makó, 1892, Erdei F.: A makói parasztság társadalomrajza, Makó 1936, Szirbik M.: Makó városának . . . közönséges leírása, 1836 — 7, kiadva 1926, Kelemen F.: A régi Makó cserepei, Makó, 1933, Eperjessy K.: írások a régi Makóról, Makó, 1928, Galgóczy K.: Nagykőrös város monográfiája, Bp., Kovács Gyula: Nagykőrös XVIII. század végén és a XIX. század első felében épült házai, kúriái, Nagykőrös 1933, Hűnek E.: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei, Bp., 1931, Kandra K.: Szabolcs vármegye alakulása, Bp., 1884, Lukács ö.: Nyíregyháza szabad kiváltságolt város történelme, Nyíregyháza, 1886, Kardos L: Nyíregyháza város fejlődése, Nyíregyháza, Simkó Gy.: Nyíregyháza tanyáinak települése, Földrajzi Közlemények, Balassa P.: Orosháza legelső századainak krónikája, Orosháza 1934, Thessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája, Bp. 1938, Neumann J.: Szarvas nagyközség története, Szarvas, 1922, Zsilinszky M.: Szarvas város történelme és jeleri viszonyainak leírása, Pest 1872, Pálffy-Budinszky E.—Hergár V.: Szeged városépítési problémái, Szeged, 1933, Reizner J.: A régi Szeged, Szűcs Mihály: Szeged mezőgazdasága, Szeged, Sima L.: Szentes város története, Szentes, 1914.

TARTALOM

Magyar tájak nevében 5

ELMÉLKEDÉS VÁROSRÓL A »VÁROSTALAN« TÁJON

l. A város 12
2. Őstermelő városok..... 25
3. Város és vidéke 30
4. Városiak és vidékiek 43

MAGYAR VÁROSOK

1. A nyugati példa után 49
2. A mezőváros ősei 55
3. Mezőváros 61
4. Átalakuló mezővárosok..... 67

ÍGY LESZ VÁROS A PUSZTÁBÓL

1. Egy város és sok falu pusztáján egy település 72
2. A szántóföldi tanyák várost fejlesztenek 77
3. Mire a puszta eltűnik, áll a mezőváros 84
4. Mi lesz a mezővárosból? 9l

VÁROSKUTATÁS A MEZŐVÁROSOKBAN

1. Mintha nagyváros lenne 98
2. Házak 117
3. Városháza-megyeháza 128
4. Utak, terek és boltok 136
5. Műhelyek 141
6. Kertek 147
7. Tanyák 157
S. Művek 167
9. Tornyok 174
10. Körül tömör és szórvány falvak 180

A VÁROS VIDÉKI DICSÉRETE[1]

1. Kié a város? 189
2. A város vidéki dicsérete 193
3. Λ mezőváros dicsérete 200

VÁROSÉPÍTÉS A MEZŐVÁROSI NYOMON

1. A mezővárosi példa 209
2. A példa kiépítése 215
3. Városépítés a példa után 222
4. Országépítés városokkal 227

Magyar városok nevében 235

Irodalom 240